

विष्णुताम्रप्रमेला ४५ श्रीगणेशाय नमः॥
॥ १४२ - ६२ - विष्णेश्वराजयति॥

स्वस्ति श्रीमत्सकल गुणं पद्मे पुत्र सम्राट्
पुत्रस्तथा बलकटकाकोटिशः साष्टांगनतयः
त्रभवदीयमपितदीहैविशषश्च॥ प्रत्रमद्योग
नृत्करलिंगपेनष्ट नृत्यप्रभतां रत्नं कारि मन्त्रा

गणेशाय नमः ॥ ॥ वक्राणि च कुचयोः प्रतिबिंबितानि दृष्ट्वा दशाननसमागमनभ्रमेण भूयोपि शैलपरिवृत्तिजयेन गढमालि
तोतिरिजयागिरिशः प्रभाव ॥ १ ॥ अधीत्य जयदेवेन हरिमिश्रात्पिब्यतः । तत्त्वचिंतामणेरत्यमालो कोयं प्रकाश्यते ॥ २ ॥ प्रसंगान्मंगल
स्य समाप्तिहेतुतां स्थापयितुं भूमिकामारचयति । इति । इह लोके खलु वाक्यालंकारे । एकवाक्यताऽविप्रतिपत्तिरतो भ्रममूलकता । क
निर्गता विचारो गसंशयबीजविप्रतिपत्त्यदर्शनात् स्मृता च परिहृता । तल्लिर्णिनीष्टु विचारतया अन्यहेतुकसंशयस्यापि नाधार
तदुक्तमन्यत्र सार्वदेव कइति । तत्र विचारे तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन पुरस्फूर्तिकतया प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाशंक्य निषेधति । नान्वयेति । नान्वय
व्यतिरेकज्ञानसंविदाद्यक्षगम्येत्यर्थः । अत्र यद्यपि कारणताशरीरप्रविष्टव्याप्तेरन्यव्याप्तिरन्यव्यतिरेकसहचारापेक्षाव्यक्ती
तथापि सति व्यतिरेकेतवहेतोः सत्त्वशंक्या यन्निचारशंकाग्रस्तत्वात् अन्योपपत्तिरिति तर्कानि वृत्त्यर्थव्यतिरेकापेक्षास्ती
ति द्वयमुपाते वक्तुं नान्वयगम्यानव्यतिरेकगम्येति साध्यद्वयं । न च हेतोर्निमित्तमात्रीयतया प्रथमसाध्ये हेतुत्वान्नः न हि वयं विना
पि मंगलमित्यादिना ग्राहकाभावमावक्ष्यहेत्येकतरसाध्यमात्रविषयताहेतोः स्यात् किंतु यदा समाप्तिः तत्तर्हि मंगलमित्येवं रूपम्

सिद्धितकारणत्वरूपग्राह्याभावग्रहं सचो जयसाध्यसाधारणएवविषयाभावस्यहि प्रत्यक्षमात्रप्रतिबंधकत्वात् न च या ह्य विरह निश्चयो ना
 रत्नेयत्वात् नोतर मंगल संशयात् तत्संशयश्च न विशेषीमानमात्रोच्छेदापत्तेरिति वाच्यं । यद्दी सामग्रीयत्र प्रतिबंधका विशेषादर्शने सति दशाविशे
 रतस्या अपि प्रतिबंधकत्वात् प्रकृते चान्यव्यतिरेका व्यभिचाराभ्यां विशेष दर्शनाभावो वादिति जावः । अथोन्याश्रयादिति सिद्धेज्ज्ञांतरमे
 षतेऽव्यभिचारे सति हेतुताग्रहः कार्यकारणभावग्रहो हीते समाप्यतदनुमानमित्यर्थः । ननु समाप्तेः कार्यतया हेतुत्वेनास्तपरिशेषात्तंग
 ताडमानं इत्यत आह कोकेति । तदसमवहितसामग्र्यजन्यत्वात्क परिशेषासिद्धेरित्यर्थः । यद्वा कारणताप्रविष्टव्याप्त्यन्यथासिद्धोर्ध्वथायथा
 मवतरे हेतुत्वा माह । न चान्यथा सिद्धिषु पेचसु नैतदंतर्जावः । अन्यत्र त्स पूर्ववर्तिन एवेत्यादेरवस्थकल्पनीयपुर्ववर्तिन एव कार्यसंज्ञवे तत्स
 दभूतमित्यर्थः तथा च तत्रैवेतदंतर्जावदिति जावः । अनुमानमाशंक्य निषेधति नापीति । सफलं बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनं न द्विष्टसा
 धनमावेतावविगीतपदवैयर्थ्यापत्तेरिति जावः । शिष्टपदं चात्रांतपरं निःफले चैत्यवंदनजलताडनादी वैधरागजप्रसंगयोरभावो न वे
 निषिद्धतया ऽविगीते व्यभिचारवारणायाश्चमश्रुफलसाधनतांशे विवक्षितोऽतो न बलवदनिष्टाननुबंधितं शत्रुमश्रुलकोपरदा

ममनादौ व्यभिचारवारणाय उपात्तमविगीतपदमनुर्थकतामापद्यते। अत्रोक्तत्वं च सर्वैकवाक्यतया स्वग्रहं न दधे मेव प्राकृतदु-
 स्सा ने। आचारश्च यद्यपि क्रियैव तथापि विषयत्वश्रुतेः। अतिरत्र विवक्षिता तद्विषयत्वं च यद्यपि जोगेपि गतमित्यनैका तस्तथापि
 सा त्वेन तद्विषयत्वं हेतुर्नो गस्तु उद्देश्यतया। तिविषय इति तत्वं। यद्वा तद्विषयक्रियात्वादिति हेतुः। वस्तुतस्तु शिष्टाचारविषयत्वाद-
 विगीताचारविषयक्रियात्वादिति हेतुर्दृश्ये। अविगीतत्वं च बलवदनिष्ठाननुवर्धित्वेन न मधुविषसंपृक्तान्नो जनादौ न व्यभिचारः त-
 द्ग्रहश्च पूर्ववत् क्रियात्वादेव न फले हितीयहेतावनैकांतः क्रियापदस्य फलान्यपरत्वात्। न चाफले व्यभिचारः बलवदनिष्ठाननुवर्धि-
 त्वस्य फलगर्भतया तत्रापि तद्विषयस्य फलजनकस्य बलवदनिष्ठजनकत्वेन नियमात् कर्मकमेति न्यायात् यथाश्र-
 नेपि अत्र तदजावादनविषयत्वादिना तत्रापि वेदनिषेधात् वस्तुतस्तु शिष्टपदं वेदप्रामाण्याभ्युपगमं परंतदाचारत्वं तन्नियताचारत्वं तदन-
 भ्युपगमासंभावित्वाचारत्वरूपमिति यावत् तद्ग्रहश्च पूर्ववत्। अतएव दर्शयितुं तया सति रात्रिआह्लादादेव व्यभिचार इत्यविगीतपद-
 मिति। यद्वा कृथा चेष्टात्वेन निःफलस्यापि विगीताचारविषयत्वात् अविगीताचारविषयत्वादिष्टाचारविषयत्वादिति हेतुर्दृश्ये अष्टत्वं चा-

ध्यातव्यमित्युक्तं आचारविषयत्वं च स्वजनकचिकीर्षाविषयत्वमतो न जोगादीनां निचार इति यदा चेष्टसाधनताज्ञानबलवदनिष्ठा
नुपपत्तिस्तान्नावावश्च प्रवृत्तिहेतुरिति मतं तदा विगीताध्यानाचारहेतुरिति संबन्धस्वैवग्रंथसमीचीन इति स्मर्तव्यं। अपि च तत्वेने
ति। प्रवृत्तपुरुषेणाविषयत्वेन प्रवर्तमानस्योपस्थितत्वादित्यर्थः ननु माध्वद्वयान्नियतोपस्थितिकं स्वर्गस्तसकलकामनाविषयत्वे
न नियतोपस्थितिकः फलं न वेदित्यत आह विजिदिति। यथा विश्वजितायजे तेत्यत्र रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादादनुपस्थिते पीष्टे वि
श्वे विहितेष्टसाधनानुपपत्त्या विशेषतः फलोपस्थितिं विना प्रवर्तकत्वात्पुनरनुपपत्त्या च विशेषतश्च फले कल्पनीये ग्रामपञ्चादीनां
गोणप्रयोजनतया स्वर्गोपवर्गयोरेव तथात्वेन तयोरेव वर्गस्थाभावरूपतया चलधुः स्वर्गएव फलं कल्प्यते तद्वदिहापीत्यर्थः। गौर
वत्। अधिकारिद्वयकल्पना गौरवात्तन्नुपस्थितकल्पना गौरवात्। ग्रामपञ्चादिसाधारणतयाष्टयकृशं कावल्यापनात्। वि
जिद्वर्गफलकत्वे हि प्रधानतयाऽधिकारिजे दोऽगत्वे च प्रधानाधिकारिकर्तव्यत्वेनाधिकाराजेदः। तदुक्तं महर्षिवेदस्मृतेश्च
यायनीष्टपूर्वकालांगकमंगलानुमाने गौरवमतो लाघवादे गता बोधकवेदादुमानमेवेति। वस्तुतो मंगलस्य विश्वजिता

इदं न समय नियमो न स्यात् न च न पूर्व कालांगतयैव न ड प पतिः तस्याधिकारि विशेषणत्वापत्तेः । तथाच पूर्व काल निश्चयः अवज्ञे क
 त्वाच पूर्व त्वस्य प्राग जाव गर्जतया प्राग जाव त्वग्रहस्य जावि निमाना नावा रडुः संभवः । अतएव दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेते
 त्यनेष्टो सोम पूर्व काल त्व विधिरपि तुल्येन लक्षणया दृष्टुत्तर त्वविधिं प्रत्ययेन सोमे क्रियत इति प्राभाकरा जीपवदंति । अस्तु च न
 णीया वदार्थ चि कीर्षा काऽलोऽधिकारि विशेषणं तथापि तस्य सुनिश्चयतया तत्त्व संज्ञे प्राधान्ये तत्त्व मयांतर विधिरत्यधिकं गौर
 वं न चांगत्वे पितृत्वे । प्रधान काले नैवाकांक्षा शंतिः । किंतु क्रमाकांक्षा मात्रं । सापि प्रतिबंध कथं सद्धारत्वे नांगत्वे स्ताते पूर्व काल एव
 प्रयोजन सत्वेनार्थक्रमन्यायादेव शंतेति न तद्वेध कविध्यं तरापेक्षेति सर्वं सुख्यं । परिशेषात्तु मानेन न हतरा फल कत्वे सति सफल क
 त्वात्तु मानेन । न च गौरवेण सफलत्वात्तु मेतौ स्वर्गा विषयत्वेपि न स्वर्ग फल कत्वाभावः सिद्धः तत्कृतो हेतु सिद्धिरिति वाचं स्वर्गे न मंग
 ल फलं समाश्रयेत्तया गुरुत्वादि ति गौरवलंगत्वे तात्पर्यं । वस्तुतस्तु समाप्ति मात्र फल कत्वे लाघव मन्व फल कत्वे गौरव मितिल
 यव प्रति संधाने तत्प्रति संधानोपस्थित समाप्ति मात्र फल कत्वे मेव सफलत्वात्तु मिति विषय इति युक्तः परिशेषः । अतएव लाघवत्वा

नलघुविषयकज्ञाने सहकारी लुच्यते । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते अनिवारेण अनिवारेण तथा च बाधस्त्यर्थः । यद्यप्यन्यनिवार
 निश्चयो नास्ति वतत्तं शयस्तविरोधी प्रत्युत संदिग्धेन्यायप्रवृत्तेरनुगुण एवान्यथावेदोपि एकः स्यात् । अयोयता सदायातस्य वेद उक्त
 तमिहापितुल्यं । तथा च धर्मपरंपरापातमात्रनिघाप्रकारांतरोपादानमत एव श्रुत्यनुमानाभ्यां इत्येतत्रापि संमतिमाहेति । तथा वि
 धेति । अलौकिकाविगीतनिर्विघ्नसमाप्तिकामशिष्टाचारावमितेत्यर्थः । अलौकिकैवल्योकावगतवलवदनिष्ठाननुबंधीष्टमाधनायत्वं
 ननु प्रमापितत्वं तर्जिवः सविधान्नोज्ज्वलैः नैकां त्यात् । न चागम्यागमने एवमपि न अनिवार इति वाच्यं । रात्रिस्तथा आहोरात्रे अनिवार
 रवारकत्वात् । एवं चाविगीतपदमनर्थकं न भवति । लौकिकपदं चादृष्टार्थकवाक्यातिरिक्तमानपरं तेन चैत्यवंदनाद्यपि यदि कौहाग
 मप्रामाण्यनिबंधनप्रवृत्तिः । तदा शिष्टपदेन यदि जलताडनसाधारणं । तदाऽलौकिकपदेन वार्यते शिष्टपदं च पूर्ववदनिःफलकर्मणि
 अनैकांतिकवारकं । यदा अलौकिकविषयत्वे क्रवे प्राग्दिहापि हेतुद्वयमेव शिष्टपदस्याश्रितपरत्वे अलौकिकत्वं वेदप्रामाण्याभ्य
 पगोत्तरपरत्वेऽविगीतत्वमिति विवक्षाजेदेन हेतुद्वयं । तदर्थे अपूर्वोक्त एवेति वस्तुगति अतएव वेदानुमापकहेतौ शिष्टपदं वेदप्रामा

एषाभ्यापगलपरमितिप्रकाशः तादृशपदस्वरसाङ्कएवहेतुरतोवेदमूलकत्वात्मात्रंफलविशेषनिश्चयः परिशेषादिति वयं ब्रूमः ।
 केचित्तु यादृशलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयो यत्तादृशकर्तव्यत्वेन वेदबोधितमिति सामान्यतो व्यास्य वधारणमित्यवश्यं शिष्ट
 कर्तव्यतया वेदबोधितमिति साध्यमतौ न व्यभिचार इत्याहुः । न चेति अयोग्यता संशयो न विरोधी तन्निश्चयस्तु नास्त्येवेति नावः । न चेदा
 नीमात्रपूर्वाविशेषविशिष्टलिङ्गाभावात्तद्विशेषप्रत्ययाधीनत्वाच्च शास्त्रप्रत्ययस्याकथं वेदाधीनप्रत्ययात्पृच्छतिरिति वाच्यः । इदानीं
 धपरंपराभावात्तद्विशेषनिवर्तकत्वात्तद्वदुक्तमानस्य । यदा स वेदः प्रत्यक्षः तदात्रपूर्वाज्ञानमासीत् एवेदानीं तद्विषयकत्वेनात्र मानादिति दि
 क्क । न चापीति इदं तद्वदुक्तमानसौ कार्यदुक्तं तद्वदुक्तमानाभावेऽपि शब्देन तज्जनकता बोधने बाधकाभावात् । न च व्यभिचाराभावात्तत्त
 शब्दादेव तद्वदिति बोध्यं । ननु मंगलमंगेयदितदाश्रयकार्ये कालाद्ये तदेव कुत इत्यत आह तत्रेति । आरब्धकर्मणां । आरब्ध
 कर्मसमानाधिकारिकं । कर्मार्थितया कर्मनिष्पत्त्यर्थितया कर्मफलार्थितया वा शिष्टैरध्यातैः तेन निष्कलकर्मप्राक्कालक्रियमाणेन
 व्यभिचारः । प्रधानस्यापि प्रधाननिष्पत्तीच्छतया क्रियमाणत्वेन तत्पूर्वमिति विशेषणं । तदर्थश्च तत्कालान्यकान इति । तच्छेन

कर्मपरामर्शात्। न च कर्मैकदेशे व्यभिचारः फलजनकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य कर्मत्वात् न चैकदेशे तद्वितीभावः। फलांतराभाव इति
फलांतरवद्वारं नणीयादौ अनैकांतिकतावारणाय फलांतराभाव इति चैत्यवंदनादिनियतपूर्वक्रियमाणे व्यभिचारवारणाय फल
वत्कर्ममिति। तद्धिन फलवत्कर्मांशेनेच्छया क्रियते चैत्यवंदनादीनामफलत्वात्। केनचित्सफलकर्मांशेनेच्छावता तत्पूर्वक्रियमाणेऽ
नंगे व्यभिचारवारणाय नियमत इति। तद्धिन दारंनेच्छावतानियमतो न क्रियते सर्वेणाकारणात्। प्रधाने व्यभिचारे वारणाय त
त्पूर्वमिति। अत्र तच्छब्द आरब्धकर्मपरः यदवच्छिन्नं कर्म आरब्धमिति यावत्। नन्विदमसिद्धं नमस्कारादीनामेव मंगलत्वात् तेषां
च वङ्गशः फलांतरश्रुतेरिति चेत् न फलांतराभाव इति फलांतरप्रतिसंधानाभाव इत्यर्थः। तथाच नियमतस्तत्पूर्वकरणे फलांत
रप्रतिसंधानं न यत्र हेतु इत्यर्थः पर्यवस्यति। अस्मिन्नपि अत्रादिपूर्वक्रियमाणप्रणामादावारे नणीयादौ च तत्कालकरणे फलां
तरप्रतिसंधानं बीजद्वारांशकालत्वेन फलांतरश्रुतेः अतएव शिखाबंधनमंगप्रधानं चेति सिद्धं तः। फलांतरप्रतिसंधानाप्रति
संधानाभ्यां उच्यते। यथाश्रुते त्वेकस्य फलांतरसत्त्वात् तयोरेवं न वेन कथमंगप्रधानावो घटित इति सर्वसुखं ॥ ॥

प्र.प

वस्तुतो यथाश्रुत एव हेतुः मंगलीभूत नत्यादिव्यक्तीनां फलान्तरा जावे नासिद्धत्वा जावादिति प्राप्ताश्रुतेरनुमानमप्यविकलमिति
श्रुत्यनुमानाभ्यामित्युक्तेः अर्थवप्रतिसंधानाकार इत्यवधेयं । तेनायमर्थः यदीदं फलान्तरा जावे सति फलवत्कर्मरिप्तमानेन नियम
तस्तत्पूर्वक्रियमाणं तदा प्रधानसमानाधिकारिकं स्यात् एवं च लाघवमन्यथागौरवमित्युक्तमेवानेन विवक्ष्यत इति जावः । अतो ना
योऽयः बोधनात् । प्रकृतलाघवसहकारेण बोधनसंभवात् । अवत्वरूपासिद्धिं शंकेतेन मंगलमिति । यत्तु मंगलं नांगमलौकिक
त्वादिति प्रतिरोधं अलौकिकत्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकलौकिकानेगत्वमुपाधिं वा शंकेत इति । तत्र विश्वजिज्ञायात्सर्गः फल
मित्युत्तरग्रंथविरोधात् । न ह्यसिद्धेन प्रतिरोधस्तत्त्वबलत्वा जावात् । न वा साधनव्यापकउपाधिं साधनव्यापकता कथमुपाधेः साध
नस्य लौकिकांगभूतलौकिककर्मण्यपि सत्त्वादिति चेत् । न । अलौकिकत्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य तदवच्छिन्नसाधनव्यापक
त्वात् । यदवच्छिन्नसाध्यव्यापकः तदवच्छिन्नसाधनव्यापकस्योपाधित्वात् । अन्यथामहानसत्त्वावच्छिन्नवद्विव्यापकस्य यं नूतत्वादे
रप्युपाधित्वापत्तेः । साध्यव्यापकनिरुत्यासाध्यनिरुत्तिस्तथा तद्व्याप्यसाधननिरुत्तिरिति एवं न किमप्यनुपपन्नं । न चैवं सार्थं जावत्ये

राम
५

वदोषते अग्रे हेत्वनावसाधनमवचितं । दत्तोत्तरकल्यात्वात् । समाप्तिफलकताव्यवस्थापनस्यात्र प्रकृतत्वेन फलांतरविरहस्य सुख्यतः
प्रतिपाद्यत्वात् हेत्वनावविनावाधासंज्ञावाञ्छ । वाधप्रयोजकव्यापकाभाववत्साध्यसाधकहेतोरपि सत्त्वात् नन्वेवं सहकारिनेदः मंगं
लं च तथा तद्विनाफलासिद्धिरित्यत आह लोकेति । तथा च तद्विनाफलासिद्धिरसिद्धैवेत्यर्थः । इन्द्रवाङ्मुरायसवायसः । आरंभसमय
निमित्तकान्तत्समयनियतकर्तव्यताकान्तनैमित्तिकमेव राहूपरागइति वन्निमित्तसप्तम्यश्रुतेरकरणे प्रत्यवायाश्रवणाच्च । तस्यै
ति मंगत्वावच्छिन्नलौकिकानेगत्वव्यापकमपूर्वरूपोपकारजनकत्वमुपाधिरित्यर्थः । तथा च व्यापकत्वाभावे तदनावाञ्छसाध्याभाव
इति नावः अयं मंगलजन्य इत्यर्थः । उपाधेः साध्यव्यापकताग्राहकमवच्छिन्नतर्कमाह तस्येति यद्यप्यदृष्टस्य साक्षाज्जनकत्ववत्साक्षा
त्यतिबंधकत्वमपि अस्तेन विनहिदृष्टसंपत्तावदृष्टप्रतिबंधकत्वं पश्यामः तथापि नापूर्वजनकत्वं यथाश्रुतमेव किंलु अनपेक्षणीयजन
कत्वं अपेक्षाचसाक्षात्परंपर्यायेति न कश्चिद्विशेषः तथा च परंपराप्रतिबंधकस्याप्यदृष्टस्याभावोऽपेक्षणीयो न वत्येवेति कथं तज्जन
कमंगलेनोपाध्यभावइति नावः अपूर्वमिन्द्रवाङ्मुरावधनजन्यं तथा लोकावगतसहकारिसाक्षात्परंपर्यावाऽनपेक्षणीयत्वादित्यर्थः ।

ब. म.
६

अनंगत्वमसहकारित्वं तद्विलंबेन फलविलंबादवधेयं न च मंगलतद्विधिपरमार्थः । नन्वपूर्वजनकत्वे मंगलस्य पेक्षणीया जनकत्वमुपा
धरपक्षवृत्तिः स्यात्तदेव कुत इत्यत आह विप्रति । यद्वा प्रसंगादाह विप्रति सतीति । यद्यपि सति विप्रति अपूर्वद्वारा इदं मंगलमिति सुवचं तथापि त
दपूर्वमिव त्वीरञ्जनिर्वाहकमनिबलवानां त्वेऽसंजवातनहिसति प्रतिबंधकं हेतुसहस्रमथलं ज्ञेयं कलेष्टदृष्ट्यविशिष्टा नात्र हेतुवैक
ल्यः तदपेक्षया विशेष्यविरह एव लक्षणीयान् । अद्येतन्निवर्तकत्वस्यावश्यकत्वे तदेव द्वारमावश्यकत्वात् न च तत्रापूर्वजनयित्वा तद्द्वारा वि
प्रतिबंधो द्वारे गौरवादिमनसि कृत्याह वस्तुतस्तुति श्रुतित एव वेदादेव । पूर्वत्र कले व्यापारः कलनीय इह तु शाब्द इति चेदः । तद्वैतव
त्तेश्वरेण वेदश्चात्र मीनमानो मंगलं प्रारिप्सितसाधनं इत्याकारः प्रकारजिज्ञासायां परिशेषात् तत्प्रतिबंधक इति तद्वैतव्ये ज्ञायते । यद्वा
तदेतज्जीवेनैव वेदाद्यमानमिति । किं चेति । तथा चाधिकारिह्य कल्यनाजियापि नापूर्वद्वारमित्यर्थः । नन्वपूर्वद्वारकलं न तत्र तं त्रैअ
पि त्वनपेक्षितजनकत्वे मिल्युक्तं तथा चापूर्वद्वारकलेपि मंगलस्य तज्जन्या पूर्वविलंबेन फलविलंबादंगत्वस्यादित्यत आह ज्ञेयमिति । तद्वि
लंबात्कार्ये विलंबोऽसिद्ध एवेत्यर्थः । इदं वाङ्मवेधनवदिति प्रष्टीममर्थोऽस्ति । इति चेति । यद्यपि इदं शौचाचमनादिलक्षण इति वं सहे

राम
६

पुक्रियाप्रवृत्तौ व्यभिचारि। तथापि दुहितं ज्ञानमात्रवदन्धिकारिकतदर्थिक्रियात्वादिति विवक्षितं शौचादौ तत्संशयेपि बोधनात् तज्ज्ञानमा
 त्रमधिकार इति हेतुना वादेन व्यभिचार इति नावः विप्रसंशयेति तथा चात्रापि विशेषणसिद्धिरिति नावः। गोधात्फलहेतोरधिकारत
 याऽधिकारत्वे प्रतिबंधकत्वं विरुद्धमित्यर्थः। अवेति। अनिष्टतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसंशयेपि प्रवृत्तिर्दृश्यते तत्रोक्तवासे बोधकत्वं परो
 क्तमसंनदिदुहितं प्रसलेनोद्दिश्य तेन व्याप्तेरिह उपारब्धप्रतिबंधकत्वं तच्चादृष्टतदन्यसाधारणमित्यर्थः। स्यात्सिद्धेऽप्याधिकरणवि
 रोधमाशंकतेन निति। यदि स्थित्याप्येते दधोपष्टज्यादिस्तु वउरुक्रमायच संनिर्वेपेदित्यादिना विहितस्य स्यात्सिद्धेऽप्यादेर्दशीपौर्णमास
 प्रकृतित्वेन प्रकृतिवद्विद्वत्तिरित्यतिदेशप्राप्तदशीपौर्णमासधर्मग्रहेतदंगदेवतावाहनस्य पूर्वदिनेऽनवष्टानमुक्तमित्यर्थः। यद्येति।
 ब्रीहिनवहंतीत्यत्र ब्रीहिपदस्वयवादि साधारण्यार्थमनहत्त्वार्थलक्षणयानियोगसाधनीभूतद्रव्यमात्रपूरत्वे कललेऽप्येदित्यत्र शुभ्या
 न्नियोगसाधनत्वेन बोधितकललस्यापि तज्ज्ञातौ वैउद्यद्धारवाधेऽवघातवाधोयथेत्यर्थः। कललः सुवर्णमात्रः। न च कललेऽवघातवा
 धेन हि कृतौ नीवारेपि तद्वाधापत्तिः। कललेऽवघातवाधेपि तत्संगावाधान्। वस्तुतस्तकललविकृतित्वेपि नीवारस्य नावघातवा

धः न चाहि न तावत्प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदेशः सर्वधर्माणाम् । सर्वथागानां दर्शपूर्णमासात्मकतापत्तेः किंत्वत्र पदिष्टावहर्मातिदेशः । एवं वा
 जहत्स्वार्थलक्षणाया व्रीहियवकुललनीवारादिषु तुल्यवदेवावघातविधिरिति हापिनावघातेऽतिदेशः सात्वाङ्गपदेशात् । तथा च प्रकृतावव
 घातवाधेपि विकृतौ न तद्वाधः प्रकृतिविकृतिश्चायत्रासत्त्वेव प्रकृतिवाधे विकृतिवाधात् । ननु नियोगसाधनसमुपपद्यते नैवाजहत्स्वार्थ
 लक्षणास्तथा चाप्रसंगेन तु वाधः निषेधस्य प्रसंगपूर्वकत्वात् । मैवं । व्रीहिरियजेत व्रीहीनवहंति व्रीहीश्रोक्षनीत्यत्र यागावघातप्रो
 क्षणानां सामानाधिकरण्यमनुभूयते तत्तुल्यप्रकारोपस्थितिर्विना न संभवति न वा साकांक्षे चेत्येकप्रकारोपस्थितिकीच्यानच प्रोक्षणा
 दावपि सारूप्यं तत्र मिथ्यैकत्र सारूपाप्रवेशेऽवघातेपिन तत्प्रवेश इति प्रसंगसंज्ञवेवाध एवेति तत्त्वमिति । यद्यप्युदाहरणयोर्द्वयोर
 पिसाध्यैकत्वं । प्रथमे संशयोक्तिन द्वारगोचरः किंतु निमित्तगोचरः । द्वितीये स्ति द्वारगोचरे न तु संशयः । किंतु वाधः तथापि व्यतिरेकनि
 श्रयः प्रातिबंधक इत्यत्र कुललज्जदाहरणं । तस्य निश्चयत्वेन न प्रतिबंधकता किंतु ज्ञानत्वेन यद्विरहनिश्चयो यत्र प्रवृत्तिप्रतिबंधकः त
 त्र तत्संशयोपीति व्याप्तिस्तत्र देवतावाहनमुदाहरणमिति मेतत् । तदुक्तं वत्सेश्वरेण । द्वाराभावनिश्चय इवाप्रवृत्तेरिति । यद्विरहनिश्चय इ

प्र-प
८

तथा विशेषज्ञानात् न च समाजानां तदीयतदुत्तमानमिति ग्रंथविशेषः । विप्रधंससर्वकलविशेषणमिच्छयस्यापि क्वचिद्भावात् । न चेदं स
माध्यामिकमिति कामनया सदाचारमुक्ताश्रुतिः समाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्यादिकेवेति ततः समाप्तिलमवच्छेदकं प्रतीतं न लभ्यते इति
वाच्यं । निर्विघ्नसमाध्यामिकमिति कामनया तदाचारानिर्विघ्नसमाप्तिकाम इत्याद्याकारिकाया एव श्रुतेरुक्त्यनार । अस्तवासमाप्तिका
म इत्याद्याकारश्रुत्युत्तमानेन चैतावता समाप्तित्वावच्छेदकत्वलाभः तत्र शङ्का सामर्थ्यात् । स्वर्गत्वाच्च मेधजन्यत्वसामानाधिकरण्यमात्र
मेव हि शङ्कानां प्रतीयेते न तु स्वर्गत्वस्यावच्छेदकत्वमपि अस्मा मर्थ्यादसंभवाच्च । स्वर्गत्वस्य तदजन्यवृत्तित्वात् अतिप्रसक्तत्वात् तद
दिहापि सामानाधिकरण्यमात्रं प्रतीत्य तत्रांतरजात्यवच्छेदकत्ववत् निर्विघ्नसमाप्तिलमवच्छेदकं कल्पयामिति को दोषः । न च स्वर्ग
पदे विशेषपरे इहापि समाप्तिपदे तथात्वस्य संवत्सात् । वस्तुतस्तु । तस्य विशेषपरत्वेऽपि न हेतुताग्रहे तदुपयोगः तद्वहेण तत्परत्वनि
श्चयात् अग्रहीताया तस्यो जातिरेव न मानं कृत्यरत्नं । ननु कार्यतावच्छेदकोऽग्रहीते अतिप्रसक्तधर्मसामानाधिकरण्येनापिका
रणताग्रहो यदि शङ्का कृत एव न प्रत्यक्षोपीति चेत् । न । आह का नाकार । अन्यव्यतिरेकौ हितत्र तद्वाहकौ न चातिप्रसक्तेन इव्यत्वा

राम
८

दिनादंडान्तरव्यतिरेकग्रहोयत्रदंडावावस्तत्रद्रव्यानावावाह। यत्रद्रव्यं तत्रदंड इति नियमावावाञ्च। अतएवयत्रग्राहकंतत्र
 तिप्रसक्तं भवेत्सामानाधिकरत्येन तल्लज्यत्वमपि वक्तुं सुग्रहं। समानप्रकारकंहिविरहज्ञानं समानप्रकारकान्वयज्ञानविशेषित
 याचस्वर्गत्ववक्रित्वावच्छेदेन व्यभिचारग्रहात्तदवच्छेदेन नियतपूर्ववर्तित्वमात्राहितत्वाश्रयधर्मिणितुहेतुताग्रहे किं बाधकमिति।
 अत्राहुः विघ्नाभावस्य ह्यारत्वे कामनायां तदवच्छेदोत्पत्तेः। अन्यथा सिद्धत्वात्स्वर्गकामनायामपूर्ववत्। नचविघ्नाभावजन्यसमा
 प्रावेवमंगलजन्यत्वात्फलतावच्छेदकोलेश्वनियमात्कामनायास्तद्वच्छेदो न ह्येत्येति वाच्यं। औतर्ध्मावच्छेदेनैव हि वैदिके
 कामनानियमात्। अन्यथा स्वर्गत्वस्य फलत्वानवच्छेदकतया स्वर्गत्वेनापि कामनोत्पत्तौ प्रपत्तेः। वस्तुतो विघ्नाभावः कार्यतावच्छे
 दक एव न जनकत्वात्तयोर्विशोधात्। नचविघ्नपूर्वकतामात्रमवच्छेदकं अतिप्रसंगात्। नापि मंगलसमानकालविघ्नवृत्तजन्यसमा
 स्तित्ववत्समानकालीनमंगलपूर्वकत्वमात्रमवच्छेदकं प्रतिबंधकस्य कार्यविशेषनियतत्वेन समानकालीनसमाप्तिद्वयेऽन्य
 त्तरप्रतिबंधकविघ्ननिवर्तकमंगलस्यापराजनकत्वेनातिप्रसंगतादवस्थात्। अन्यथा काशीमरणादीनां तत्त्वज्ञानविशेषजन्य

प
८

मोक्षहेतुत्वसंज्ञवेद्यथाश्रुतश्रुतिसमर्थनेतत्त्वज्ञानएवोपक्षयंकल्पयित्वाहेतुभावबोधिकाश्रुतिःप्रयोजकपरतथानसमर्थेता न चत
त्त्वज्ञानविशेषो नोपस्थित इतिवाच्यं। तर्हि तत्रापिकाशीमरणाद्यहेतुत्वापत्तेः। उत्तरकालकल्पनायद्वितदासमार्गं। ननुज्ञानविशेषजन्य
त्वंमोक्षमात्रेणैहमोक्षविशेषेचक्षुरितेतदवच्छेदेनैवहेतुताकिमंतर्गडुनाज्ञानेनेत्युनयथा व्यापारेनावच्छेदक इति चेत्तुल्ये ननुका
शीमरणाद्विज्ञानविशेषणयोः हेतुहेतुमत्तावग्रहएव तदवच्छेदकत्वग्रहणंकार्त्तथाज्ञानविशेषजन्यत्वस्यातिप्रसक्त्यातद्दोषताउव
स्थात्। तथाचतद्गृहाशक्यत्वेकतदवच्छेदकंशक्यत्वेवाऽन्यप्रतिपूर्ववृत्तित्वग्रहात्जनकंप्रतिपूर्ववर्तित्वग्रहाच्चान्ययासिद्धतयाहेतु
तायामेवबाधादितिचेत्तदमप्यितुल्यं। वस्तुतः काशीमरणादिहेतुताबोधकश्रुत्यादेः प्रत्यक्षतयातत्रहेतुताशंकापिप्रकृतेहेतु
ताबोधकमेवबुद्धेर्जंखतरांतदधीनमवच्छेदककल्पनं। तथाहि न तावत्तद्बोधिकाप्रत्यक्षाश्रुतिरक्ति किंत्वाचारेणपरिकल्प्या। नचा
चाशेहेतुताधीनोयेनतद्बोधकवेदमाक्षिपेत्। किंतुकारणकारणेपिप्रवृत्तिदर्शनेनफलान्वयव्यतिरेकशालित्वज्ञानस्यतद्देतुत
यातेनविनाऽनुपपद्यमानस्तज्जनकःसर्वो नयथासंभवन्नकार्यतावच्छेदकंकल्पयति। किंतुत्कृतत्वात्ताधवाच्चसमाप्तौविघ्नाना

राम
८

ग्रहः

वैतनात्रेमंगलमित्येवात्रैवस्तरेण। अन्यथा मणिध्वजस्य हाहादौ मण्यवयवविनागद्यापि हेतुतापत्तेः। अतएव क० ॥ ३ ॥ रीरीतः प्रत्य
यावयवमिदं प्रतिभात्रैव हिस्तत्त्वकारणादेवेति सिद्धं। अन्यथा तत्राकृतीत्यापत्तेः। प्रतिबंधकधंसस्य कार्यपूर्ववर्तिताग्रहानंतरं
तज्जनकाकाशीरीमंगलयोः पूर्ववर्तित्वमहेणकुलालपितृवदन्त्यासिद्धतायादेतत्ताप्रहादितिसाधूक्तं व्यभिचारात्तदंगमिति वि
दितेति। अत्रातिशयत्वमदृष्टत्वं न च विहितप्रदवैयर्थ्यापत्तेरन्यथा कालस्थैरूपत्वात्। न च तदेवास्तनत्तप्रधानपदमंगापूर्वव
जिचारात्॥ वस्तुतस्तत्त्वेन जनकत्वं विवक्षितं अन्यथा शिखीपवीतधारणापूर्वदौ व्यभिचारात्तस्योपधानोपशरूपत्वात्।
अतएवोपशरूपदसार्थकता। अर्धविशेषप्रतिविहितप्रधानत्वेनैव जनकत्वात्। अर्धसामान्यप्रतिविहितत्वेनेति जावः। मेघसंज्ञ
रवदग्रिमपुरुषव्यापारमदृष्टमेव घटद्येदित्यरुचेराह अपि चेति। अत्रापि यद्यपि मंगलस्य समाप्तिविशेषतदन्यविशेषसमाप्ति
सामान्यवास्तुकतत्संपत्त्यादेर्हेतुत्वादेकविषयत्वात्तत्रैकत्विकता तथापि विघ्नानावस्थानवच्छेदकतया विशेषतस्तत्संवेदनं
घ्नानावापेक्षया मपूर्वमानानावाचार्यप्रकारो घटतदिति जावः। ननु जातिजेदकस्य नायामविशेषादश्च मेघवाजपेययोः स्वर्गजनकत्वे

१०-प
१०

किं न विकल्पः मैवं। वाशब्देनात्र तरकोटिप्रतिद्वैपवाचिनायत्रात्र तरसत्त्वमपर कार्योत्पत्तिप्रतिबंधकं न विकल्पो नेतरस्मिन्निति वस्तु
स्थितेति। यद्यपि वाशब्दोत्र नास्ति तथाप्येकसाधनावरुद्धतया विकल्पस्य एकाकांक्षायाः संनवेन तथैव हेतुं तरान्वयादिति वाचः। य
स्मिन्नस्तीति। यदा यदवच्छिन्नैस्ति यदधिकरणक्षणेतरक्षणे यदवच्छिन्नधिकरणक्षणेतरक्षणे वा यदधिकरणत्वं तदवच्छिन्नधिकर
णत्वं तदनधिकरणक्षणेतरक्षणे तदनधिकरणत्वं तदवच्छिन्नानधिकरणक्षणेतरक्षणे तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं तदा तदेव तद
वच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नजनकत्वं अस्ति च दंडेतरस कलसमवधाने तज्जातीयाधिकरणक्षणेतरक्षणे घटजातीयाधिकरणत्वं तदनधि
करणक्षणेतरक्षणे घटजातीयाधिकरणत्वं तद्वदेव यदवच्छिन्नहेतुसमवधाने मंगलत्वावच्छिन्नधिकरणक्षणेतरक्षणे विघ्नप्रा
गजावत्त्वावच्छिन्नधिकरणत्वं तदनधिकरणक्षणेतरक्षणे तत्प्रागजावानधिकरणत्वं तथा चो न यत्र नेदा जावात्तरतज्जात्यत्वमविशि
ष्टं एतच्च यद्यन्यथास्ति ह साधारणं तदा तदन्यत्वे नपि विशिष्टं। एतेन यथाश्रुते अत्र तस्य प्रागजावत्त्वं ताजाव विकल्पेन प्रकृतव्या
ख्याकाशास्ति व्याप्तिप्रसंगः मंगलपूर्वमपि प्रागजावत्त्वं सत्त्वं व्यजिचार इत्यादि ह्यत्र मूलमकमिति दिक्॥ एवं निर्विघ्नमिति निरः सं

राम
१०

नित्यमुमित्यातदग्रहे बाधः तत्र तुल्यसामान्यात कोविषयता जावा तत्तान्मध्यविषयत्वे व्याप्तेर्धृदस्य विषयत्वे व्यापकता वहेदकत्वस्य तत्र तत्र तत्त्वा
 रनहि प्रमाशब्दे प्रमाशब्दतदाश्रयसाधारण्येकशक्तिवत्तद्यदेकादौ बाधे ज्ञानघटसाधारणीयासिरेकास्तिव्यापकता वहेदकेन समं व्याप्तेरसं
 न बाधिति विमलपपन्नं इदं घटज्ञानेन प्रमेति विपर्ययसाधिविषयसहितज्ञानग्राहिकत्वेन बाधः स्यादत उक्तमप्रामाण्यायाहकतेति तत्र याहि
 कायास्तस्या अप्रामाण्यायाहकत्वादित्यर्थः न वगुरुमतेऽप्रामाण्याप्रसिद्धात्तदाहकत्वमसिद्धे अप्रामाण्यास्य व्यधिकरणप्रकारकत्वस्येतायां तन्मते प्रसि
 द्धेः ततः स्वर्गमाणास्य तस्य स्वमसं न बाधस्वमस्तत्तन्मतेऽसंसर्गोपदेष्टमन्मते अथवाख्यातिरित्यन्यदेतत्तद्वदेतु सर्वसाधारण्यदा रोपविषयसदसाधा
 रणधर्मीनगृह्यते तत्र मेरुहप्रामाण्यानेवेति युक्तमप्रामाण्यासंसर्गोपदेष्टमन्मतेऽप्रामाण्याग्रह इति अत्र बाधप्रामाण्यायाहकत्वमप्रामाण्यायाहकत्वसाम्यसमवहि
 तत्वे यथाशक्ते ज्ञानात् न व स्या प्रामाण्याग्रहत्वत्वे नाप्राण्यायाहकत्वस्यासंन बाधिते ज्ञानमप्रमेत्यत्रापि प्रामाण्याग्रहेण बाधनादवस्थानतत्त्वं तत्र यथाश
 माण्यज्ञानप्रामाण्याग्रहस्तत्र तादृशग्रहस्याप्रामाण्यायाहकत्वमसिद्धमिति तद्वारण्यते न तत्राप्रामाण्यायाहकत्वमर्थिलभ्यते इत्येवमप्रामाण्याग्र
 हानेन तत्राप्रामाण्यायाहकत्वमसिद्धमिति वचीतमुक्तमस्तत्तादृशीयः गुरुमते ज्ञाने व्यधिकरणप्रकारकत्वा जावे न वच्छेदस्य बाधितत्वात् न वतम
 तेऽन्यथाख्यातजावेन सप्तमीसमासादरेदियत्राप्रामाण्यासंसर्गोपदेष्टमन्मते बाधप्रामाण्याग्रहेण तद्दोषतादवस्थानेति हि सप्तम्यर्थेन विषयविषयीभाव

प्र.प.
११

तथा च तेषां गोचरः तथा च ते मागृहीतास्तस्मात् प्रामाण्यायाह कत्वं पर्यवस्यतीति तथा च न पूर्वोक्तवाधावकाशः न चायेत न संशया उपपत्तिदोषा उपपत्तिः प्रा
मण्यास्यैव धर्मिस्ता न सति संशया उपपत्तिर्वैल्यमाणा ता वस्तुनस्तविषयी हता प्रामाण्ययाह कत्वं नाप्रसिद्धिर्माह दिति तत्र पादानेन न घटते प्रामा
ण्यस्यैव प्रतिज्ञानमन्यान्वलेना प्रामाण्यगोचरज्ञानप्रामाण्यस्य पक्षी कृतस्य प्रामाण्ययाह कसामथ्या समवहितसामथ्रीयाह तस्य सत्त्वात् अ प्रामाण्य
पदस्य प्रामाण्यविरोधिमात्रपरत्वात् न चाप्रामाण्यवत् प्रामाण्यप्रकारकत्वस्य यादृ प्रामाण्यस्य विषयी भूता प्रामाण्यविरोधि अथ यथा यत्र आवरुमप्र
माण्यं करोति तमपि तु प्रामाण्याभाव एव यत्र प्रकार एव व्यधिकरणत्वमा रोपितं तत्रापि प्रामाण्यायाहेण वाधतादवस्थात् तस्माच्च वक्ष्येति स एव त
वत्त्वैकदेशः प्रामाण्यरोप्योऽपरोक्षोऽप्रामाण्यग्रहस्तत्र प्रामाण्ययाह कस्या प्रामाण्यायाह कत्वं मसिद्धं तद्धारणाय न दिति तथा च तद्देशे प्रामाण्ययाह कस
मथ्या समवधानमर्थीकृत्यते यत्तु प्रतीतमान एव भवेत् तत्र प्रामाण्यपदस्य प्रामाण्यविरोधिवचनतया तस्या प्रामाण्यतत्त्वा प्रामाण्यविरोधीत्यर्थः इत्युच्यते
यामदिति सैव पतञ्जलिन विषयकेति तज्ज्ञानविषयकता प्रामाण्ये का प्रवृत्त व्यतिरेकप्रतियोगिज्ञानप्रकारो न वैत्यर्थः तेन तद्विषयके चरत्ता न अन्य
जात तदनुमिति तदव्यवसायादीनां तन्मते विधि कीदृशमर्थः तादृशो चरत्ता न स्येयत्वेनाभिधेयत्वसामान्यतत्त्वेण प्रत्यासत्तिजन्य प्रत्यक्षविषय
त्वेन च किमसाधने चेति द्वयमवशकं भवति ईश्वरज्ञानप्रामाण्यगोचरत्वेन कार्यकारणयो जकाभावाप्रतियोगित्वाच्च न च समानाधिकरणपदज

राम
११

तदप्रवृत्त व्यतिरेकप्रतियोगित्वा

णाय । प्रत्येकमेव विधिरिति । नन्वेवमनुगतहेतुता वच्छेदकाभावे विघ्नघ्नं संप्रतिकारणत्वात् संचयः कार्यवाकांतरने होनास्त्येवमेना
 ननु प्रतस्त्येव कारणत्वमिति ॥ अत्राहुः ॥ नतिनाशप्रजातीयो विघ्नो नस्त्यारिनाशप्रतितत्तज्जातीयनाशत्वमेव कार्यता वच्छेदकं न
 तित्वादिर्कहेतुता वच्छेदकं वस्तुत उक्तरीत्या कार्यकारणभावमात्रे शब्दसामर्थ्यमवच्छेदकं कस्यनालोत्तरकालिकी तथा च विघ्नघ्नस
 त्वेन कार्यता विघ्ननाशकत्वादिना वेदविहितत्वमेव हेतुता वच्छेदकमित्येवोक्तिः । अश्वजनकतायां कालांतरियकार्यानुगुणतया
 विहितत्ववदितिसारं । कामनया कामिकर्तव्यत्वेन । ननु विघ्ननिवर्तकतयेति । शुद्धतामिति । न होमांतरविधिर्वाक्यजेदापत्तेस्वरूपा
 लाजाश्च किंलंवादः । न च विधिर्विना सति विनिपातभावफलकहोमजिज्ञासायां नित्यवलात् प्राप्तापापात्त्याद फलकस्याग्निहो
 त्रस्यैवायमवाद इति निश्चीयते तथा च न पदस्य तदुत्तरोधेन प्रागभावपरस्य घ्नं सपरत्वे वाक्यजेदापत्तिः । तत्साहचर्योत्प्रागभावपर
 रत्वे संपूर्णं पृथगेवेति यदि वाग्निहोत्रस्यापि मानांतरात्पापक्षयजनकत्वं ज्ञायते तथापि वाक्यजेदोग्निहोत्रात्तरोधेन विनिपातपदस्य
 पापसामान्यपरत्वात्तर्मगलात्तरोधेन च प्राग्ब्रह्मप्रतिबंधका विघ्नपरत्वादिति भावः । अथ शब्द इति यद्यप्यथ शब्दो ग्रंथोत्तर्गतः कार्यमंगले

प्र.प
१२

तस्य तज्जन्तत्वात् तथापि तदुच्चारणहेतुज्ञाने तत्र मंगलं तद्विज्ञानेन वा अन्यथा इति वदंति मंगलप्रकरणं समाप्य प्रेक्षावत्पृष्ठे गेनिः श्रेयस
फलवदानि द्विविधा संवेधे प्रदर्शयन्नेवाने तर्पणायथ कृत्वे न मंगलाचरणपूर्वकं तदा ज्ञेयमाह अथ जगदेवेति माध्यमिकः प्रत्यवतिष्ठते
ननु प्रमाणादीनामिति ननु प्रामाण्यप्रसङ्गे न प्रवृत्तिहेतुर्न निवारान्यथा सिद्धे श्रेयाशो कते अथेति । न च यस्येति यद्व्यतिरेकज्ञानमात्रं यत्प्रति
वेधकमित्यर्थः । सामान्येन नियमताजार्थं ननु यद्युपात्ते प्रत्येकनियमे तु प्रथमे व्यभिचारसंशयमात्रप्रतिवेधे व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारात्ति
तीयेऽयोग्यतानिश्चयमात्रप्रतिवेधे शास्त्रे ज्ञाने व्यभिचारात् निश्चयत्वेन जनकत्वस्य निश्चयाभावे कार्योभावस्य वा साध्यत्वमिति विवक्षितं
मतेन दोषः यथाश्रुते व्याप्तिज्ञानेषु क्तव्यभिचारासंस्पर्शात् अव्यभिचारग्रहेषु व्यभिचारनिश्चयस्य प्रतियोगिज्ञानत्वेन कारणत्वात् वस्तु
तो निश्चयत्वेन हेतुत्वा विवक्षा यामपि योग्यतासंशयजन्यशास्त्रज्ञानविशेषे असाधुत्वनिश्चयप्रतिवेधे शास्त्रज्ञानसामान्ये द्वितीयकल्पे व्य
भिचारे वस्तुत्वे एव । वस्तुतस्तव्यभिचारज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानतया जनकत्वेन निश्चयस्तत्र हेतुरिति प्रत्येकनियमः सम्यक्कस्यादि
ति प्रत्येकनियमेऽव्यभिचारसंशयमात्रप्रतिवेधेऽव्यभिचारज्ञानेऽव्यभिचारनिश्चयान्नये अवाधव्यतिरेकनिश्चयमात्रप्रतिवेधेऽप्यायां त

राम
१२

ज्ञानजन्यायामनुमितौ व्यञ्जितोद्देश्यस्ते न सर्वे सम्यक् । अत्र च ग्राह्यजिज्ञासेन निश्चयविषयो विशेषोऽतो न व्यञ्जित्यतिरेकज्ञानप्र
तिबन्धे व्याप्तिज्ञाने व्यञ्जितः वस्तुतस्तथैव निश्चयो यत्र प्रतिबन्धक इत्येतावन्मात्रे कृते प्राप्ते जागे व्यञ्जितोद्देश्येति तत्र प्राप्त
संशयस्याप्रतिबन्धकत्वात् तावन्मात्रे च कृते व्यञ्जितः संशयप्रतिबन्धे व्याप्तिग्रहे व्यञ्जित इत्युक्तं यद्यपि तत्तत्र व्यञ्जित्यतिरेकनिश्च
यस्याप्रतिबन्धकत्वात् न चाव्यञ्जितः संशयतदभावनिश्चयप्रतिबन्धेऽव्यञ्जितनिश्चयेऽव्यञ्जितनिश्चयाजने व्यञ्जितः यत्संशय इत्य
दर्थेदभावप्रकारकतानियतयोः संशयव्यतिरेकनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थे अथवा प्रमेयत्वेन तदभाववगाहिना प्रतिबन्ध
पक्षेऽस्ति च व्यञ्जितराभावप्रकारकतानियमो व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धके व्यञ्जितसंशये प्रकृते च व्यञ्जितराभावाभावत्वादेव व्याप्ति
चारलस्य लाघवेन तत्प्रकारकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वे स्थिते व्यञ्जितराभावाभावत्वाप्रकारके व्यञ्जितनिश्चये व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धके तदभा
वात् न चाव्यञ्जितरात्मकतया व्याप्तेरनुमितावपि तदभावप्रकारकतया प्रतिबन्धकत्वाभावात् तथात्वमिति वाच्यं तत्र सामानाधिकरण्य
गम्यभावतया तदभावप्रकारकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वादिति सारं प्रहृतिपदोपादानेन च प्रकृतजिज्ञासेन तु व्याप्तिप्रविष्टे अत्रामितौ व्याप्तेरिव

प्र.म.
१३

तिष्ठति तत्र विरोधादिति वाच्यः प्रामाण्यसंशयानंतरमिति तथा च प्रवृत्तिमात्रेण निवारणे विविधेषु अन्यथा सिद्धिर्न दोषाय प्रयोजकत्वात् तत्र स्या
अपगमादिति वाच्यः ज्ञानप्रामाण्यमिति कारणनिष्ठप्रामाण्यमिति निरासार्थं ज्ञानपदोपादानं ज्ञानपदस्य ज्ञानव्युत्पन्नस्य सुप्रसिद्धत्वादिति
वदन्तः तत्र प्रामाण्यपदस्य तद्वतित्वकारकत्वादिरूपविशेषपरत्वेन मासेन वा तद्विशेषाद्व्युत्पन्नकारकत्वादिरूपसामान्यपरत्वेऽज्ञातो का
धधसंगादिति वक्तव्यं प्रामाण्यपदेन प्रमाणवृत्तिधर्ममात्रपरमेशतो वा धातु अत्र न वत्तामेव तः परतो वेति विवादाभावाच्च तद्वतित्वस्य
कारकत्वादिरूपं तत्रैकादृशिनयनोक्तसाध्यवदिति बाधवारणाय ज्ञानपदे तेन ज्ञाननिष्ठस्य तद्वतीत्यादेर्न ज्ञाननिष्ठत्वं तत्त्ववतीत्यादे
ः पक्षीकृतस्य ज्ञाने साधारण्येनैकादृशित्वे नाशयेदपि यावत् ज्ञानग्राहकस्यास्यैसाध्यमस्यैव ज्ञानजागे पक्षीकृतं प्रामाण्यग्रहं नि
यमादिति वाच्यं यावद्ज्ञानग्राहकस्यास्यैसाध्यमस्यैव ज्ञानग्राहकाभ्यामन्येन प्रामाण्याग्रहेण यथाश्रुति
वाधा न चेवमत्रिमविप्रतिपत्त्यनेदः विशेषणप्रक्षेपाप्रक्षेपाभ्यामतएव पक्षसंकोचासंकोचाभ्यामेव संज्ञा वा तत्राचक्षाना विशेष
निवाध एवेति सूक्ष्मं तदर्थं ज्ञानपदे विशेषणमिति यदि लिख्यामपि तद्ग्राहकेण तद्वत्तद्वत्तदाज्ञानां तर्जोवोक्ततथाप्युच्यते तत्रा मा

राम
१३

एतत्तानसमानविषयकेषाप्रामाण्यबाधएववक्तव्यस्तत्तत्तानेच्छयैर्नैकंप्रामाण्यतन्मतेसिद्धासिद्धयेदेनतयोर्विषयनेदाततथावतान-
 विशेषितस्यतद्वतीत्यादेःसामान्यतरेष्वासाधारणस्यपक्षत्वेनतदाश्रयज्ञानाप्रसिद्धेरेवयावत्तदाश्रयज्ञानादकथास्यत्वमंशतोबाध-
 मितिज्ञानपदोपादानमिति तत्वे केचित्तुज्ञानपदावपादानेअत्रनवत्वगर्जप्रामाण्यप्राप्तेस्तृतीयाहसपक्षलाभेस्तौतन्मतेपरतो-
 ह्यप्रामाण्यभ्रमोमाहृदितिज्ञानपदोपादानेतेनज्ञानसामान्यप्रामाण्यपक्षोलभ्यतइत्याहुः। निगर्वस्तप्रामाण्यपदेसमर्थप्रवृत्तिज्ञान-
 कतावच्छेदकपरंतेनसर्वसाधारणपक्षलाभःयावदित्यादिआहजातीयत्वंचसाध्यंतेननोशतोबाधःअतएवकरणनिष्ठताहशर्धर्मवा-
 धकारणायज्ञानपदमिति। वक्तव्यस्तप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तमेवो नयसिद्धं पक्षःअतएवाधुनिकप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तेवाधाततज्ञा-
 नपदमिति तत्त्वं। ननुधर्मिणञ्जयवादिंसिद्धस्यैवपक्षत्वेनचेहधर्म्युजयसिद्धःप्रकारलग्नत्वात्प्रामाण्यस्यतस्यचजासमानवैशिष्ट्य-
 प्रतियोगित्वरूपत्वात्तच्चपरमतेविशिष्टविधौवैशिष्ट्यविषयःअगृहीतासंसर्गधर्मधर्मविषयकैकज्ञानस्यतथात्वादितिमेवंनहित-
 त्रादिधर्मधर्मिपदेवास्तवतत्परंयवच्छेद्यसमूहत्वंवनाव्यवच्छेदस्यबध्यमाणत्वात्किंत्वस्मत्तत्सिद्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वादिरूपस्य

अ.प.
१४

रूपसंबंधविशेषरूपधर्मत्वादिपरंतु ते विशिष्टधियां विशेषणविशेषात्कस्वरूपसंबंधविशेषविषयत्वात्तथा च तत्प्रकारकत्वे तद्धर्म
त्वोचरत्वमिति किमु उपपन्नं अज्ञानप्रामाण्यपदे तत्तत्प्रतिपरे सामान्ये नो नयोपस्थापके तेन प्रत्येकसाध्याजिसंबंधोत्पत्तेरतो अत्रा
प्रामाण्यग्राहकेणापि स्वप्रामाण्यं गृह्यते इति गुरुमतेऽप्रामाण्याग्राहकपदमनर्थकं न नवतीति चेयं इह तु मीमांसकत्रयसाधारणी विधिको
टिः पुरुषेस्वप्रकाशादिनाशु रारि नये अत्र व्यवसायादिना नष्टनये ज्ञानतत्तल्लिङ्गकावृत्तित्यादिना वा वृत्तान्नाह कसामग्रीग्राह्यत्वस्य सर्व
साधारणत्वात् तत्प्रसिद्धिश्च तज्ज्ञानतद्विषयादावेव चतुर्ना ज्ञानत्वे तत्प्रसिद्धिरिति तु परमते तन्मते स्पष्टतन्मत्तज्ञानत्वे वाच्यं न च त्वेनात्र न वप
देन ज्ञानलोपस्थितिरित्यावत्पदे वा शेषपरं तेन स्वविषयकत्वनिश्चितज्ञानग्राहकसामग्रीकत्वं पर्यवस्यत्यतो यस्यैवैव ज्ञानग्राहकसा
मग्रीतत्प्रामाण्येनां शतो बाध इति चेयं अत्र केचित्ज्ञानपदेन यत्किंचिज्ज्ञानपरंप्रत्येकप्रामाण्यस्य पक्षीकृतस्य प्रत्येकतदाश्रयीभूतज्ञान
ग्राहकसामग्र्यग्राह्यत्वेन बाधा इति चेत्तत्तत्प्रामाण्याश्रयीभूतज्ञानपरंतथा च सु रारि नष्टो जीन स्यावश्यं वेद्यत्वा नियमादज्ञायमानज्ञा
नव्यक्तिविशेषप्रामाण्यं तदाश्रयीभूतज्ञानग्राहकसामग्र्यप्रसिद्ध्या तद्वाह्यत्वसाध्यानावेनां शतो बाधापत्त्यापक्षसंकोचस्यावश्यकतया

तत एव प्रकृतेऽपि सामंजस्यार्थं किमर्थं यथाश्रुतपदार्थमनादृत्योक्तकुसुष्टे रादरः न च तत्र ज्ञानव्यक्तौ प्रमाणप्रसरे सामग्रीप्रसिद्धौ च तद
प्रसरेष्वर्थाण्येव बुद्ध्या नारोहात क्रीशतो वाध इत्युच्यते यथापि तन्मतेन वाध इति वाच्यं सामान्यतोऽपि प्रमाणप्रसृतौ बुद्ध्या रोहात न च तावता
सामग्रीप्रसिद्धिस्तस्याविलक्षणया एवावुपदेव स्थमाणत्वादिति तत्र असंकोचनैवोपपत्तौ तत्कल्पना नैवित्यात् न ह्येकत्र संकोच इत्यन्यथा
पिसः किंच तदत्र रोधादज्ञायमानज्ञानेतरपरतायुक्तमतात्र रोधादेकमात्रग्राहकसामग्रीकेतरपरता इत्येकमेव ज्ञानपदस्य जयपरं ह्य
तद्यदि चैकत्र संकोचस्यात्र रोधादत्रापि संकोचकल्पना तदा अप्रामाण्याग्राहकपदमपि व्यज्यतां तादृशसामग्र्याज्ञानप्राप्ता
एवमात्रपक्षे नैव बाधविच्छेदादिति सामग्रीव्यतिषेयज्ञानाहिकानिमताज्ञानपदेन ज्ञानग्रहे प्रामाण्याग्रहाद्यथोक्ते बाधात ननु कात्र
यदज्ञानमिति पदजन्यज्ञानेनापि तदग्रहाडुक्तविवक्षया प्रतीकारः अत्र कश्चित् तेन प्रामाण्याग्रहात् एवेत्याह तस्यायमाशयः यथा घटेन
जलमाहरेत् तत्र च यितावच्छेदकं छिद्रेतरत्वं योग्यतावलाङ्गुरुनये न ह्येन येन तार्थापत्तिस्त्वलेराविनो जित्वमन्वयितावच्छेदकं द्वाद्वाडुर्भवे
तं शास्त्रबोधविषयस्तथेहापि ज्ञानत्वयदविषयत्वयोरतिप्रसक्तघटत्वप्रकारकत्वघटविशेषकत्वयोरन्योन्यान्वयितावच्छेदकयोर्गुरुन

प्र.प
१५

प्रमाण्यग्रहकर्मवसामयाप्रसिद्धमिति तादृशशब्दात्सर्वमेतेप्रमाण्यग्रहइति न बाधइत्युत्तरीयतेनैतत्संभव ५
येयोग्यतावलाङ्गनयेशब्दादुपस्थितयोः शब्दबोधविषयत्वमस्त्यनोवाक्यविधयापदविधयावानतत्रप्रामाण्यग्रहइतिकस्यचिद्विष
यानिरवकाशो न च नष्टमतेनुरारिमते चान्यथा स्यात्कथं प्रमाण्यग्रहाविशेषकस्यापि घटत्वप्रकारकज्ञानस्य संज्ञानघटविशेषक
त्वमिति प्रमाण्यग्रहकर्मवसामयाप्रसिद्धमिति तादृशशब्दात्सर्वमेतेप्रमाण्यग्रहइति न बाधइत्युत्तरीयतेनैतत्संभव ५
तत्राद्योनियमो न ह मिस्योरेतौ पुरोरनिमतः अतएवौत्सर्गिके धियो प्रामाण्यमिति वदेति तदत्र यदि बाधका नावस्तदाशुबतयोरपि त
दनियतावच्छेदकं अथवाधसंज्ञैति तथाहि न वदुक्तनियमद्वयं मतजेदेन तथापि यत्रैतन्नियमावधारणं नास्ति तत्र तादृशशब्दादुक्तरी
त्यापि प्रामाण्याग्रहे बाधतादवस्थार किंचैककोटिवाधेऽन्यतरप्रकारकतानियमो न तु संशये प्रशस्तरूपवाभैत्रइत्यादौ गौरवादि प्रका
रतापत्तेः तथाच यत्र बाधसंज्ञयस्तत्र तादृशशब्दात्प्रामाण्याग्रहे का गतिः । अपिच । अनुमानेन घटज्ञानवत्त्वग्रहे प्रामाण्याग्रहस्य तेनापि स्वी
कारः प्रकारोत्तरावातरतथाच तत्र बाधएवेति दिक् अपरे तु उक्तातिप्रसंगवारणाय तज्ज्ञानप्रकारप्रकारकतया तज्ज्ञानविशेषविशे
षकतया याज्ञानादिका सामर्थ्यासावविषयज्ञानादिका विवक्षिता तद्राह्यत्वे साध्यमिति वदेति तदपि न संशयि वदितुं तथाहि तज्ज्ञानविशे

राम
१५

वि२

शक्यं तज्ज्ञानो लिखितप्रकारविशिष्टधर्मविशेषकत्वं यत्किं चिद्धर्मविशिष्टतज्ज्ञानविशेषविशेषकत्वं वा आद्ये सिद्धसाधने न हि नोदरी
ने तादृशसामग्र्याप्राप्ताप्याग्रहः किं तु व्यवसायादिसामग्रीतादृश्येव नेति वदामहे अंत्ये प्रमेयविशेषकं घटत्वप्रकारकं ज्ञानमिति शब्देन वक्ता
तो घटविशेषके घटविशेषकत्वं घटत्वप्रकारकत्वं च गृह्यतां प्राप्ताप्याग्रहेण पूर्ववद्वा तादवस्थो तस्मात्सविषयकत्वं उच्यते ॥ उच्य
ते ॥ कस्योचित्सामग्र्यो विषयग्रहनिधनः कस्योचित्तयेति सर्वसिद्धं तत्र कस्यापि स्वप्रकाशत्वादि तत्रैव कस्याप्यव्यवसायात्मकप्रत्यक्षात्
दीत्यन्यदेतत्तथा च या सामग्रीविषयनिर्मुक्तज्ञानग्रहे न समर्थो विषयो कितमेव ज्ञाने गृह्यते विषयमविषयी कुर्वती ज्ञानधर्मिग्रह एव न सम
र्थतया वत्तद्रास्यत्वं साध्यं शब्दे तु तादृशी सामग्री नास्त्येव न हि तत्र घटज्ञानपदात्मिका सामग्री घटपदे विनापि ज्ञानपदमात्रस्थ ज्ञानोपस्था
पकत्वेन तावन्मात्रस्थ सामग्रीत्वात् तत्फलोपधाननियतहेतोरेव सामग्रीत्वात् इदमेव सामग्रीपदोपादानफलं तथा च पदसमनिव्याहारे
ण तस्याविषयग्राहकत्वं न तु ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन ज्ञानपदोपादानज्ञानोपस्थितौ विषयाग्रवेशात् अत्र व्यवसायस्वप्रकाशादेः तु ज्ञानग्रा
हकसामग्रीत्वप्रयुक्तमेव विषयग्राहकत्वं यद्येन विना न जायते तद्वैधकस्य तद्वैधकत्वनियमात् तथा च यत्र ज्ञानग्राहिकैव विषयग्राहि

घट३

७.५
१६

कान्तविषयग्रहणमन्यापेक्षायामिति पर्यवस्यति तादृशी च प्रायशः स्ववृत्तिवर्तमानज्ञानग्राहिकैव सामग्री न दीतेत द्वास्तत्वं शहे
नाशुमानविशेषेणाग्रहोपतिष्ठति यथावत्ता तालिङ्गकाशुमानस्य स्तानग्राहकत्वेनैव विषयग्राहकत्वेन यावद्व्यमः स्तानरूपप्रत्यक्षते
क्तव्यत्वादिति स्वयमेव वक्ष्यति तेनाप्रयमेवाशयउत्तरीयते सहकार्येतरप्रवेशेन विषयग्रहेतदपन्यासानहेत्वादितिसर्वस्वस्थेननेव
दत्तद्वयर्थप्रामाण्यानुमितेर्ज्ञानग्राहकत्वप्रयुक्तविषयग्राहकत्वानावात्तदनंतजीवेतेव सामंजस्यतरान्यथाघटज्ञानवानयेतदि
क्षावत्वादित्यत्रापिसविषयज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेप्रामाण्यस्य तदग्राह्यत्वेनेत्येवमपि बाधानिरासादिति चेत्तदद्वयज्ञानेप्रमेत्येवमाका
रिकायाः प्रामाण्यानुमितेः पक्षीकृतज्ञानग्राहिकायास्तद्ग्राहकत्वप्रयुक्ततद्विषयघटादिग्राहकत्वायाः प्रामाण्याग्राहकत्वेनयाव
दनंतजीवेसिद्धसाधनार किंच पृथिवीज्ञाने तदव्यवसायानंतरं पुनस्तत्रैव विषये पृथिवीज्ञाने ज्ञाने तदव्यवसायानंतरमि
त्यादिवक्ष्यमाणप्रामाण्यग्राहकस्यापि ज्ञानग्राहकत्वप्रयुक्ततद्विषयग्राहकत्वसत्त्वात् सिद्धसाधनं यदि न यावत्पदोपादानं वस्तुत
स्तप्रमाशङ्केन प्रामाण्यग्राहिकायावदनंतजीवेसिद्धसाधनं तुल्यसामग्र्याप्रामाण्यतदाश्रयज्ञानयोः शङ्कात्प्रतीतेः न वद्यत्ज्ञानवा

राम
१६

॥ ५ ॥ अत्रापि दाने मेव तदर्थं क्रियतामिति वाच्यं परमं ते कथं विशेषणत्वात् यथा च प्रयुक्तत्वं तदन्वयाद्युक्तं विधायितुं तत्तत्समयसंवेक्षितरूपमजन्य
 स्थापितमागतावस्य तथा वक्तव्यं न च प्रकारत्वं विवक्ष्यतां अनिवार्यत्वं सामान्यनिर्बंधनसिद्धसाधनकारणमपि प्रमेति सामान्यलक्षणजन्यविषयत्वेन सि
 द्धसाधनमिति वाच्यं प्रमात्वे हि नाज्ञातमासन्निःसंशयात्तु परंपत्तेः किंतु ज्ञातं तदज्ञानं च प्रमात्वा अयं ज्ञानं विना न संभवति तस्य कश्चित्त्वत्वात् कश्चि
 त्सामान्यप्रत्यक्षसिद्धिर्कोटीकृतत्वात् न च प्रमात्वा अयं ज्ञाने अवस्थापेक्षितेपि न तदज्ञानं प्रमात्वा सामान्यजन्यज्ञानहेतुरिति वाच्यं इतोपि जन्यपदस्य त
 दन्वयाद्युक्तविधायिमात्रपरतया व्याख्यातत्वात् तच्च प्रयोजकमात्रपरं न तु कारणपरं न च यत्प्रत्यक्षकालमिति गृहीतं प्रमात्वा प्रत्यासत्तिस्तत्रैवं सि
 द्धसाधनपरिहारेपि प्रामाण्योत्तरे तत्प्राप्त्यर्थं प्रामाण्यमात्रस्य सामान्यजन्यज्ञानगोचरत्वात् न हि सकलतदा तदा अयं ज्ञानाभावप्रयुक्तः सामान्यज
 न्यज्ञानाभाव इति सांप्रतं प्राक्तनप्रामाण्यो अयं विषयकज्ञानसामान्यजन्यत्वाभावस्य विवक्षितार्थस्य यत्किंचित्प्रामाण्या अयं विषयकज्ञानजन्यत्वे
 नैव बाधात् अतएव योगिज्ञानेनापि न सिद्धसाधनं तज्ज्ञानस्यातीतानागतसकलज्ञानप्रामाण्यगोचरस्य स्वयाह्यप्रामाण्याश्रयीभूतज्ञानगोच
 रनिहिष्णासजन्यत्वात् ज्ञानप्रत्यासत्तिस्थलेपि विषयीभूतप्रामाण्यविशिष्टधीजन्यत्वादनुभवसायस्य तदजन्यज्ञानयाह्यतां कैवलास्तीति

प्र. ५
१८

शिमउ पप्रत्रे अत्र च घटे ज्ञान विषय क ज्ञाना ज न्य पट ज्ञान यास्य तथा प्रामाण्य स्य यत् किं चित् इति ज्ञास्यत्वं साधेत तथा च प्रामाण्यवानयं समर्थः पट्ट
सि मत्वा दित्वा दिने वसिष्ठ साधनं तन्मते सामान्य प्रत्यासत्त्य जावे न यास्य प्रामाण्ये उमिति जनक ज्ञाना गोचरत्वादिति बदेति तत्पत्ती कारक तत्पत्ती
वहिर्जीव एवेत्युक्तं प्रार्थन हि सर्व प्रामाण्यानामेवं विधा उमिति विषयानां नियमो धेन पक्ष एव न लभ्यते एव मन्यत्रापि यत्र सिद्ध साधनं मानाति तत्पत्ती
वहिर्जीवमेवेत्युक्तं प्रार्थन हि सर्व प्रामाण्यानामेवं विधा उमिति विषयानां नियमो धेन पक्ष एव न लभ्यते एव मन्यत्रापि यत्र सिद्ध साधनं मानाति तत्पत्ती
त्रमेव त ज्ञान विषय कत्वेन विवक्षणीये स्व प्रकाशानये सर्वत्र स्व प्रकाशात्मक पक्ष ज्ञान ज न्यत्वात् प्रामाण्या उमिति सद्भिन्न तद्भिन्न प्रय क ज्ञाना
ज न्यत्वात् तत्रैव सिद्ध साधना पक्षः अत्र प्रथम ज्ञान पदे केवलस्य तत्पदस्य प्रामाण्य प्रत्यक्षमर्थक तथा प्रामाण्य विषय क ज्ञाना ज न्य ज्ञान यास्य
त्वं तन्मते ज्ञानं प्रमासमर्थं पट्टि जन कत्वा दित्वा उमि त्यापि यदे संभवति तथा च प्रामाण्य परतत्त्वेन विवादः किं तु सामान्य प्रत्यासत्तौ तथा च
सिद्ध साधन वारणार्थं द्वितीय ज्ञान पदे ल प्रसिद्धि वारणाय व्यापारा उ वधि विषय ता कैरा ता द्विजिस्त स्य पि जन ना त ज्ञान पद सन्निधौ तु प्रो
पक्ष उ वधि विषय ता कैरा ता द्विजिस्त स्य पि जन ना त ज्ञान पद सन्निधौ तु प्रो

सं. ५
१८

साधनविषयत्वात् नान्येन तदा सिद्धसाधनवारणाय बलवत्तु हेतुप्रतीत्यसिद्धेर्नान्यसाधनमित्युपपत्तये साधनवैयर्थ्येन यावत्पितृवैयर्थ्येन
 साधनवैयर्थ्येन तत्र त्रिविधप्रसिद्धिः प्रामाण्यव्यतिरेकप्रसिद्धिश्च तस्य साध्यत्वादिमताश्रयज्ञानपरत्वे प्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानजन्यानुमि-
 तिप्राप्त्यतया प्रामाण्ये प्रामाण्यमात्रपरत्वे तद्वतीत्यादिनियतातीन्द्रियविशेषाद्व्यवहारकत्वादौ न चायं विशेषाद्व्यवहारकज्ञानवानित्या-
 द्यनुमितिविषयत्वात् न खलु कर्मण न तत्रापि व्यतिरेकप्रसिद्धिरिति वाच्यं । तदनुमित्यविषय एव प्रसिद्धेरुक्तत्वात् न त्वेवं सप्रसिद्धाहृतपर-
 त्वपक्षे विविधप्रसिद्धिर्नानाविषयज्ञानादौ तदाश्रयज्ञानाप्रसिद्धेरिति चेत् । न । साधनवैयर्थ्येन विषयत्वाद्वादेव तत्त्वोक्त्यात् । न चैवं सति प्रामाण्या-
 प्रामाण्ययोस्तद्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञानप्राप्त्यत्यतदजन्यज्ञानप्राप्त्यत्ययो रविशेषात्कथमेकत्र स्वतस्त्वमपरत्र परतस्त्वमिति विजागड्यति वा-
 च्यं । एतमात्रप्रामाण्यव्यापकमिदं स्वतस्त्वं न तु तद्व्यवहारप्रामाण्यव्यापकमिति विवादशरीरत्वात् यत्तत्तद्ज्ञाननिरूपणाधीननिरूपणे तत्सा-
 नसादृश्ये तद्ज्ञानवैशिष्ट्यादौ व्यतिरेकप्रसिद्धिः तस्य तद्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञानप्राप्त्यत्वादिनिमित्तं तदनुमित्यामहेतुयमित्यासां सत्तद्वैयर्थ्य-
 उमानेन तद्ज्ञानांतरसादृश्यवाच्येन पक्षधर्मतात्वेनापूर्वज्ञानसादृश्यविषयीकरणात् न तु साधनवैयर्थ्यादृश्ये तादृशानुमित्यविषये तस्य

५-प

सिद्धिः प्रामाण्यस्य प्रतिज्ञान व्यक्तिनिवृत्तिनात्मकस्य प्रामाण्ये न सति एव प्रज्ञतायां तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्मज्ञानयास्यत्वे पर्यवसिते साधेत्येति
रेकस्यापि तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्मज्ञानयास्यत्वात् जावत्तत्त्वस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानातिरिक्तज्ञानजन्मज्ञानयास्यत्वात् सादृश्यात् तरे प्रसिद्धेः इति
तुमश्चक्यत्वात् न चोक्तप्रकारेण सादृश्यग्रह एव माना जावः वाधका जायात् संशयेऽपि समीहितसिद्धेश्च न च यस्याज्ञानस्य सादृश्यमनुमितिगोच
रस्तदन्यप्रामाण्यमेव पक्ष इति वाच्यं तत्र स्वतस्त्वात् सिद्धिप्रसंगतः उक्तक्रमेण सामान्यप्रज्ञतायां संकोचस्यान्याय्यत्वाच्च बर्धतु ब्रूमः सामान्य
प्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षनिबन्धनसिद्धसाधनापत्तये यावत् तत्प्रकारत्वं पर्यंतं पर्यवसाने धर्मिण्येव व्यतिरेकप्रसिद्धिः सुललाधर्मस्यैव
प्रकारत्वादिति संक्षेपः नन्वेतदेव कथमित्यत आह परतद्वति न तु पक्षसंकोचस्यावश्यकं तथा असे न तस्थलीयप्रामाण्यस्य पक्षवहिर्नो वने
वसाधे वक्तुविशेषणोपादानाद्यावृत्तिर्नो वतीति मनसि कृत्याह स्वाश्रयग्राहकेणेति एवकारोपावदर्थः तेन यावत् स्वाश्रयग्राहकयावत् तं
पर्यवस्यतीति जावः अतो नैव कारस्थक्रियासंगतस्यात्यंतायोगव्यवहारे न स मीहितसिद्धिः स्वाश्रयग्राहकजन्यग्रहणकर्तृत्वस्यैव
पर्यवसाने विशेषणसंगत्याश्रययोगव्यवहारे दशाज्ञावपि तथा संखपादर एवेत्यनसर्वसंखव्यक्तौ पांडरत्वे न तु सर्वपांडरत्वयोगः शेष इति वक्त

संक्षेप २

वेप्रामाण्यवत्तौ तदाश्रयग्राहकग्राह्यत्वं न तु तदाश्रयग्राहकाणां भावतां प्रामाण्यग्राहकत्वं न श्यते यतः न च यावत्तदाश्रयग्राहकपरं स्वाश्रय
ग्राहकपदं तेन यावदः तर्हि तस्य विशेषणतया तस्यैवायोग्यवत्तेरलान्तरित्वात् तदालिख्यथाश्रयक्रियासंगतैव कारणसमापत्तौ त
त्वात् किं वक्तुं न एवं सत्येव कारोपादानस्यैवानौचित्यादित्यादीनि ह्यणान्यनवकाशानि एव कारणस्यैव यावदर्थकत्वात् न च पूर्वविप्रतिप
त्यनेदः विशेषणोपादानाच्चोपादानाभ्यां ज्ञानत्वेन स्वाश्रयत्वेन च प्रामाण्याश्रयोपादानेन स्फुटनेदात् एनं चार्थं मनसा वैवर्तित्यादिप्रामाण्य
ग्रहणकारोत्तरप्रदर्शनस्य ते स्वयमाकरणवकयिष्यति। अविषयपदोपादानत्वं वक्ष्ये पूर्वमुक्तेः यत्तु पक्षसंकोचे स्वाच्छेद्यमेव तथा च त
पदाद्यप्रतिपाद्यज्ञानप्रामाण्यमात्रपक्षत्वेनाप्युपपत्तेरिति तत्र सर्वस्यैव तथात्वे पक्षाज्ज्ञातत्वेन अवेदेमतद्व्यसाधारणमेव। अन्यथा तु त
तस्वाश्रयग्राह्यत्वेनैव सामेजस्याद्यर्थविशेषणताप्रसंगादिति मतमसंगतं पूर्वयोरेपि ज्ञानग्राह्यत्वं तदग्राह्यत्वं योरेव साध्ययोरेकनयेन
मीहितसिद्धिर्ज्ञानपदादीनां सर्वथा तत्तद्विशेषपरत्वाद्यर्थविशेषणत्वापत्त्या तत्रापि तद्विहीनीयापत्तेः साध्येन चार्थविशेषणतावीजानावात्
किं च स्वाश्रयग्राहकत्वेन स्वाश्रयादन्यत्रापि सत्वेनेह चार्थविशेषणतालघ्यवत्तेरेन व्याप्यस्यैव एवं वत्तेरकस्य चार्थविशेषणतावीजानावात् अ

प्र.प
२०

आप्रमावेन व्याप्तिरहे प्रमेयत्वेप्यनुदापत्तेरिति समावेश्य सप्रामाण्यत्वादिति न त्रिजिरे कदा विवादो त आह स्वाप्येवेति न च स्वाप्येवैवेत्येव कारवे
अर्थे ईश्वरज्ञानस्यास्यत्वेन सिद्धसाधनवारकत्वादिति नावः ननु प्रत्येकपक्षे न ह्यसौ किमनुमिति आस्यत्वं साध्यं ननु उमिति आस्यत्वं वासात
तालिंगकावमिति आस्यत्वं वा आद्ये सिद्धसाधने द्वितीये असंभवः तृतीये अप्रसिद्धिरिति चेन्न ज्ञानावमिति आस्यत्वं न वेति विप्रतिपत्तेः साधनतद्व
अप्रसिद्धैव न च प्रमावा नयमित्यनुमिति आस्यत्वेन सिद्धसाधने स्तान्तावच्छिन्नव्यापकता तल्लिंगकावमिति आस्यत्वं तदर्थत्वात् न
च प्रमावा नित्यवमितौ तथा तत्र प्रमात्वस्यैव व्यापकता यदुक्तत्वात् यथा च स्तान्तावच्छिन्नाद्यामपि व्यापकतायां तन्मते विशेषलाजस्तथा
अनुपदमववक्ष्यामः संशय इति । यद्यपि यथा विवक्षितसाधे प्रामाण्याश्रयिभूतस्मदादिज्ञानायास्यत्वात् न धावद्गर्जसाध्यसंनयो यथाश्र
तेपीश्वरज्ञानमादाय प्रामाण्याभाव एव साध्य सिद्धेरुक्तं यथा तन्मतेः सिद्धसाधने तथापि विवक्षितसाध्यस्य सर्वविषयत्ववतितत्त्वा
रकत्वप्रामाण्यादौ सत्वेनांशान् इत्युक्तमिति नावः विशेषणं पक्षीकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानस्य विशेषः इदं चोपलक्षणं अन्यत्वमपि विशेषणं ई
श्वरज्ञानप्रामाण्ये सिद्धसाधने तादवस्थांशपरमिति योगादिजन्यत्वरूपप्रतिशयोक्त्या प्रसिद्धा न तदन्यत्वा प्रसिद्धेरित्यर्थः ननु नेदं विशेषे

राम

षण्णपादेयं किं तु यद्वस्तु तद्वत्तु न न्यत्र न यत्र मत्तं तस्यामाण्यामेव पक्षः विशेषणत्वेऽपि योगज्ञानं न्यत्वस्य प्रोक्तं प्रत्यासत्तिन्यपरोक्ष
न्यतएवमित्यर्थः कल्पतामित्युक्तेराह प्रामाण्यमात्रेति पक्षनावहेदकनेदएवं अतः सिद्धसाधनं दोषदत्तकिमर्थं पक्षसंकोचो वा विशेष
प्रमाणं चेति जावः। एतद्ज्ञानाह केति अत्रापि याह कविशेषणोपादाने पक्षसंकोचे च पूर्ववत्स्वाकं द्यमित्यवगंतव्यं विशिष्टेति अगृहीता संस
र्गवर्मावर्मागोचरैकज्ञानत्वमित्यर्थः अतएव नाग्रिमलाघवासंनको न च विशेषणज्ञानं विनेत्यग्रिमद्वेषणमलमकमित्यर्थः। नापि प्रमाहि
तितिनवज्ञानताविशेषस्य प्रथमप्रतीतौ वक्ष्यमाणमपि प्रामाण्यं कथं तन्मते गृहीतव्यं न च घटत्वविशिष्टं घटत्वप्रकारकधीविशेषः
घटत्वप्रकारकज्ञानताश्रयत्वाद्धिति पक्षधर्मतायत्वाद्धिशिष्टसिद्धिः न तु विशिष्टमनुमेयं येन विशिष्टाहितज्ञानताविशेषज्ञानं प्राकृति
प्रमाणं चेति वाच्यं एवं स्वतः प्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहप्रसंगार। अघटोयं तथा तथा भूतज्ञानतावत्त्वादित्यनुमाने
नागिरपि सर्मपयेवसिते विवादेन एवं घटत्वप्रकारकज्ञानविशेषत्वात्मानसंनवाते इयं स्तविशेषो यदस्मन्मते
ननु मापकं लिङ्गीतरे नमते तु संवलिंगे अपि च ज्ञानातीन्द्रियत्वाद्यप्रतिष्ठिर्ज्ञानंतरसंस्कारद्वारे वाद्या

...तथा इत्येव प्रकारकज्ञानमेव ततः स्मृत्यानुमीयमानं च विशिष्टस्य स्मरणेन विनिर्गम्यमानं न ब्रह्मः घटत्व
 घटत्वप्रकारकज्ञानतावत्त्वस्थितं तर्हि गम्यते न वादित्वात्तदुक्तः । न प्रथमप्रमाणितज्ञानताविशेषो नियमतत्तत्तद्व्य
 विवक्षमाण्यविषय इति सत्त्वं तथा हि घटमहं ज्ञानापीति ज्ञानज्ञानाकार इति सर्वज्ञानसिद्धं स्वप्नघातयान्यथावेति प्रकारे विवादीनाकारे
 तदा कारधीविषयः प्रामाण्यं न वेत्यत्र तु विवादः तत्र च हं ज्ञानवाच्यज्ञानतावत्त्वादिति वा । घटत्वप्रकारकज्ञानवाच्यघटत्वप्रकारकज्ञा
 नतावत्त्वादिति वा ज्ञायमाना अभितिर्ज्ञानविषयी न वेत्ता ज्ञानस्य विषयमप्यवगाहमाना धर्मधर्मवत्तदनुयवे शिष्टमपि विषयीकृतं
 ज्ञानविषयत्वाविशेषात् तदिदमाहव्यवसायरूपेत्यादि तत्र च घटत्वप्रकारकत्वे घटत्ववैशिष्ट्यविषयकत्वे ज्ञानस्यानुमित्या विषयी
 कृते किमयदवशिष्यते प्रामाण्यज्ञातमिति ते प्रामाण्यः । न च प्रत्यक्षेणेव ज्ञानग्रहे विषयवित्तिरेकतेति वाच्यं तन्मते तदनन्तरं पदं
 न तत्त्वानाजिघ्रिक्ता अभितरे व तथा त्वनियमात् खल्विति धर्तमानज्ञानग्रह एव सर्वमते तथा नियमात् न चाभितिर्न पकता व छेदकप्र

कारकतानियमात्रैवमिति वाच्यं। ईश्वरात्मने ज्ञाननित्यत्वबद्धतथाभूतस्थायि तद्विषयत्वात् तद्विद्येन विना न जायते तद्दीहे तोस्तद्दीप
नियमात् अतएव गुरुणा मशं क्वापि व्यक्तिः शाङ्खज्ञाने जायते अन्यथा अस्माकमपि ज्ञानप्रत्यासत्त्यादिकमशं क्य कल्पनं स्यात् न च ज्ञानता
वत्वं समवायेनासिद्धेन न कृतया व्यतिचारति वाच्यं तदीयतात्रियामकस्य सर्वेषां तत्स्थे वाचापगमात् अन्यथानियताधिकारणकज्ञा
नासिद्धिप्रसंगादित्यलमनेनेतिदिक् प्रामाण्यं प्रकृतेहि वारणीयमिति शेषः तत्रिष्टयादेवेति तद्विषयकत्वादिति श्रयादेवेत्यर्थः विषे
ष्यइति यद्विषयगुरुमतेन वैशिष्ट्यविषयकत्वे प्रामाण्यं तथाप्यस्मदनिमतमपि प्रामाण्यं सुग्रहमेवेत्यनिसंभायेन तदनिधानमित्यनेन व
स्तुतस्तु धर्मधर्मिना वात्मकवैशिष्ट्यं तन्मतविशिष्टज्ञानविषयइत्युक्तं विप्रतिपत्तौ तन्मतेपि यथार्थत्वे प्रामाण्यं यथा सुग्रहं तथापि वस्तु
तेन च तन्मते ज्ञानत्वमेव तत्तत्त्वज्ञानेण त्वेयस्वरूपत्वात् तत्तत्त्वज्ञानेन यद्विषयहाराप्रयोजकत्वात् विषयनिरूप्यमिति विषयविषयज्ञानादि
विषयइत्यर्थः अवसायेति अत्र सायविषयतायात्रियामिकायास्तज्यत्वादित्यर्थः ननु विषयनिरूप्यज्ञानेन ननु यद्विषयनिरूप्यमित्य
यवस्यते तथा च वैशिष्ट्यविषयकतावश्यकत्वे माना जायः अवसायेत्यादेस्तत्रैकानैकात्वादित्युक्तं नित्यामकात्तत्त्वज्ञानं तद्विषयतति

प्र.प.
२२

विकल्पकात्तत्सं वंधान वगमेतद्विशिष्टधी निरूप्यत्वेष्वनिरूप्यंततद्विधिवेद्यमिति कावेति न जायते अतएव तद्विधिरुक्तमनमत्तमना
द्वित्रय उपस्थिते यथा यथं कस्यचित्कचित् अतमाशंकितमिति नानाग्रिमग्रंथ विशेषः प्रामाण्यस्य विज्ञानवित्तियेष्वनिरूप्यता एव तदा
नियमादिति जायते अजावेति न ह्यजावे अजावत्प्रतियोगिनिवाप्रतियोगित्वमवगम्यतद्विशिष्टधीः अजावत्प्रतियोगिनिवाप्रतियोगित्वमवगम्यतद्विशिष्टधीः
यधी इत्यर्थः न त्विदमशुक्तं तथा हि प्रतियोगित्वं तत्त्वरूपरूपं नासत् अजावत्प्रतियोगिनिवाप्रतियोगित्वमवगम्यतद्विशिष्टधीः अजावत्प्रतियोगिनिवाप्रतियोगित्वमवगम्यतद्विशिष्टधीः
ते इत्यत्राद्यजाने तदप्रतीतेरित्यजा वीक्षे निर्विकल्पकमेव प्रथमं यदा त्वजावत्त्वस्मर्यते तदा तद्विशिष्टधीरिति चेत् तमेवं प्रतियोगित्वमवगम्यतद्विशिष्टधीः
जावत्त्वस्याद्यजावत्प्रतीतेरित्यजा वीक्षे निर्विकल्पकमेव प्रथमं यदा त्वजावत्त्वस्मर्यते तदा तद्विशिष्टधीरिति चेत् तमेवं प्रतियोगित्वमवगम्यतद्विशिष्टधीः
त न त्वजावधी विषया जावत्प्रतीतेरित्यजा वीक्षे निर्विकल्पकमेव प्रथमं यदा त्वजावत्त्वस्मर्यते तदा तद्विशिष्टधीरिति चेत् तमेवं प्रतियोगित्वमवगम्यतद्विशिष्टधीः
संनवा त न वज्रमो त रात्रु सरणा त्रिस्तारः घटा जावे तद जावत्त्वस्मरणपिद्वयाद्यजा वादा वष्य जावत्त्वस्मरणे एव तत्राशुक्ता एव
जावत्त्वविशेषणं तद्विष्टस्यापि तस्य स्मरणे तस्य विषयनिष्ठा जावे न विषयान वस्था प्रसंगात् न चाजावत्प्रतीतेरित्यजा वीक्षे निर्विकल्पकमेव प्रथमं यदा त्वजावत्त्वस्मर्यते तदा तद्विशिष्टधीरिति चेत् तमेवं प्रतियोगित्वमवगम्यतद्विशिष्टधीः

कृप धंसा नावयोस्तदुक्तदयापतिः तयोः स्वादृष्टित्वादिति वाच्यं प्रागभावत्वादित्वात् तथा च नावत्वेन तयोः स्वादृष्टित्वात् अन्यथा घटात्वेनाभाव
धीरपि तत्र न स्यात् अन्यस्य तस्या नावादिदिक्-तदवतारे तेनैव प्रतिबंधादित्युक्तं संकरापादनस्य तत्त्वदृष्ट्यापादनरूपतया जनकज्ञाने विद्यमान
ने तदसंनवादित्यत आह उपनायकेन तद्विषयत्वमात्रमपि तद्विशेषकत्वोपनायका नावादित्यर्थः तथा च बाधेन स्वातंत्र्येण तद्वैशिष्ट्यधीरेव धर्म
पि प्रतिबध्यत इति जनकधीविघटनमेवेति नावः । अनुबाधेन श्रान्तिनाशादेव नोपनय इत्यर्थः श्रैत्यानुमित्यनंतरं श्रान्तिप्रामाण्यग्रहापत्त्या संकर
पक्षे ईवीरत्वादिति शङ्कामवदिति इदं तस्यैक्योक्तं वस्तुतो ज्ञाना उपनीतस्य मनसा स्वातंत्र्येण ग्रहणं केव नोदेति मनसो वहिरस्वतंत्रत्वादि
ति श्रैयस्य धर्मग्रहे विषयविशेषां कितस्वधर्मग्रहे परेति वस्तुतो यद्भवत्वात् तत्प्रामाण्यतत्त्वेन मनसा वा जायमानं ज्ञानं न गृहीयात् इत्यादि
मेव तद्वहो न भ्रम इति न स्यात् सामग्री सा म्यादिति नावः । ज्ञायमानमिति पाठेन गृहीयात् न ग्राहयेत् अजिज्ञात्वात् अजिज्ञात्वात् प्रसंगात् बाधव
तारे पि गृहीयादिति यावत् अत्र व्यवसायस्येति विषया नावात् ज्ञाना नावे विषयजन्यत्वं मज्जिमते न चैतत्संनवति अत्र व्यवसायस्य ज्ञाना उप
ति श्रैयस्य विषयी ह्यज्ञानं विषयजन्यत्वात् प्रामाण्यादीनां च तद्वदिति तत्वादित्यर्थः तद्वतीति प्राप्ता युक्तं बाधवतारा नवतारयोस्तंत्रत्वादिति

प्र.प
२३

जावः ज्ञानातीन्द्रियत्वे तिसत्रिकर्ष स्थ योग्यवृत्ती मत्प्रज्ञानजनकत्वेनायोग्यज्ञानोपलये विना तद्वर्त्मिकसंशया जावादित्यर्थः तस्य नि
मित्तस्य तदनिश्चयेत ज्ञानधर्मिनिश्चयोपि न स्यात् तस्यानुमेयत्वात् तथा च ज्ञाने प्रमानवेति सुतरां न संशय इति जावः मिश्रशुद्धि ह ज्ञानस्य
निरासते ज्ञानेन्द्रियसन्निधेरेव प्रामाण्यग्रहसामग्रीत्वेन तत्प्रतिबंधादेव संशयात् तत्प्रतिरित्यर्थः न च स्थाप्यपुरुषसंशयोपि कथमेवमिति वाच्यं
सामग्री न कारणमात्रमतिप्रसंगात् किंतु फलायोग्यवृत्तिव्यथावैतत्तथाहेत्वा ज्ञाने कथयिष्यते न च स्थाप्यलत्रिकर्षस्तथा दोषप्रवेशादत्र
होपपत्तेः न चेह तथास्तिकश्चिदोष इत्यपि वक्ष्यते न च प्रामाण्यग्रहकसामग्रीसमबधानमेव दोषः अतएव तदसमवहितज्ञानग्रहकसा
मग्रेव प्रामाण्यग्रहकसामग्रीत्वेन विप्रतिपत्तौ दर्शितेति चेत्तमेवं पूर्वमप्रामाण्यास्मरणेपि ज्ञाने अनभ्यासदशापन्नतया संशयदर्शनात् किं
च तेन सह गृहीता संसर्गा प्रामाण्यग्रहसामग्रीसमबधानं दोषो वाच्यो न यानि प्रसंगात् तथा च संसर्गग्रहविरह एव कथं दोषोतरं विना शंखे
प्रीतत्वासंसर्गग्रहविरहेपि तस्य निधामकत्वादित्यलमनेनेति जावः अन्यथेति विशेषदर्शनकाले व्याप्य दर्शनकाले संशयापत्तेरित्यर्थः तस्यैव पु
रुषत्वादिज्ञानसामग्रीत्वात् ननु व्याप्यदर्शनं साक्षादेव संशयविरोधि न त्वन्यतरकोटिदर्शनसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकसामग्याः प्रतिबंधकत्वेन

राम

विपूर्वमपि ताहानापत्तेः तथा च ज्ञानेन्द्रियसन्निधौ कथमसंशय इति चेत्तमेवं तत्सामग्रीत्वस्यानुमतत्वात् न तु व्याप्यदर्शनत्वेन विरोधित्वात् अत्र
गंधादिज्ञानस्यापि पृथग्निरोधित्वे अननुगमापत्तिर्न हि गंधादियं जकार्यहे पृथिवीत्वादिसंदेहो गंधादियहमावात्रानवर्तते अपि तु न द्यावप्यत्र
अप्यादिति मानानावात्तयदेव हि यं ज क स ले पि दोष प्रतिबंधात् प्रयतेतत्संशयोत्तरनिर्णय एव व्याप्यदर्शनस्य हेतुत्वात् अतएव तत्संशयः
न वेति संशयः सत्त्वालोका समवधान एव निवर्तते न तु व्याप्यदर्शने विना तस्य विलंब इति सर्वसिद्धं न चैवमालोका समवधानकाले
न स्यात् व्याप्यदर्शनकाल इव सामग्रीकालत्वस्योपर्युक्त्यत्वादिति चेत् न संशयविरोधि निर्णय सामग्या एव तद्विरोधित्वात् संशयः न विधी
च निर्णयः समानप्रकारकः यत्तौ गेहनिष्ठौ गेहं घटकदित्यादि न चालोका समवधानेन दातुं न तत्सामग्रीतस्य विशिष्टज्ञानतया विरोधोपा
नादिसापेक्षत्वं तदरात्रिर्विकल्पकादि संज्ञात्वात् मणिस्थले तु सामग्री न प्रनिबंधिकेति न दोषः प्रतिबंधक सामग्री मात्रस्या प्रतिबंधकत्वात्
तत्फलवलेन ज्ञानात्मक प्रतिबंधक सामग्या एव तथात्व कल्पनात् न तु यदि व्याप्यदर्शनस्य निर्णय सामग्रीत्वेन प्रतिबंधकता न स्यात् त
एतद्व्याप्यदर्शने सत्यपि नांशकारे घटसंशयो निवर्तते अलोके विना घटाद्यनिश्चये न तद्दर्शनस्य घटनिर्णय सामग्रीत्वात्वादि नि

१-५
२६

नानादातनस्य व्यापदशीनस्याविति सामग्रीत्वात् संशयविरोधिता च प्रत्यक्षवदुमिता वपि उक्तानयेवं पर्वते व क्रियाय इति धीर्न संशय
 निरोधनी स्यात् तस्य नित्यसामग्रीत्वात्वात् तत्र प्रत्यक्षस्या जावात् अदुमितौ च प्रत्यक्षविशेषक परामर्शेयवहेतुत्वादिति वत्र पर्वते व क्रियाय
 इति प्रतिप्रति तत्सामग्रीत्वं न तात् जनकज्ञानोपसर्जनोत्तरस्य ज्ञानात्वेति प्रत्यक्षे तरेतया त्वमिति नियमस्यैव मुख्यं गतनयेवं व्यापक
 ल परामर्श एव हेतुः स्यादिति वाच्यं एवं सति कदापि मिमांसित्युमिति निश्चयादिति वक्ष्यमाणत्वादिति दिक् यत्तु व्यापदशीनोत्तरकाले विपरीतहरी
 न काले वेति व्याख्यातं तत्र गत्वा ला उच्येत्यातत्सामग्रीप्रतिबंधकत्वा सिद्धेः प्रतिबंधकाभावस्य कार्ष्णिकत्वात् न हेतुत्वा प्रतिबंधकत्वात् तत्काले का
 र्यात् व्यापदस्य तत्सत्त्वनिबंधनतया व्यापदेषणात् न च तस्य तथा हेतुत्वे वहेति वाच्यं आकर एव शरीरत्वात् न च सामग्रीत्वात् न च वक्तव्यत्वे वमण्य
 त्यन्तिकाले दाहनात् न च प्रकीर्णत्वेति वाच्यं तथा सत्यनयप्रतिबंधकत्वात् न जावावहेतुत्वं कल्पनागौरवात् प्रकीर्णत्वात् व्यापदशीन काले न जावा
 वेत्त्यात्मा तत्कालात् न च तत्प्रतिबंधं अत्र न च विरोधात् कारादिमतिप्रसूतानत्यादिप्रामाण्यत्वात् प्रमाणसंशयानात् त्रिविध्यप्रम
 र

प्रतिबंधक वा ५

यावत्प्रतीचनतज्जातीयत्वग्रहादयत्त्ययोजकं न च त्वन्मते तत्प्रतिबंधकं व्याप्य गृहे पितृसंशयात्प्रगमात् न चात्रैव तत्रापि निर्णयसामग्रीत्वं प्राभाण्या
उमित्यनाशकत्वात् न च त्वन्मतेष्वतुल्योद्देशः यद्वच्छेदेन विपरीतनिश्चयस्तद्ग्रहादिपृथगेव संशयविरोधित्वात्प्रगमात् अतएव धर्मत्वेन यो
सिंपरिद्धिर्भवतः पक्षधर्मधर्ममत्वग्रहेन व्यतिचारंशोकेति वक्ष्यते न च ममापि तुल्यः परिहारः न तुल्यः तज्जातीयत्वज्ञानकाले संशया जायाय तत्साम
ग्रीप्रतिबंधकत्वस्य लयापि वाच्यत्वात् तथा चातिगौरवं तज्जातीयत्वग्रहे तत्संशया पक्षे च सामान्या नष्टत्वात् न च व्याप्यदर्शनस्य स्वकालप्रतिबंध
कत्वे तत्सामान्ये च मिति वाच्यविरोधिनिश्चयसामान्या एव प्रतिबंधकस्यैव स्वकालप्रतिबंधजननात् न च व्याप्यदर्शनं विरोधिसाक्षाद्विरोधि
त्वाजावात् किंतु विपरीतदर्शनमेवेत्यलमधिकेनेति विरुद्धाशेपेति विरुद्धनिर्णयसामग्रीद्वयेत्यर्थः संशयस्योनयकोटीचारेपलानियमात् आ
रोपपदोपादानं च विशेषादर्शनसंयहार्थेनेनेदं पर्यवसितं आरोपसामग्रीविशेषादर्शने सति धर्मिज्ञानविशेषणज्ञानादितथा चेदृशी परिशुगपहि
रुद्धयोः कोट्योः सामग्रीतदा संशयः न चेद्व्याप्याग्रहे धर्मिग्रहस्त्वज्ञेयतुल्यसामग्रीकत्वात् न हि निश्चितेऽर्थे कोटिद्वयस्त्वत्प्राप्ततिभावः न
तु कोटीद्वयस्त्विति विशेषादर्शनमित्येव लाघवात्कारणं न हि रजतारोपेपि धर्मिधीर्हंतुः यत्राह सादृश्यभारोप्यस्माकं तत्र तज्ज्ञानजनकत्वे

न धर्मिज्ञानमन्यथा सिद्धमित्यादिपे विरुद्धा रोपेत्यादिना धर्मिष्वपि सिद्धं चेत्तु लोभे धानं न घटत इत्यत आह धर्मिज्ञानं चेति अन्यथेति-तु रंगा
 दोवेगेन गच्छतस्तत्तद्वर्मातीन्द्रियसन्निकर्षपियत्रैव ज्ञानं तत्रैव संशय इति नियमो न स्यादित्यर्थः अत एव रोपांतरेपि धर्मिधीर्हेतु रिति जा
 वः ननु यदेव तत्र धर्मिधीं नियामकं तदेव संशयनियामकमस्तत्तदेतोरिति न्यायात् न च विषयमाहात्म्यादिरूपतया ते धाम ननु गमेना
 उगत धर्मिधीरेव तथेति वाच्यं धर्मिधी सामग्रीत्वेनैवा उगमात् किंच विशेषणधीर्विशेष्ये तदसंसीधो विशेषणान सामग्रीति विशिष्ट
 ज्ञान सामान्यहेतोरेव संशय संज्ञेन विशेष सामग्रीकल्पनं अन्यथा तत्राप्युगततया विशेष्यज्ञानस्य हेतुतापत्तेरित्युक्ते राह कोट्युक्त
 तत्त्वमिति यन्निष्ठ धर्मस्य यथा कोट्या सहस्रयः सहस्रा रोपत्र धर्मिणि यद्धर्मि सहस्ररिताने कधर्मोपलंजो वा तत्कोटा बुक्तत्वं संशयस्य तदु
 नयमपि धर्मिज्ञान साध्यमिति तदजावेन स्यादित्यर्थः यद्यप्येतावता तादृश संशये तादृशयह हेतुताया मपि सामान्यहेतुता नायाति त
 थापि यद्धि विशेष्योरिति न्यायात् संशय सामान्ये धर्मिज्ञानमा जं हेतु रायाति संशयमात्रमपि न तत्र तंत्रमारोपमात्रं मंतव्यं यद्वा अत्र धर्मिधी राम
 नियमवदारोपनियम एव विपर्ययेपि धर्मिधी हेतुता कल्पकः यद्धर्मि सहस्ररित धर्मोपलंजो यत्र धर्मिणितत्रैव तदारोपात् अत एव सादृश्य

तथाग्रहादिति प्राचीननामानि वंशे सादृश्यापेक्षानियमो दृश्यत इति उत्कटत्वं वा व्याप्य दृष्टि संशयजातिर्वा तादृशधर्मे विषयलघुपाधे
रेषवेति कश्चिद्विषयदेतत्तत्त्वोपांतरात् अनन्यासरूपात् साक्षात्कारीति प्रत्यक्षरूपे भ्रमे तादृशमेव विपरीतदर्शनं विरोधि शंखे जापी
तत्त्वधीः पित्तप्रतिबंधान्न साक्षात्काररूपा नवति किं तत्त्वमानि कीति नवति पीतभ्रमः इह च मानसे प्रामाण्यग्रहे विद्यमाने साक्षात्कारिवि
शेषदर्शनसत्त्वात् कथं प्रामाण्याभावसंशयात्मा भ्रम इति न व्याख्याने तथापि ज्ञानमप्रमानवेति संशयस्यानन्यासदृशापन्नज्ञानविषय
स्याच्छेदात् तथा हि विपरीतदर्शनं विरोधीति प्रामाण्यं गृहीते तदभावसंशयो मा भूत् अप्रामाण्याभावनिश्चये अप्रामाण्यसंशये बाधः
जावात् न ह्यपीतत्वग्रहकाले श्रैत्यग्रहनियमाद्यथा अश्वेतप्रत्ययो निवर्तते तथा प्रामाण्यग्रहकाले अप्रामाण्याभावग्रहनियमात्तत्संशयोपि
न स्यादिति संज्ञवति ग्रहसामग्रीनेदात् अप्रामाण्यस्य तदभाववतीत्यादिगर्भस्थप्रामाण्याभावनात्मकत्वात् तस्मादिदमत्राजिसंहितं साक्षा
त्कारिणि भ्रमे निश्चयरूपे तादृशस्तद्विपरीतनिश्चयो विरोधी न तु संशयेऽपि विपरीतविषयत्वं साक्षात्कारित्वं वा विरोधे वीजं व्याप्य निश्चये नाव
मित्यादिना च तत्संशयापगमात् तथा च पीतः शंख इत्यादि निश्चयोऽपीतत्वात् नित्याशंखत्वप्रत्यक्षेण च मानि वृत्तं तो अयं लघु प्रामाण्यसंशयो

प्र.प
२६

प्रामाण्यसंशयोवातहिरुद्रप्रामाण्यानिश्चयादवश्येनवर्तितेवैलक्ष्येः। ननुयथातत्रपितादिप्रतिबंधात्तत्रैवाप्रत्यक्षेधमसंभवस्तथादोष
वशात्कदाचित्प्रामाण्यायहेसंशयः स्याददोषस्यफलैकोनयतया अंततस्तद्देशजमेवदोषः स्यादित्यत आह ननुजातिवैतिजात्याजन्मवैलक्ष्य
र्थः। अनभ्यासदशाजन्मनदोषः। अनभ्यासश्चप्रामाण्यायहरूपतयाप्रामाण्याग्रहकालीनजन्मनएवप्रामाण्यायहप्रयोजकत्वादात्माश्रय
पक्षेरेननुगततत्कालंजन्मतथावाच्यंनवतत्संभवतिप्रतिव्यक्तिप्रतिबंधकत्वस्यजनकत्ववत्तदुभयहत्वादितिजावः। नहिदोषत्वजातिमा
नतोद्विषः कश्चित्तथेतिशंकास्पदमपीत्याहनवेतीतिकश्चित्। प्रामाण्यविषयत्वमिति ननु घटविषयत्वमपि घटेनविनापिसंभवतीतिदु
त्यंअत्राहुः अत्रव्यवसायस्यप्रमालनियतत्वेनयदत्रव्यवसायविषयस्तत्रासंशयः तद्विषयश्चघटविषयत्ववैशिष्ट्यंज्ञानत्ववैशिष्ट्यं
अतस्तदुभयवसंशयोमास्तघटत्ववत्वंविषयस्यतुनतद्विषयमिति विषयेघटो नवेति संशयोकिंतावर्क इहज्ञानप्रामाण्यस्यात्रव्यव
सायजन्मलेप्यत्रव्यवसायेनगृहीतेपिप्रामाण्यसंशयः प्रामाण्यविषयकज्ञानस्यप्रामाण्यविनापिदृशीनादुभयवसायत्वस्यापिज्ञानत्व
घटविषयत्ववैशिष्ट्ययोरेवप्रामाण्यनियतत्वावधारणादिति ननु प्रामाण्यसंशयोविषयसंशयान्तरा उपपत्त्या कल्प्यः नवेहसा समानव

राम

मेदर्शनादेवोपपत्तेरित्याशंकात्रिषेधेति न च वाच्यमिति न न्यय्यतिरेकाभ्यां प्रामाण्यसंशयहेतुताभेदेन च विशेषदर्शने सति प्रामाण्यसंशयइत्य
न्यासं न वदत्याशंकते अथेति अस्त्विति अत्र न वसिष्ठ तया ड रपङ्गवे संशये विशेषदर्शने मेव न जातमित्यर्थः । ननु सामग्रीसत्त्वे विशेषदर्शने न
शक्यापङ्गवमित्याशंकते न न्विति यत्त्वञ्च वसाय पदमपि मयं र्थविरोधाय ज्ञानविषयकज्ञानानंतरत्तृतीयज्ञानपरमिति तत्र तस्मिन् अत्र रा
ज्ञाने माना जावे न ज्ञानानंतरमात्मविशेषकज्ञानेवोपपत्तेः विशेषणज्ञानापेक्षानियमस्तु तस्मिन् विशिष्टज्ञाने नास्त्वैव अन्यथा सामान्य
लक्षणो गीकारापत्तेः नहि तां विना उचिते विशेषणज्ञानजन्यत्वे संभवति । धर्मिणीति तस्याप्रामाण्यसंशयाभावे न प्रामाण्यज्ञाने बाधकाभावे न
प्रसाधोगकतया दृष्टा तइत्याशयः अतएवाह अतएवेति नहि विशेषक इति न च ज्ञानोपनीतस्य यहे अस्वातंत्र्यं कुत इति वाच्यं न हिनहि
शिष्टविषयत्वादयदपनयेनापि शक्यमहेन च तावन्मात्रेण प्रामाण्यं साधारणत्वात् किं नाम रजतत्वविशिष्टमिदं तद्विशेषकं च रजतत्व
प्रकारकमिदं ज्ञानमिति न चैतदुच्यवसाययाहं स्वातंत्र्येण न मोऽप्रवृत्तेः तदुक्तं बहिर्विशेषक इति अन्यथा तज्ज्ञानविशेषणतया घट
यहे प्रकृतहे तोरलत्रकत्वापातादिति । अतएव तद्वज्रतत्वे शिष्टं स्वातंत्र्येणेति शेषः यथा अतस्यासंभवात् वैशिष्ट्याज्ञाने तज्ज्ञानप्रकार

अ. प.
२०

बोप

प्रा०

१५८

कलायहोपि तथासतिज्ञानग्रहएवडर्शनः कुतः प्रामाण्यग्रहवार्तापि येन स्वतः परतोवेति विवादः। अतएवान्यथास्थिति लिङ्गं ते वै
विद्युच्चिज्ञानवित्तिवेद्यतथाशीघ्रोपस्थितिकत्वेवक्ष्यते॥ अत्रान्यसदशापत्रेति संशयविषयत्वं तु सर्वत्र डर्शनमिति जागासिद्धिपरिहारा
ग्रहेश्वरज्ञानेशतो वाववाणाय विशेषणानि त्याग्यः न च नान्यासदशापत्रेपिन सर्वत्र संशय इति जागासिद्धितादवस्थानवसंशयविष
यत्वमेवानेनोपलक्षिते प्रामाण्यविशेषितस्य पक्षता वछेदकत्वा न हेतुपक्षता वछेदकत्वा न निवृत्तसिद्धसाधनात् काश्चिदिति वाच्यं प्रामा
ण्यसंशयाहितसंशयविषयप्रामाण्ये एवमपि जागासिद्धिपरिहारात् न बह्वैरेवान्यतरोपलक्षणपरमनभ्यासदशापत्रपदं हेतुः तान्य
स्यपक्षता वछेदकत्वा न सिद्धसाधनमिति वाच्यं। ज्ञानप्रामाण्यपदवैयर्थ्यापातादिति मैवं अभ्यावर्तकस्यापीश्वरा उमानेकृतिविशेषजन्य
पदस्यैवोपरंजकतया अव्ययेत्वात्। वस्तुतः पक्षता वछेदकैकोप्यंशतः सिद्धसाधनमिति प्राचीनमता उल्लिखितया अमाण्यव्यावर्तनायका
नप्रामाण्यपदोपादानं अनभ्यासदशापत्रेत्यादिना संशयसाम्यीलक्षितेति परमार्थः स्माभ्येति स्माभ्यातिरिक्तमात्रायात्मित्यर्थः अत्र
यद्यपि स्वपदस्य समान्याहृतपरत्वेष्टप्रामाण्यदृष्टांते तदाश्रयायास्तत्साध्यसंज्ञवेन स एव कल्प्योत्पत्तिरुच्यते न चैवमप्यपि सा

राम

अत्र संशयः न तत्र न्यनिवारणाय विशेषलोपादानमयुक्तमिति वाच्यं प्रमावादिष्वनुमितिप्रामाण्यसंशयाहितसंशयविषयप्रमायाः स्वा-
 त्मयाह्यतया व्यनिचरिणसार्थकत्वात् तथापि स्वाश्रयग्राह्यत्वस्य स्वाश्रयजन्यज्ञानविषयकारकत्वे प्रकृते सिद्धसाधनापत्त्या स्वाश्रयविषयत्वम-
 र्थः न च प्रमास्वरूपेणैतथास्ति आत्मनो निर्दिष्टयकत्वात् प्रतिपत्तिव्यापारसाधारणे कविप्रयत्नाबाधितिसक्त्योनयुक्तइति स्वपदस्य पक्षीहान-
 नात्र परत्वं मेतद्यं स्वाश्रये सतीति अत्र संशयसमये स्वाश्रयस्याविद्यमानतया माध्वसिद्धिरिति स्वाश्रयेति स्वाश्रयेतात्पर्यार्थः तेन स्वाश्रयाभिधा-
 रणक्षणेत्तरत्वात्तीयक्षणेवर्तिसंशयविषयत्वं पर्यवस्यति तत्रोभयमेतसाधारणेज्ञानस्य क्षणद्वयावस्थायितया अस्मन्मते तदधिकरणीभूतजन्यो-
 त्तरक्षणवधिकत्वात्तीयक्षणे जन्मावधिकद्वितीयक्षणे जातधर्मज्ञानत्वात्तीयक्षणे जातकोटिस्मृतिभ्यां संशयजननात् तन्मते तु तदधिकरण-
 जन्मक्षणेत्तरक्षणएव स्वप्रकाशात्मकधर्मधीकोटिस्मृतिभ्यां संशयदर्शनात् अपि स्तनसमुच्चयार्थः किंतु विरोधप्रदर्शनार्थः एतेन स्वाश्रय-
 निश्चयपरत्वे स्वाश्रयशब्दस्य परमते असिद्धिः यथाश्रुते स्वमते असिद्धिः स्वाश्रयोत्पत्तिक्षणवधिकवत्तु च क्षणे संशयादिति द्वयमप्युक्तमलमय-
 वेदितव्यं न चैवमप्यसिद्धिरेव परमते तन्मते संशयस्य ग्रहणस्मरणात्मकत्वेन स्वप्रकाशात्मकधर्मग्रहणानंतरकोटिद्वयस्य तेन विमक्षणएव

३.५
२८

संज्ञे नहितीयक्षणे एव संशय संज्ञादिति वाच्यं तादृशधर्मिधीजनितसंस्कारेण स्मृतिरूपधर्मिज्ञानस्य तृतीयक्षणे संज्ञात् तत्रावहितीयक्षणे
एव तृतीयक्षणे संशय संज्ञात् तदापि कोटिस्मृतिसत्त्वात् न चैवं तस्मिन् तृतीयक्षणे संशय संज्ञेनाप्रिमक्षणे संशयात् तृतीयक्षणे वा
संशयविषयत्वमर्थ्यजिवादीति चेन्न न सस्मन्मत्त इव तस्मिन् पिप्रानाया प्रामाण्यापस्थितिरेवार्थः तद्वत्ता तद्वत् कोटिस्थितिः तस्मिन् स्वतंत्रं को
टिपस्थितेरेव संशयत्वेन प्रामाण्याप्रामाण्यकोटिपस्थितेस्वतंत्रं तद्वत्ताय विषयत्वात् अस्मिन्मते सा विशेषणधीते न ज्ञानिका तत्त्वा तं न मत्तं वंशे
रवात् तथावहितीयक्षणे तस्मिन् प्रामाण्यसंशयेपि नाव्यवहितप्रिमक्षणे संशयस्तत्त्वक्षणे स्वतंत्रं कोटिस्मरणत्वं न च तस्मिन् सैव स्मृतिः संशय
इति वाच्यं धर्मिधीसहिता मा एव स्मृतेस्तथात्वात् न च सा धर्मिधीसहिता तदा धर्मिधीता मयी विरहात् अस्माकं त्वात्मन्यर्थं अत्र न वल्लपाया इत्यत्र
स्मृतिरूपाया धर्मिधियः संज्ञात् न च तिचतुर्थ्यर्थं संशयः यत्र तु वत इत्यसंज्ञवत्तदानीं तत्र पंचमद्वै संशयेपि न कापि स्मृतिः न चैवं प्रकारस्तस्मा
पि तस्मिन् अगृहीता संसर्गधर्मधर्मिधिय एव विज्ञिष्ठान नया तद्वत्तादि कोटिस्मृतेः स्मृतिरूपधर्मिज्ञानताया मन्यथाख्यात्यापत्त्या नदनेतरमे
व धर्मिधी संज्ञादिति सर्वे लक्ष्ये विषयत्वं कोटिदेव द्वाधर्म्ये संशयत्वात् न वेन विषयत्वे यथाक्रमेण अनतिप्रसंगत्वात् स्वाशयस्योत्तरत्वपरिवा

[illegible]

अ. १
२०

शयात्रोवेन न निर्दिष्टः स्मृति कथायाः प्रायेण संनवेन न च तद्वत्तु रणान्न कदापि न पाहिः न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च
धीति घटो पयलेन वेति लीलायापतिः अतस्तत्त्वोपपत्तिः न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च
रपि विरोधो न त्वये रश्मिश्च नाणत्वमेवेत्यलमनेति न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च
स्तान्द्वयमेवं वेति तस्मिन्ने प्राप्ताय संशयात् न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च
तीयत्वेन उक्तत्वात् न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च
तणपर्वत्वादिन उक्तत्वात् न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च
तथायत्किंचिदुक्तत्वात् न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च
सति तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च
तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च तद्वत्तु रणस्यार्थं नयते न च

[illegible]

प्र.प. ३१

१ इति अनन्तरासदशापन्नेति न पक्षो विशेषणतया बाध्यातमिति न उक्तं यत्पुनरिति ज्ञानं तर्हस्तानां बुद्धवसाय कोऽपि सति भ्यां तृतीयकाले तत्र
 साने गुणो न वेति यदा संदेहस्तदा स्वाश्रयोत्तरं तृतीयकालवर्तिसंशयविषयत्वं प्रामाण्यसंशयाज्जसंशयविषयत्वं च गुणत्वे गतं न च स्वश्रयो
 ग्राह्यत्वमिति अनिवारः न च स्वपदस्य तृतीयकालवर्तिसंशयविषयत्वं प्रामाण्यपरतया प्रकृतं च तथा संशयानां न तादृशसंशय
 विषयप्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वरूपविशिष्टाभावसत्वेन साध्यसत्वात् नैवमिति वाच्यं गुणत्वप्रामाण्ययोः समूहात् संवनसंशयस्यापि जावात् न च
 संशयविशेष इति साधे पुरणीयं कदाचित् स्यापि संशयविशेषात्वात् न च तृतीयकालवर्तिसंशयविशेष इति पुरणीयं तथा च रूपे गुणत्व
 ग्राहिणो विज्ञानस्य प्रकृतसंशयविशेषे साने धर्मिके गुणत्वात् साहिणः साध्यसत्वात् न च दोष इति वाच्यं अर्थान्निवारवारणाधीविशेष
 प्रादानाद्यप्यपत्तेः विषयित्वात् साध्यत्वतस्तत्वात् न च समन्विताहारव्युत्पत्त्याहेतोरप्यस्य प्रामाण्यत्वेन तत्रार्थान्निवारवारकतृतीयकाल
 द्विरूपविशेषो घण्टापादानेन संशयविशेषे संशयविषयप्रामाण्याश्रयात् तस्यैव प्रामाण्यसिद्धयर्थे अनिवार्यवस्थादिति साध्यतादृ
 षात् नार्थहेतोरपि तद्विषयमर्थान्निवान् वारणाधीवस्तत्र बुद्ध्यादयमिति वाच्यं यत्पुनरिति ज्ञानं तर्हस्तानां बुद्धवसाय कोऽपि सति भ्यां तृतीयकाले तत्र

एषां च शास्त्रमिति विशिष्टा प्रसाध्य निर्देश संज्ञात् न वै प्रयोगात् रत्नं न प्रसाद्यते न च कदाचित् रत्नं वाच्यं स्वयं हि नास्तीति नानुमाने १
 योगिके तर्के इति हेतुवर्थविशेषण तायादुरुद्धरत्वादिति अत्र ब्रूमः स्वाश्रयात् न वै प्रतीयते शयविशेषे न स्वाश्रयशास्त्रमिति २
 स्तिव स्वाश्रयानि वत्तनीयः स्वाश्रयगोचरप्रामाण्यसंशयस्तदाहितोर्थे संशयश्च तदाह तदर्थे उपलब्धत्वादिना ज्ञाने न ज्ञाने गुणत्वादिना ३
 निचाराभावेपि तदनिवर्त्यप्रामाण्यसंशयाहितार्थे संशयविशेषे अर्थे तत्र यत्तदाह प्राहिणामाश्रयनिचार इति तद्व्याख्यार्थे तृतीयस्य ४
 एतत्त्वादिति हेतुवर्थविशेषणमवश्यं प्रवेश्य अन्यथा न निचारात्तदाहिति दिक् । यद्येवंप्रमाण्यप्रामाण्यमात्रकोटिर्कसंशयपदेन ५
 विवक्षणीय इत्यतस्तद्विशेषं शयविषयप्रामाण्यस्य वसाद्ये स्वपदार्थे तादृक्करीत्या न निचारनिरासादलं विशेषणोपादानायासेनेत्यत्र ६
 मयामह इति एवं चातएव समं न स नादर्थविशेषे न निचारकारणसंशयपूर्वतृतीयक्षण इत्यादि साध्ये विशेषणं प्रक्षिप्य शयान्न त ७
 हेत्वादरो नोचितः न चावदिति विप्रतिपत्तौ यथासाध्यं प्रवर्तिते तदन्वय इत्यर्थः पूर्वकालीनैरन्यत्र तृतीयक्षणः निश्चयाने तर् ८
 तृतीयः क्षण इति शेषः । ननु तत्त्वत्वं तदन्वयं परत्वमिति काश्चिद्विरोधादस्तसंशय इत्यत आह तदिति काश्चिदित्यनेन प्रामाण्यं परतो

प्र. ५
३२

वेद्यं सांशयिकत्वादिभ्युक्तकल्याणपेक्षया प्रामाण्यं न स्यात् वेद्यं सांशयिकत्वात् तथा च एतत्वे पञ्चमेऽस्वने वेद्यमेवेति चेत् एतादृशानामन्य
यकल्याणगौरवमित्यस्वरसोदर्थितः अथ व्याधातेति विशेषादुक्तप्रकारकं ज्ञानं नास्तीति परं प्रातर्षधेकाद्यानलक्षणं न स्यात् अतः प्रामाण्यं न स्यात्
वज्ञानासंनवरूपेतेन प्रामाण्योपस्थितिः तदन्वया उपपत्त्या तत्सिद्धिः विषयसिद्धिश्च ज्ञानान्यथा उपपत्त्या ततो यत्किंचिदपि न स्यादिति प्रक
रानवच्छिन्नज्ञानविषयो ज्ञेयत्वात् सामान्यतः सिद्धज्ञानविषय इति तर्कः प्रामाण्यत्वमनुमेयं प्रमेयत्वमनुमेयं तथा च व्याधिरिति प्रक
रसिद्धेऽज्ञेयत्वादिनेत्युक्ते आदिपदे तु सामान्यतः सिद्धविषयधर्मप्रत्ययतयातिव्याप्ततन्निष्ठा सामान्यतस्तत्सिद्धज्ञानान्वयिनिष्ठा अप्रति
हि रित्यर्थः न चैवं सामान्यतः साध्यप्रतिष्ठापिकुत्र व्याप्तिग्रह इति याच्यं निहितहेतुमत्तिमाह तत्र सर्वशयस्यादोषतज्ज्ञानाभावात् अनिश्चय
स्यापि क्वचिदप्यसंवेदनव्याप्तिद्वारा ज्ञानाभावेन सामान्यतः सिद्धप्रमाविषये तद्व्यापकत्वेन प्रतिष्ठापने महान्तत्वं स्यादिति तदसं
वाप न चातीवैशेष्येयविशेषादिति प्रकाशं न वच्छिन्नज्ञानाभिप्रेतं ज्ञानिधारकं तद्व्यापकत्वं न स्यादिति प्रयत्नस्याप्राप्त्यपर्यवस्यति तथा च
स्याप्यनुमेयं तथा न ज्ञानी साध्याभावात् तद्व्यापकत्वात् ज्ञानीकल्पसाध्याभिप्रेतं तद्व्यापकत्वं न स्यादिति प्रयत्नस्याप्राप्त्यपर्यवस्यति तथा च

राम

न्यतरवाधेन्यतरप्रकारकतानियमः प्राप्तेन न च पक्षताघटकसंदेह
पपादयितुमशक्यत्वात् न च पक्षताघटकायोग्यतावतियोगिसंदेहकोट्यन्यतरवाधेतथानियमः असातस्यप्रकारकत्वात्माहित्यरुचेसा
ह तदन्तरमितिनवक्रित्वाजावतीतिवक्रित्वाजाववद्विशेषकत्वंसप्तमर्थः तथाचनवक्रित्वाजाववद्विशेषकत्वेवसाधेतत्प्राप्ति
श्ववक्रप्रमायामेवश्ववजानदयथाशतप्रकारांतर्जीवेनसाधेयविशेषणत्वात् व्यतिरेकव्याप्तौसाध्याजावस्यव्याप्यकोटिप्रवेशो
यैविशेषणत्वस्यवज्रत्वेपक्षताप्रकारांतर्जीवेनसाधेयविशिष्टाजावप्रसिद्धावपिनावक्रविशेषकत्वमात्रसिद्धिरित्यत्रेतनव्यतिरेकसि
द्धयैर्मंतराश्रमातीतरत्वात्पक्षताप्रकारकत्वेनिश्चितेविशिष्टाजावोपविशेषविरहपर्यवसन्नइतिवाच्येतत्पर्यवसन्नो
हितनिपतेनन्यथाव्यापकत्वाद्यनवक्रित्वात्एवमग्रेपि साध्यावक्रित्वप्रकारकत्वेसतीत्यंतश्चन्यमेवविशेष्यावृत्तीत्यत्रप्रकृतज्ञानवि
शेष्यावृत्तीत्येवंसर्वत्रान्योन्यात्वंतानावनेदेनसाधेयेदोदृष्टव्यः दाहेतिअत्रनिश्चयत्वादिति वक्रिप्रमजलादिप्रमयोर्धजिचारीत्यतजज्ञं

[illegible]

प्र.प
॥३५॥

एषां मानस्या कर एव स्फुटत्वेन व्यभिचारप्रसंगादिति वाच्यं वक्तुं तो यत्तु न वक्रित्वं न वेति संशये व्यभिचारप्रसंगात् न वक्रित्वं न वेति
लाजाववद्वक्रित्वं विशेष्यमिति साध्या जावः वक्रित्वं प्रकारोपीति दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकत्वं वक्रित्वं प्रकारकत्वं न वेति न
हेतुजावः न चेह वक्रित्वं न वेति ज्ञानेन वक्रित्वं प्रकारो वक्रौ वक्रित्वं न वेति न वत्येव वक्रित्वं विशिष्टत्वेनोपस्थिते तदा न वेति दाह
वादिति वाच्यं वक्रित्वं न तस्यैव ज्ञानस्य वक्रित्वं प्रकारकतया प्रथमप्रकार एव व्यभिचारो वक्रित्वा जाव विशेष्यकत्वेन प्रतीयति
नो वक्रित्वस्य प्रकारकत्वात् न चेह वक्रित्वं न वेति निश्चये व्यभिचारतादवस्था तस्य दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकत्वात् न वेति न
जावात् न वसंशयोपप्रवर्तक इति संज्ञकत्वेन निश्चयपदमनर्थकं स्यात् अत एव हेतुजाव वक्रित्वं प्रकारकत्वेन प्रथमप्रकारेण
साध्या कृतान्ते वक्रित्वमिति ज्ञानस्य प्रवर्तकतया न वतु प्रथमहेतुवत्त्वात् न वक्रित्वमपि दाहसमर्थं न वेति न
शेषतः प्रत्यये व्यभिचारप्रसंगेनोपपद्यते वैयर्थ्येन सार्थं न वेति दाहसमर्थं विशेष्यकत्वं स्यात् न वेति न
कत्वात् न वतु प्रमेयिदाहसमर्थं न वेति न वक्रित्वस्य निषेधो न व्यभिचारः न वेति न वक्रित्वं न वेति न वक्रित्वं न वेति न

विधिनिधनेव्यनिचारः संशयो हि न जा समानविरोधकोटिद्वये विषयसामान्यविज्ञाने संशयः न स्यात् तद्विधिनिधनेव्यनिचारः
नाविषयकस्तानमतेव निश्चयेवक्रित्वा नावाविषयकस्तानमतेव विमतवृत्तिनयान्तरः न स्यात् तद्विधिनिधनेव्यनिचारः संशयो हि न जा
चारस्थापुक्तकमेणेव निश्चयपदाद्यावृत्तिः ननु यथाश्रुतनिश्चयपदात्त एव वदितुं हेतुः तद्विधेत्कारणवत्तत्वेन यः
कः समूहालंबनात्मावक्रित्वेन तदनावेचधर्मिणि निर्णयत्वनियमः समूहालंबनस्य निश्चयनिधने न बह्व्युक्तमिति
वंच सर्ववसाथे सर्वत्रययोक्तहेतुसमर्थने प्रथमवचने परित्यागेन निश्चयगर्भहेतुपादाने कुसुमागतिप्रकाशवत्तत्वेन
नोचितः तत्र सिद्धवत्प्रथमसाध्य एव निश्चयगर्भहेतुपादानात्पक्षवक्रियं जापं जयोर्मुं जापुं जवक्रियेति समूहालंबनेनानुसृतं
कप्रयत्नजनकेव्यनिचारकारणाय तद्विधेत्कारकपदेनैव वक्रित्वप्रकारकत्वप्रकारेण तादृशप्रयत्नजनकत्वप्रकारेण तादृश
राशिमहेतावपि तत्पदप्रयोजनं दाहसमर्थे विशेषे तत्प्रकारकत्वलाजात् निश्चयपदेनैव वक्रियं जापं जवक्रियेति समूहालंबनेनानुसृतं
तत्र व्यतिकरणप्रकारकत्वात् तत्रैव वक्रियं जापं जवक्रियेति समूहालंबनेनानुसृतं निश्चयपदेनैव वक्रित्वप्रकारकत्वप्रकारेण तादृशप्रयत्नजनकत्वप्रकारेण तादृश

अतएव क्रित्तिपरस्पर विरुद्धे न च विरुद्धा प्रकारक तथैव मकारणे दाह स भेत्त्यादिकामनये कथं उच्यते तदेतत्कथं क्रित्ति
 निवारणकारकत्वादिति तत्र अस्माकं प्रामाण्यहेतुं विचार्य निश्चयोपादानि ध्यातुं विरोधः विशेषादिति प्रकारकत्वात् तत्रापि अस्माकं
 क्रित्तिंश विशेषण विशेषितत्वेनादादि निश्चयोपादानां उपपत्तेः तदुपादानस्यावश्यकत्वात् प्रकाशं तत्रोदेव तत्रापि अस्माकं प्रामाण्यहेतुं विचार्य
 तस्यैव प्रवृत्तौ अधिकत्वात् तदव्यतिष्ठितं शेषमैवेति यत्तु प्रवृत्तेत्यादिवत् सत्त्वविशेषज्ञानस्य हेतुतामोदेव तत्र निश्चयः अस्ति
 ध्यानावापत्तौ अत्रोदेव तदुपादानैः प्रवृत्तत्वं शस्मरणस्य प्रवर्तकत्वे च प्रमद्वैजातस्मरणप्रवर्तकतापत्तेश्च यदपि निश्चयः प्रवृत्तत्वं
 कत्वा यनिश्चयप्रकारो न प्रवृत्तत्वात् तत्रापि विवक्षणीयं तेन वक्रि विरोधकसंशये दाहसमर्थे विशेषकत्वात् तत्र न केचन
 निवारणकारणग्रहेनौ निश्चयपदं तत्र प्रवृत्तत्वं तत्रोदेव तत्रापि अस्माकं प्रामाण्यहेतुं विचार्य निश्चयोपादानि ध्यातुं विरोधः
 राघसेगार तत्कालीन तत्प्रवृत्तत्वं निश्चयप्रकारत्वं विवक्षायां तदव्यतिष्ठितं शेषमैवेति यत्तु प्रवृत्तेत्यादिवत् सत्त्वविशेषज्ञानस्य हेतुतामोदेव तत्र निश्चयः
 वक्रित्वप्रकारक निश्चयत्वं बहेतुयं अत्र वक्रित्वमित्यादेर्वैजातप्रवर्तकत्वात् तत्रापि अस्माकं प्रामाण्यहेतुं विचार्य निश्चयोपादानि ध्यातुं विरोधः

विस्तृतप्रकारका न्यत्रापार्थक्योर्जटादिति रहस्यं तर्ज्वनमनुसम्भूतोपनयनञ्च यथाशमाद्येति तथाजायापत्तेरित्यत आह प्रजात राहेति न
उसाश्चप्रसिद्धि विनात र जायाग्रहादिति रे क व्याख्यये कथमेतदित्यत आह ब्रह्मापकतयेति यस्य व्यापकतया हेत्व जायोहीतस्तदजावो हे
तु नासिद्ध्यतीति प्रतियोगिप्रसिद्धिरेवांगन तु तदजावरूपसाध्याप्रसिद्धिरपीत्यर्थः न तु यत्र दुःखाभाव एव सुखमिति साक्षात् व्यापकतया मु
क्तत्वा जावो गृहीतो मुक्तत्वेन सुखाभावा उमान्न न स्यात् वस्तुतो दुःखाभाव व्यापकतया हेत्व जावयहादिति मैवं येन रूपेण पस्थितं भवति
व्यापको हेत्व जावो गृहीतस्तदजावत्वेन तद जावो हेतु नासिद्ध्यतीति तस्मिन् ता रित्य उ मान परिच्छेदे विवेचयिष्यामः इतरै नि इतरता का मि
त्यर्थः तथा चेत् रतादात्म्यव्यापका जाव प्रतियोगिना हेतु ना न्योन्या जावः सिद्ध्यति यथा च तादात्म्ये त दसाधारण धर्म मध्ये तथा चा न्योन्या जावस्य
जाविकः संसर्ग जावने दस्तदये वक्ष्यामः वस्तुतस्तय दजाव व्यापकतया यद जावो गृहीतः। स तेन सिद्ध्यती
तादात्म्या जावोरूपत्वे पीतान्योन्या जावस्येतरान्योन्या जाव रूपेतरतादात्म्यव्यापकहेत्व जाव प्रतियोगिना हेतु नेतरा न्योन्या जावसि

५ प्रह्लाद

प्र.प
॥३०॥

हिरण्यकेशि तत्रैतान् नो न्याजा वा सापस्त पृथिव्या न्योन्या नावृति व्यास्य भूमे नपि इत न्योन्या जा वा सापस्त पृथिव्या न्योन्या ना
जावेन पृथिवीत्वेनेत न्योन्या जाव सिद्धिरिति सर्वसुखं ज्ञाने प्राप्तायं ज्ञानेन प्राप्ताया जावः प्राप्ताय विशिष्टा उमितिः अत्र प्राप्ताया जाव
विशिष्टा उमिति रित्यर्थः अर्थे प्रकाशो न्यतिरेकव्यतिरेकव्याप्त्यवगमस्य गमकतापत्तेन त्वन्यथेति ब्रह्मतेन उद्धरमपि कर्तुं तद्वि
शिष्टा उमिति प्रथममपि बाकुतो न तद्विशिष्टा उमितिः प्रत्यविशेष्यक परामर्शोपपत्ति विशेषणका उमित्यजन कत्वात् कथमुद्धमितिः
तोदाते नैव हेतुनेति मतमैव तत्रासं निति मैवं शास्त्रप्रसिद्धा साध्यरूपविशेषणज्ञानेन नरमप्रकारं त्वसंजवात् प्रथमं ज्ञानस्थ
प्रकारं लोकोगात् परामर्शो नित्योरेकत्रोपसर्जनस्यान्यथाद्युपसर्जनता नियमेन प्रत्यविशेषणक परामर्शस्वीकारात् हेतुनेति शेष
क्षणमेव विधानं तादाहिति वक्ति चेदेव वक्तव्यवद्विशेष्यक वक्तव्यवद्विशेष्यक वक्तव्यमित्यर्थः एवं हेतादीपि यथावद्वक्तव्य जाव वदि
भाष्यकत्वा जावः प्राप्तायमानात् तद्विनिर्दिष्टा ज्ञानोपपादितमप्रकारं न त्वन्यथेति वक्तव्यवद्विशेष्यकत्वं जावमप्रतिपत्तिं किं वक्तव्यविशे
राम

त्वग्रहात् न चेतावतामि न साध्याधिति पदं कृताति वाच्यं ददं सविशेषं ॥ २

॥ १ ॥

तत्र विशेषकं का पृथगीयात्वात् नानावातनांत्यः तत्त एव माण्या प्रामाण्ययोरन्यतया वादणासंगाद्यति मै तं ज्ञानांतरी
यस्यमात्रं पृथग्व्यतिशेयेषां ततोपस्थिते कोमविशेषकं तत्र प्रकारकत्वादिति सामान्यतो हृष्टेनावक्रि विशेषकत्वात्
नेह शिरोमत्तं न पितृशे कत्वं वक्रिहति अवक्रि अहति त्वे सति हति मत्वा दित्यनेन वातत्वेन वातन चैवं व्यतिरेकि वैयर्थ्यकारण्ये
इपादनात् न च द्वितीयावभावेन प्रकृतज्ञानविशेषत्वं वक्रौ गृहीतं न तु वक्रिविशेषकत्वं ज्ञानं शिवाच्यं समानवित्ति वेद्यत्वात् न चैव
देस्तानं वक्रि वक्रिनिष्ठविशेषत्वप्रतियोगित्वादित्येव व्यतिरेकव्याकुल इति वाच्यं उपायस्थोपायो तदा दूषकत्वादिति न चै
मवदातं वयं तु ब्रूमः वक्रित्वा नाववद्विशेषकत्वा नावात्मानपूर्वकमेव सर्वं तु मानमिति नोचितं किं त्वयमपि कानिक्तः प्रकार इति न च
पृथगेतथापि वक्रित्वा नाववद्विशेषकत्वं सप्रतियोगिनः किं न सोपस्थितिरुत्तमानतो वा शब्दादेस्तथा प्रत्ययस्य तथापि प्रतियोगिमादि
ना असर्वत्रिकत्वात् आद्ये प्रत्ययेण योग्यात्पलं चैव नरनादेपि ज्ञायतां प्रतियोग्यधिकरणयोर्गोच्यत्वात् उपायं ज्ञेयं न वाच्यं किं न तस्य यो
ग्यत्वेन हत्सामाण्यमपि योग्यमेव किं न यथा प्रणादिकपावक्रित्वा नाववद्विशेषकत्वं न चैव नरनादेपि ज्ञायतां प्रतियोग्यधिकरणयोर्गोच्यत्वात् उपायं ज्ञेयं न वाच्यं किं न तस्य यो

त्वग्रहात् न चेतावतामि न साध्याधिति पदं कृताति वाच्यं ददं सविशेषं ॥

॥ १ ॥

प्र.प.
॥३८॥

तस्य च प्रकारस्य करणव्ययेषु प्रतिपादितत्वात् अपि च प्रामाण्यप्रतीतिर्यदाह सप्तम्ये विशेषकत्वमगृहीत्वा प्रामाण्यप्रतीतिः तद्वद्वे
प्रकारश्चाप्येव दर्शनीयः तथा च तदवगमकाले वक्रित्ववद्विशेषकत्वं किं हस्तपिहितं प्रत्युत वक्रित्वस्य लघुत्वेन दाहस्य प्रतीतिर्यद्वेदकत्वे
नोपजीव्यतया च प्राथमिकोपस्थितिरिति मनसैव प्राथमिकप्रामाण्यग्रहणं वक्ष्यामि न त्वियं कल्पना असौ निरुक्तत्वात् तत्र च प्राथमिकप्रतीतिः
ग्रहणं प्रामाण्यग्रहे सिद्धता धनाच्च वस्तुतस्तत्प्रामाण्यग्रहणं तत्र मपि अर्थविशेषकमपि व्यवसायोत्तरं प्रकृत्यर्थमाश्रयेत् तथा च स एव प्रामा
ण्यग्रहः अतएव संवादेन प्रामाण्यग्रहणं तद्वत्ति सिद्धं तत्र वादः न चार्थनिश्चयस्य न प्रामाण्यनिश्चयत्वं ज्ञानागोचरत्वादिनिर्वाच्यं तत्र च प्राथमिकप्रतीतिः
तत्र मनुष्यवसायोपनीतघटत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वविशिष्टस्यार्थस्य द्वितीयनिश्चयविषयतया प्रामाण्यनिश्चयः संनवारप्रामाण्यनि
श्चयउद्देशेनापि द्वितीयवर्तकार्यनिश्चयपूर्वं प्रथमार्थनिश्चयावस्थावसायस्य स्वीकारात् तत्रोपनीततज्ज्ञानेपि घटत्वविशेषकत्वेनो
पस्थितिरिति नाद्यं अर्थघटो वस्तुतएतर्हि घटत्वप्रकारकं ज्ञानमित्येतावत् एव प्रामाण्यत्वात् न चैतावतापि घटविशेषकत्वं ह्येव प्रामा
ण्यप्रतीतिः शेषकप्रामाण्यविशेषणकं ज्ञानमिति निर्वाच्यतावद्दृष्ट्या न पेक्षितत्वात् तत्र मप्यपेक्षणे वा न सा तादृशवत्त्वस्य त

उक्तं - कालखलनलसर्वेवप्रामाण्यमनोवेद्यतेषामतोव्यतिरिक्तत्वाच्चरमेतज्जातीयत्वेनाद्येनाप्रामाण्ययत्नरतिर्यथविशेषरति
 वाच्यं तव दृष्टं नय न प्रामाण्ये तस्यैव सामंजस्यत्वं न न्यस्तं अत्र प्रामाण्यमनुमानोपस्थितमिति द्वितीयः कल्प इति तत्र तथा सत्यनोव्यामपाप
 तेः तथा हि वक्तिव्यतिरिक्तत्वेनाप्रामाण्ये तस्यैव सामंजस्यत्वं न न्यस्तं अत्र प्रामाण्यमनुमानोपस्थितमिति द्वितीयः कल्प इति तत्र तथा सत्यनोव्यामपाप
 प्रामाण्याजोवाचमानं तस्यैव सामंजस्यत्वं न न्यस्तं अत्र प्रामाण्यमनुमानोपस्थितमिति द्वितीयः कल्प इति तत्र तथा सत्यनोव्यामपाप
 जाववद्विशेषकत्वसिद्धिरिति व्यक्तयोः अथ इति त्रैलोक्यकारः किं तु कदाचिदयमपीत्युक्तमिति युक्तं पुनश्चामः किं च उक्ताप्रामाण्या
 त्वाजाववद्विशेषकत्वसिद्धिरिति व्यक्तयोः अथ इति त्रैलोक्यकारः किं तु कदाचिदयमपीत्युक्तमिति युक्तं पुनश्चामः किं च उक्ताप्रामाण्या
 जाववद्विशेषकत्वसिद्धिरिति व्यक्तयोः अथ इति त्रैलोक्यकारः किं तु कदाचिदयमपीत्युक्तमिति युक्तं पुनश्चामः किं च उक्ताप्रामाण्या
 मेवरमणीमिति किं प्रथमिकाप्रामाण्याजाववद्विशेषकत्वसिद्धिरिति व्यक्तयोः अथ इति त्रैलोक्यकारः किं तु कदाचिदयमपीत्युक्तमिति युक्तं पुनश्चामः किं च उक्ताप्रामाण्या
 वेनैतस्यैव कारणात्संरणीयत्वमिति दृष्टैः परिशीलितः पंथाः विशेषविशेषणयोः कर्मयोः इति एकविवयतेत्युपपन्नमपि वक्तिव्य
 यः

ध.प.
॥३॥

समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वविषयताया अंशने देनैव वाच्यमन्यथावच्छिन्नमाया अपि साध्यतायापत्तेः तत्रापि वक्षित्ववच्छिन्नो धर्म
रहितयाविषयतायास्तद्विवक्षित्वासमानाधिकरणवक्षित्वत्वाद्यवच्छिन्नत्वात् तथा चोशनेदविवक्षा यामत्रापि वक्षित्वासमानाधिक
रणधर्मानवच्छिन्नविषयतात्वमस्त्येवेति भ्रमत्वेन सिद्धसाधनतादवस्थं तथा च तद्व्याख्याय विशेष्टांशवक्षित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छि
न्नविषयताकत्वविशिष्टविषयता कलाजावपर्यंतं साध्यमिति पदोत्तरप्रदोपगौरवमिति अरुचिं प्रकाशयति अन्ये त्विति ननु प्रजागोचर
मणित्वनिश्चये मणित्वाजाववच्छिन्नो धर्मकलाजाको नास्तीति व्यभिचार इत्यत आह न चेति न च मणिप्रजाजनके मणौ प्रजागोचरमणिभ्रमे म
णौ मणिजनक इति ज्ञानवतः फलज्ञानत्वेन प्रजागोचरमणि यस्य मणिभवत्तै कतयामणित्वाजाववच्छिन्नो धर्मकतया च व्यभिचारः स्यादिति
वाच्यं स एव ज्ञानविषयत्वेनाफलज्ञानत्वादिना वा जनकत्वस्य विवक्षाणादिति जायः ज्ञानप्रयत्नयोरिति अववदंति कार्यकारण
जायमानं तदुभयावच्छेदकावधारणसाध्यं न च समर्थप्रवृत्तिजनकता वच्छेदकं प्रभाष्यादन्यत् तथा च तदवगमानवगमाभ्यामुभय
थाप्यसिद्धो हेतुः अवगमसिद्धसाधनादाय यासिद्धेः अनवगमे स्वरूपासिद्धिः ननु तत्पारमिमाणन्यायेन व्यक्तावयवतद्ग्रहः ततस्तज्जनक

राम

ते एहीति नामान्यर्थे मणते नैव सर्वोपस्थितौ व्याप्तिरहः अस्तु काश्च वहेदकश्च प्रवर्तकस्तानि यमः कार्य कारण जावयहस्य न चैतद
विडुर्लेने तथा हि दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकत्वे हि विशिष्टविंगंतत्र च द्वयोर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिधीसामग्री एका विशिष्टज्ञानप
दिका अपराविशेषविशेषणं तत्र च विशेषणं तस्मिन् तत्राद्यायाः सामान्यरूपा वहेदकाश्च दाहसंज्ञावेपि द्वितीयायाः स्वविषयव
हेदेन प्रवृत्तिसामान्यं प्रतिगृहीतज्ञानसामान्य कारणत्वस्य प्रवृत्तिविषये विशेष्ये दाहसमर्थरूपविशेषणं तस्मिन् संपत्तेः को वारयि
तेति तेनैव कल्पेन हेतोर्विषयासिद्धिरुद्धरणीयेति अस्तु तावदेवं तथाप्यसिद्धिः । तथा हि मनसा द्वयोः कार्य कारण जावयहो द्वयो रपसि
तौ न च द्वयोर्युगपदवस्थाने येन मनसो नद्योपस्थितिः न च स्मृत्युपनीते तद्ग्रहः स्मृतेरपि ततो च रायास्तदनु व्यवसायपूर्वकत्वात् तथा च
प्रवर्तकज्ञाने जाते यदि तदनु व्यवसायस्तदा तत्र प्रवर्तकज्ञानविनाशो प्रवृत्तिरेव हेतु जावेडर्लजः कृतस्तद्धेतुत्वधीः अतस्तु व्यवसाये च
संस्कारादुत्पादे कस्मिन्निष्पन्नोपनयः यतः कार्य कारण जावधीः न हि गुरो रिवार्याकमपि व्यवसाय एवावसायो येन संस्कारमूल
तथा स्मृतिनिबंधनं हेतुत्वावधारणमिति अत्र ब्रूमः ज्ञाने ज्ञाने तस्य ज्ञानत्वेन समानविषयकज्ञानत्वेन वा सामान्यलक्षणया ज्ञानेन नाम

श. प.
॥४॥

तस्यापि विषयीकृतत्वे तादृशस्य ज्ञानान्तरस्य पुनराख्यादे प्रकृत्यनन्तरं कार्यकारणभावपरिच्छेदः । तामान्यतस्तथाप्राप्तमविषयीकृतस्य तस्य
चरितोत्पन्नस्य प्रवृत्तिजनकज्ञानस्थप्रत्युत्पत्तरे स्मृत्युपनये बाधकाभावात्तदमेव सामान्यलक्षणास्वाकारे वा जातरे अन्यथा तदनेमा कति
लां गुरुप्रवृत्तीनामिच्छाप्रयत्नादिशक्तिवस्तुकारणवधीर्द्विजेति ब्रूयते अत्रावेति इदं चोपलक्षणं प्राणस्य साधके सत्त्वाद्येव न स्थिति
द्रष्टव्यं सपक्षविनसाध्यवलेन अन्यथा सपक्षशून्यनिश्चितसाध्यवचनं तथा निश्चयनिश्चयानां बोधे तु लीलातेन नैवेद्युष्यं निश्चयज्ञानसा
नासत्ताप्रयोजकत्वादिति वचनं असाधारणो रक्षाविशेषे दोष इति सर्वज्ञनसिद्धं तथा च साधनत्वा निश्चयानां साधारण इत्युक्ते तथा च
तिथिदादावेवा साधारणत्वस्य दुर्वीरत्वादातात्तदहितस्यापि साध्यवत्वानिश्चयः इति विषयकत्वात् नैवेद्यमाण्यानावसाध्यनिश्चयात् तद्वि
त्वाभाववद्विशेषकत्वादानो मनसा मानां तरेण वाच्यतिरेकव्याप्त्युपगमावरोधेनावश्यकोपस्थित्यक्तप्रगमे प्रदादौ तदभावात् साधार
ण्यमनसा कत्वात् तद्वि तदा तदुपस्थितिर्हेतुपि हि ता अस्तवोपस्थित्यनियमः यदा तु पस्थितिस्तदा साधारण्यकोपस्थितानवधिपक्षे व
प्रमेयः साध्यव्याप्यतया साध्या जाद्विदिपर्यवसायिन्याः सपक्षकादृहे इत्युल्लेखलतथानासादोषतेति याये तथा सति निर्दिक्तस्य वै

प्रसाध्य निश्चयकालतिरिति न निश्चयोपवर्णनं न स्यात् न च निर्विकल्पकादि तन्निष्ठहेत्वादि वातदानोपस्थितमिति बाध्यं संप्रत्यक्षेनेति व्यर्थत्वाप-
 तेः निर्विकल्पकत्वादेरेव हेतुत्वाच्च किं नैवेति निश्चयत्वादि कमपित्यज्यतां तदा संशयस्योपपत्तिरिति व्यभिचारान्नानमित्यादेरपि सुबचनत्वात्
 तस्मात्संशयोपपत्तापक्षे सत्यतिपक्षोपपत्तापक्षे बाह्योक्तल्यबलत्वेनासाधारणवतार इति बाध्यं अन्यतरस्य चापि निश्चयेत्यतरस्य
 दुर्वलत्वनियमेनासाधारणसंगतत्वं न स्यात् न च बाह्योक्तल्यबलत्वं यत्र प्रामाण्याभावस्तत्र दाहसमर्थविषयकप्रवृत्तिजनकवक्रित्वप्रकारक-
 निश्चयत्वाभाव इति संप्रत्यक्षवृत्तेः साध्याभाव इति द्विपर्यवसानाभावार्थविशेषणतया हेतुभावस्य साध्यव्यापकत्वाग्रहात् वक्रित्वप्रकारक-
 निश्चयत्वाभावमात्रस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेण व्यर्थविशेषणत्वात् न हि निर्विकल्पकं यदादि कं वा परित्यज्य तदा साध्य उपस्थितं येन व्यभिचार-
 वारकतया विशेषणमर्थवत्स्यात् न च व्यापकेन व्यर्थविशेषणता बीजसाध्यात् तस्मात्साध्याभावव्यापकत्वमेव हेतुभावस्य गृहीतं न तु साध-
 यतिक्कसंशयः सत्यतिपक्षतावेति यत्रैवोक्तल्यतानलन्यतरत्र विनिगमना तत्रैवासाधारणोदाहरति युक्ततुल्यश्यामः पृथिवीलासमा-
 नाधिकरणेति साध्ये यदि प्रकारपदं धर्ममात्रपरं निर्विकल्पकं च विषयता तदा तत्र व्यभिचारवारणा यगंधा समानाधिकरणेत्यादिकमर्थे

प्र. प.
॥४१॥

वत् अथवा तावन्मात्रस्य पृथिवीत्वसंशये व्यभिचारितया गंधसमानाधिकरणेत्यादेरावश्यकत्वेन ततएवाव्यभिचारे गंधसमानाधिक
रणेत्यादिकमफलमापद्येतेत्यरुचेराह निवृत्तत्वेति तेन गंधसमानाधिकरणप्रकारकनिश्चयत्वं बाहेतुरित्यर्थः नरावैकदेशिप्रयोगे
शातापृथिवीत्वञ्च न वेपक्षत्वे बाध इत्याह नतिः पृथिवीत्वञ्च न वेपक्षे पृथिवीत्वोक्तत्वात् साधनादित्यर्थः न चेमाः पृथिव्यइति सप्रहासैवेने
व्यभिचार इत्याह नतिः नन्विमाः पृथिव्यइत्यत्र पृथिवीत्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाविषयतायदेशोत्तरे हेतुजावदित्याह विरोधात् तेन
उपकारजेदेन विषयभाजेदइतिसर्वे पृथिव्यपृथिवीवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारि कैकैव विषयता तथाच पृथिवीत्वासमानाधिकरणप्रकारावच्छि
न्नाविषयतान्न त्रितियोगित्वं पृथिव्यं शेषे ज्ञानस्यास्तीति उक्तव्यभिचारस्तदवस्थ इत्यत आह प्रकारजेदेनेति तेन तथा नाभ्यपगमादित्यर्थः
: एवमित्यः प्रकारः पृथिवीत्वादिः तद्वति व्याप्यवति व्याप्यवद्विशेषकत्वे सतीति यावत् तत्प्रकारकज्ञानत्वं व्यापकप्रकारकज्ञानत्वं नरा
समर्थप्रवृत्तिजनकत्वसमन्निव्याहारादुपपत्तिः नहि गंधस्वेह वत्तस्यापि प्रकारकायतया प्रामाण्ययाह कत्वं ज्ञानवृत्तित्वेन तावत् एव प्रामा
ण्यप्रदसमर्थत्वानविषयवृत्तित्वादिति बाधे प्रामाण्यज्ञानप्रामाण्यं प्रति समर्थप्रवृत्तिजनकत्वस्यैव तद्व्याप्यत्वेन तद्वति प्रामाण्यज्ञानत्वं

राम

त्वत्प्रामाण्यव्याप्यत्वमिति निमित्तं ध्यानात् प्रतीतं न तदुच्यते सतीति शेषः शरीरज्ञानं प्रमाशरीरत्ववति शरीरत्वप्रकारकमि
 त्यर्थः न च शरीरत्ववतीत्यत्र सप्तम्यर्थस्य विषयत्वतया त्रमे साध्यसत्तात्रयनिचारइति वाच्यं तद्विशेष्यत्वस्य तदर्थत्वादिति जावः शरीरं
 शब्दति शरीरत्ववतीत्यादि साध्यसत्तादित्यर्थः विषयत्वं इति विशेष्यत्वपर्यं तावत्सरणे सत्तरेष्वहेतुः किमनेनेति जावः अत्र शरीरत्वादित्यत्र तेषु
 कारकत्वमात्रे विवक्षितं विवक्षिते साधे ज्ञानगर्जे हेतौ वैयर्थ्यात् न च प्रमापदस्यात्र नवगर्जवचनतया नैव मिति वाच्यं तथा सति स्थितौ व्यजि
 योरापत्तेः साधेतावद्गर्जे तायां प्रयोजना जावाइति प्रामाण्यग्रहस्य प्रवृत्त्यनौपयिकस्याप्यवश्यकत्वमिति यदि तथा सत्याह गुरुमतइति
 प्रवृत्त्यनवमिति न च किं प्रामाण्यग्रहेण करादिमत्वे विषयस्य गृहीते तत एव विशेषदर्शनात् संशया जावः तदग्रहे तु लिंगा जावादेव न प्रामाण्य
 ग्रहः न च पुरुषत्वव्याप्यत्वेनागृहीते करादौ करादिमति पुरुषज्ञानत्वस्य प्रामाण्यव्याप्यत्वे गृहीते चोपपत्तिः व्याप्यवति व्यापकज्ञान
 त्वमगृहीत्वा प्रामाण्यव्याप्तेरेव विपक्षबाधकाभावेनाग्रहात् किंच समानप्रकारकसमानविशेष्यकसंशयस्य निर्णयनिवर्त्तनीयतया कु
 तः प्रामाण्यनिर्णयस्य विषयसंशयापनोदकता नवतु वा तद्विषयतामात्रेण निवर्त्तकता तर्हि किमपराद्धं व्यवसायेन विशेषादर्शनम्

२३

अतः प्रामाण्यव्याप्यत्वमित्यजिसंभवात् मानांतरमित्यनेतरं तदुच्यते साधे सतीति शेषः शरीरज्ञानं प्रमाशरीरत्ववति शरीरत्वप्रकारकमि
 त्यर्थः न च शरीरत्ववतीत्यत्र सप्तम्यर्थस्य विषयत्वतया त्रमे साध्यसत्तात्रयमिचारइति वाच्यं तद्विशेष्यत्वस्य तदर्थत्वादिति नावः शरीरा
 शब्दोति शरीरत्ववतीत्यादि साध्यसत्तादित्यर्थः विषयत्वं इति विशेष्यत्वपर्यं तावत्सरणे सञ्चरेत् हेतुः किमनेनेति नावः अत्र शरीरत्वादित्यत्र तेष
 प्रकारकत्वमात्रे विवक्षितं विवक्षिते साधे ज्ञानगर्भे हेतौ वैयर्थ्यं न च प्रमापदस्याथ नवगर्भवचनतया नैव मिनिवाच्यं तथा सति स्थितौ व्यजि
 चारापत्तेः साधेतावद्गर्भतायां प्रयोजनानावाञ्छेति प्रामाण्यग्रहस्य प्रवृत्त्यनौपयिकस्याप्यावश्यकत्वमिति यदि तथा सत्याह यत्समतइति
 नवमिति ननु किं प्रामाण्यग्रहेण कदादिमत्वे विषयस्य गृहीते तत्तद्विशेषदर्शनात् संशयाभावः तदग्रहे तु लिंगानावादे न प्रामाण्य
 ग्रहः न च प्रवृत्तव्याप्यत्वेनागृहीते कदादौ कदादिमतिप्रवृत्तज्ञानत्वस्य प्रामाण्यव्याप्यत्वे गृहीते चोपपत्तिः व्याप्यवति व्यापकज्ञान
 त्वमगृहीत्वा प्रामाण्यव्याप्तेरेव विपक्षबाधकानावेनाग्रहात् किंच समानप्रकारकसमानविशेष्यकसंशयस्य निर्लेयनिवर्तनीयतया कु
 तः प्रामाण्यनिर्लेयस्य विषयसंशयापनोदकता नवतु वा तद्विषयतामात्रेण निवर्तकता तर्हि किमपराद्धं व्यवसायेन विशेषादर्शनम्

प्र.प
॥४२॥

ल.कः कथं तदपनोदकः कथं वा प्राप्यमि क इव द्वितीये विन प्रा माण्यसंशयाजि नवः यदपि नात्र मिती प्रा माण्यसंशयो भू भवति ब्रह्मिज्ञा
नत्वा द्वितीया प्रा माण्यवाधानां ग्रहे विशेष दर्शनात् तदपि यत्र प्रा माण्य उ मिता ब प्रा माण्यसंशय संशयस्तत्र तस्या माण्या उ सरेणामिति स्ववच
नविरुद्धे किं गोपधाना उ पधानमतने देन तदविशेषोपपादने पि भू भवति ब्रह्मिज्ञानत्वमिति हेता वपि विषयत्वस्य व्यजि चरितया विशेष
त्वस्या व्यवसायाग्राह्य तथा जति द्विः तद्वात्यत्वे वा किमपराद्ध मत्र व्यवसायेन प्रा माण्यग्रह इत्यादि सर्वमसमंजसमिति चेत् तत्र अत्र भू भः
अत्र न प्रेष्टे त्वने न सति प्रा माण्यसंशये विषयसंशय आ वश्य क इत्युक्तं तथा च विषये क रादि मत्वज्ञाने पि क रादि म द्विशेष्य कत्वं ज्ञाने न ग
ही तमित्यवश्यं प्रा माण्यसंशये न जायमितीति त्या वर्जितो विषयसंशयः समान प्रकार कनिश्चय एव संशय विरोधीति तद्विशेष दर्शने पि प्रा
माण्यसंशयः अस्मिन् सति विशेष दर्शने पि प्रा माण्ये तु निश्चिते हेतुना वा न विषयसंशय इति किमत्र उपपन्नं किंच तदेव हि विशेष दर्शने सं
शयापनोदकं यदनावस्तहेतुः न च क रादि मत्वा दर्शनात् संशयो येन तद्ग्रहस्तद्विशेषी स्यात् अपि तु प्रा माण्या दर्शनादिति युक्तं सति प्रा मा
ण्यदर्शने क रादि दर्शने पि संशयतादवस्थोपपत्त्युक्तं द्वितीयोपविशेषा दर्शनं ल.क. एव तदसत् तथा सहि संशय विपर्ययोत्तरस्य

हो विशेष दर्शन हेतु त्वं ज्ञेयं तत्तथा च प्रामाण्यात्प्रयविषयत्वमेव विशेषस्तद्दर्शनमेव तद्देव रिति न प्रथमा विशेषो द्वितीयस्य न च करा
दि दर्शने प्रेसति प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति त्वयैव निरुद्वेकि-तथा च प्रामाण्यात्तुमित्यनेन रार्थ निश्चये प्रामाण्यसंशयस्यापि बाधका
नावेन तदाह त्विषयसंशयो दुर्बल इति वाच्यं-तस्य ज्ञाना ज्ञानार्थो विशेष दर्शन धर्म्य ज्ञानयोरावश्यकत्वेन प्रामाण्यसंशयान्न बाधका
शात् अत्र व्यवसायेन प्रागृहीत प्रामाण्यस्योपनीतस्य ज्ञाननिघमात् न हितं किमपि बाधकं पश्यामः तदुक्तं त्रिस्तुती प्रकाशे प्रामाण्या
त्तुमितावुपनीत प्रामाण्य ज्ञानात्तत्तत्त्वे सति विशेषणज्ञाने विशिष्ट बुद्धे रौत्सर्गिकत्वात् अत एव प्रामाण्यात्तुमानमर्थवत्-तस्मिन्सति
ज्ञानोत्तरेण दुपनीत ज्ञानात् प्रामाण्यसंशया ज्ञाने तदाहितार्थसंशयावुपपत्तौ अप्रामाण्यशंकाश्च न्यमर्थज्ञानोत्तरं निर्वहति अन्यथा
अन्यस्य प्रामाण्यग्रहेत्यस्य तत्संशये बाधका जायदिति किं केन संगतं स्यात् न च यदवच्छेदेन तस्य तद्विशेष्यकत्वं गृहीतं तद्ग्रहस्या
पि संशयविरोधित्वेन तावता तदुपनयब्रौवमेव तद्विषयत्वावच्छेदेनैव प्रामाण्यग्रहात्तद्विषयत्वज्ञानादेवन प्रामाण्यसंशय इ
ति वाच्यं तावतापि नः समीहितसिद्धेः वस्तुतस्तत्तद्ग्रहस्यैव तदुपनीत ज्ञानसामग्रीत्वेन तावता तदुपनयब्रौवमेव यदप्युपमिति

अ१

तत् साध्यसिद्धिविरोधात् अप्रसिद्धेरिति जावः अतएवात्र न बाधो न बाधाद्ये विरोध इति धेयं अतएव कुतो विरोध इत्यपेक्षायामाह अत्र
मायामिति न ज्ञानत्वमात्रे व्यभिचारो नाबादित्यर्थः नञ्चैव ज्ञाने व्यभिचार इत्यत आह बाध इति प्रामात्रे गुणजन्यत्वस्थितौ वै दि
क प्रमायास्तादृशेणैव ज्ञानसिद्धेर्विशेषणोपादानहेतावन्योन्याश्रयस्तमित्याशयः ज्ञानमात्रसामर्थ्यविकृतत्वं कथं यदि ज्ञानत्वा
वच्छिन्नसामर्थ्यत्वं तदेद्वियादिना सिद्धसाधनं यदि च ज्ञानत्वाश्रयजनकसामर्थ्यन्यत्वं तदा अप्रसिद्धाविरोध इत्याह सिद्धसाधनादिति
फलोपधाननियते सप्रदायः सामर्थ्यसंबन्धसामान्यविशेषयोर्निवृत्तिरिति प्रागुक्तं तथा च बाध इत्यर्थः हेतुसिद्धिः तथा च तद्धेतुत्वहेतुज
न्यत्वं साध्यमप्रसिद्धमिति जावः नाना इति बोधः सत्त्वमनुत्पत्तिरूपं तथा च बोधादिसाधारणसत्त्वमात्रस्य अनुत्पत्तिरूपसत्त्वमात्रस्य
हेतुनियम्यत्वादित्यर्थः हेतुनियम्यत्वे हेतुविकरणाव्यवहितोत्तरक्षणमात्रवृत्तित्वं न बाधुत्यतिरूपं सत्त्वं तथा क्षणं तरेपि यदादिस
त्वात् ननु तत्पत्तिरपि क्षणं तरेयेन नियम्यमानस्यात् तथा च पूर्वोक्तमश्रयोत्पत्तिर्हेतुनियम्येत्यत्र तात्पर्यं यदा हेतुधीनत्वं हेतुत्वव्यतिरे
कादुपविधायित्वं तत्रापि कथितैव शीतिरभ्युपगंतव्या अत्र च यदुर्माश्रयस्य सर्वस्यासतो यदधीनं सत्त्वमित्यादिनियमस्वरूपं यथाशक्तेमे

ध.प.
॥४४॥

यत्नादेरपि दंडजन्यताबलेदकतापत्तेः नचादृष्टजन्यताबलेदकत्वमेव प्रपिमेयत्वेन त्यज्यत इत्यपि वाच्यं इह त्वात् नवनीलघटत्वादाव
तिप्रसंगः बाधकाभावसतीत्यनेन विशेषणान्नहीदं कार्यताबलेदकत्वयाप्यधर्मोपदेशेन अपितु नित्यवृत्तितात्पर्यबाधकानि शक्यं
ति कार्यमात्रधर्मत्वे यथा व्याप्यता निर्वहार्थं तद्विशेषणं न येदापि तदर्थस्तत्पद एव वाच्य इति नेह कथित इति वदितुं यदबलिनस्योत्पत्ति
रित्येव ननु ननु यदाश्रयभावदुत्पत्तिरित्यर्थः यदबलेदेन हियत्रान्वयव्यतिरेकाविवेधानं तदबलेदकं नचातिप्रसक्तमन्वयाद्यबलेदकं
व्यतिचारेण यादृकाभावेन कार्यत्वस्यैव दुर्बलत्वादिति नावः वस्तुतस्तद्देतुनियम्यत्वं हेत्वधिकरणज्ञानेनियतत्वं तथा च यत्स्वरूपं हेतुनि
यम्यमित्यनेनाबलेदकत्वापत्तिप्रसक्तिनिमित्तमेव न तादृशहेतुनियम्यताबलेदकमेव कार्यताबलेदकं तादृशहेतुनियम्यत्वस्यैव कार्यत्वस्य
पत्वादिति तत्त्वं न त्वनियम्यत्वं तत्त्वं न तादृशहेतुनियम्यताबलेदकमेव कार्यताबलेदकं तादृशहेतुनियम्यत्वस्यैव कार्यत्वस्य
यताबलेदकमित्येतावन्मात्रेण साधोपलब्धमेतावलादजिमतसाध्यमिहिरप्रत्यक्षा एकनिरूपितैकाधिकरणकाबलेदककथनं गी
कारादितिनथाप्येतावद्दूरवाधकप्रतिसंधिलेशोमाश्रुतिध्याणामिति विशिष्टसाध्यप्राप्तसाधोवनव्यथे विशेषणतेति वाच्यं

राग

तेषु योगादिति धेयं-ज्ञानत्वेति-ज्ञानत्वं साक्षाद्विज्ञानकोपाधित्वादित्यर्थः विद्या चाविद्या चेति प्रथमं विनागाद्विज्ञानाव-ननु तदविषया
 तिरिक्तविषयकप्रमाप्रमो नयहेतुनिवृत्तेतुजन्यत्वं साध्यमतो नोक्तदोष इत्यरुचे राह-तेति-ननु यद्विषयत्वेन ज्ञानजनकत्वं तत्र प्रमा
 ताद्वि विषयितमनोदोषांतरमाह-कारणेति अत्र प्रमात्वेति-ननु यथाश्रुतमिन्द्रमाश्वरज्ञानादावनेकांति के-जन्यत्वविशेषणे विपर्ययापर्य
 वसाधिजन्यत्वं सत्यप्रमात्वात्मानाधिकरणरूपनिरूपितकार्यत्वप्रतियोगिकारणजन्यत्वरूपे व्यतिरेके जन्यत्वविशेषणवैयर्थ्यात्
 ननु व्यत्यासेन तादृशरूपानिरूपितकार्यत्वप्रतियोगिक कारणजन्यत्वरूपापादकेन व्यतिचारो न बाध्यर्थविशेषणता यद्यपि तथापि
 उपन्यस्तविपर्ययविरोधः तथा हि तद्विपर्ययाप्रमात्वात्मानाधिकरणरूपानिरूपितकार्यत्वप्रतियोगिक कारणजन्यत्वा नाव रूपत
 यातस्य नित्यानित्यसाधारणत्वेनाप्रमाविजातीयत्वमात्रस्यैव सामर्थ्यकार्यत्वविशेषणोपादानादुपपत्तेः तादृशसाध्ये ज्ञानज्ञानान्यहे
 तुजन्यत्वेन सिद्धसाधनाच्चेति अत्र प्रमः अप्रमा स्यात् अप्रमाविजातीयकार्ये न स्यादित्यर्थः तद्व्यतिरेकस्तत्र प्रमाविजातीयकार्यमेव
 वनयेत्यप्रमाविजातीयकार्यसाधारणकारणजन्यत्वमप्रमाविजातीयकार्यनिजात्मकत्वे प्रयोजकमित्यर्थो तोनविरोधः वस्तुत

कार्यल ५

प्र. प.
॥४५॥

स्तु अप्रमास्यात् प्रमानस्यादित्यर्थः ईश्वरज्ञानं च न प्रमेति न व्यभिचारः जन्यत्वसमानाधिकरणाप्रमात्वाप्रमानाधिकरणरूपनिरूपितकार्य
त्वप्रतियोगिककारणजन्यत्वाभावाभावस्य व्यतिरेकत्वाद्यथाश्रितमेव वा स मादर्शनीयमिति न न्यप्रमाव्यावृत्तधर्मीवच्छिन्नज्ञानवृत्तिकार्यत्व
निरूपितेति करणसिद्धसाधनं ननु ज्ञानवृत्तिश्च हीनं साध्यं येन तस्यात् अन्यथा कार्यत्वमात्रं हेतुक्रियेत उक्तरीत्या इन्द्रियजन्यत्वेन त
त्रापि साध्यसत्त्वात् न चैवं घटदृष्टान्तविरोधः व्यतिरेकदृष्टान्तत्वेनाप्युपपत्तेः न च तत्र हेतुज्ञावाजावात्रैवमिति वाच्यं घटे व्यभिचारज
येनाप्रमाविजातीयकार्यज्ञानपरत्वादेतोः यद्यद्विजातीयकार्यं तत्तद्विजातीयधर्मीवच्छिन्नप्रतियोगिककारणजन्यमितिसामान्यव्याप्ते
वा तदृष्टान्तात् न चैतादृशसाध्याप्रसिद्धिः प्रमानिष्ठकार्यत्वं अप्रमाव्यावृत्तधर्मीवच्छिन्नं अप्रमाविजातीयनिष्ठकार्यतात्वादित्यादिना तत्त्वसि
द्धिसौकर्यात् न चैतावता समीहितसिद्धेरनुमानान्न रानवकाशः प्रकारार्थं तदुपादानादित्यत आह अप्रमेति न ह्यप्रमाव्यावृत्तधर्मी
वच्छिन्नकार्यत्वनिवंधनं तद्वैजात्यमपि तु तत्तदजनकव्यक्तिविशेषजन्यत्वनिवंधनमिति तर्कोऽनुमानं चाप्येवमिति त्वर्थः अपिसमुच्चये
प्रमेयीति अत्रानुभवग्रहणं विरोधि स्मरति प्रतिबंधकाच्च नवसामग्रीजन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय स्वपदैव समन्निव्याहृतपरं अने

राम

अपक्षी हतप्रमा मात्रविशेषता जात्र पत्यक्ष प्रतिवेधकात्रुमिति साम्यीजन्यत्वेनांशतः सिद्धसाधनं हेतावप्यत्र नवपदं स्मृता वैवव्यनिचारण
रणाद्यनवैवमत्रगतहेतुमात्रोहेतुइत्यस्वरसादाह-मिति-यत्र तत्संभवस्तत्रत्यागायोगादस्ततथा नचैह तथा अत्र गतहेतुना वादित्यर्थः न
चेति नहि गुणलक्षणे स्यात्तत्र हेतुन तदुपयहेतुत्वं तदजावादित्यर्थः तथाच गुणदोषशब्दावनवगतवचनतया नानार्थविवेति न उक्तो ना
नार्थो नादृशजात्यभावेपि प्रमाणनवाद्यादीनामेवात्र गतानां तन्निमित्तत्वसंभवादित्यत आह-यति-तथावेति अततः स्वधेसादिकं प्रतिजनक
त्वादिति भावः प्रतिवेदिमात्रस्य दोषत्वमिति ह्यस्युक्तिमाह-विममचेति न हेतुहेतुमद्भाव इति दोषः यद्यवच्छेदकमंतरागतः कुतश्चिद्वैतस्त
जातीय जन्मतदाततद्व्यक्त्यभावेपि तज्जातीयसत्त्वाद्यनिचारः यदि च याव्यक्तिर्यत्पूर्व नियता सा तद्व्यक्तिहेतुरिति तद्व्यक्तिरसंगः पूर्वव्यक्तिहेतु
रिति तद्व्यक्तिरसंगः पूर्ववर्तिरासज्यक्तेरपि वक्षिहेतुतापत्तेः नच नियमसत्त्वेप्यन्यथा सिद्धतया नायं दोष इति वाच्यं अन्यत्र-यथा किञ्चित्
रिक्ता-यथा सिद्धावनंतर्जीवात् तस्यां वांतर्जीवस्तदायदितज्जातीयं प्रतिनियमः नहि व्यक्तिं प्रति अन्यत्र पूर्ववर्ती लक्षः तज्जातीयनिमित्तत
तद्व्यक्तेर्व्यनिचार एव तथाचानुगतकार्यं नवत्वनुगतो हेतुर्दीक्षाजावात्तत्त्वगतकार्यं ननु गतहेतुताया ह्यग्राहकयोस्तज्योरप्यभावा

५.५
॥४६॥

दित्यनिसंधायाह अनिवार्यमिति न उच्यते नैव नियमः कार्यकारणभावः न हि घटोत्तरवृत्तिदंडवृत्तेरपि तद्वदुत्पत्ता तथा च
यथा सामान्यतो गृहीते नियमे तत्तद्वृत्तेरेव दंडघटादिस्थले कार्यकारणभावस्तथा सामान्यतो ज्ञानतत्त्वकारणयोर्नियमग्रहे तत्तद्वृत्तेस्त
ज्ञानमावृत्तिर्धनिजनकलमस्तप्रमालं तत्र घटादावुत्पत्तस्तत्स्थानवत्त्वज्ञवेदित्यपि वक्तुमाप्नोतः शक्यत एवेत्यस्येति राह किं
ति तादृशसंस्थानवत्त्वमपि यद्युत्पत्तं तर्हि कुंजकार्णनिवंधनमेव अन्यथा न उत्पत्तमेवेति सामान्यतो नियमग्रहे अत्र गतविशेषावच्छेदको
तदवच्छिन्ने विशेषसामर्थ्यापि कल्प्यते एवेति भावः ननु बाधकाभावे सत्येव धर्मस्यावच्छेदकत्वं नञानुगतादौ यथा ननु गतत्वं तथोपाधित्व
मपीत्याशंक्याह अपि यति अवच्छेदको तरोपपन्नकार्यत्वाधिकरणत्वस्वावच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगिककारणसंज्ञैकव्यक्तिकत्वरूपबाधका
भावे सति कार्यमात्रवृत्तित्वकार्यतावच्छेदकत्वप्रयोजकं एवं सति बाधकपदस्य संकोचवृत्तित्वेन कार्यकार्यवृत्तित्वरूपबाधकासंयदेण
तद्रूपमात्रबाधकवृत्तित्वान्वाद्ये अनिवार्यकारणयकार्यमात्रवृत्तित्वेन तत्पाधित्वमपि तद्व्याधकं अनावस्थान्यतापत्तेरित्यनिसंधाय हेतु राम
नारदभाष्यमिति अस्मवेति न चेदापि तादृशानुगतादृष्टहेतुकत्वेनैव साध्यसिद्धेरर्थोत्तरमिति वाचं दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाश

तन्मिनिप्रतीत्यसादृशं चेति विशेषेति एवकारोऽर्थः तथाचोपजीयतया आवश्यकत्वात्पितादिगुणकतया लाघवाद्भिन्नोपादृशं
 मित्युक्तमपि दोष इति नास्ति अतएवान्यथेत्यादिवर्त्यते अन्यथापि तादृशदोषतायां तदलनकतापत्तेरिति कश्चिदिति विषये द्विप्रसवसमया
 अवच्छेदेन हेतुत्वस्य उगतत्वादित्यर्थः यद्यपि प्रमात्रेण उगतो गुणस्त्वन्मते तादृशवस्त्वप्रसिद्धेः तथापि प्रत्येकप्रमितौ प्रत्येकस्य गुणत्वत्वं
 त्रयेनैवास्त्वित्यनिसंधिना सिद्धं तदपि प्रमिति अस्मन्मते लवगता एव सर्वसाधारणो गुणोऽस्तीति वयं वक्ष्यामः अवच्छेदितं तत्त्वमायाप्रमि
 नोक्तानामुगतहेतुता तथाहि न तावत्प्रत्यक्षप्रमायां हेतुव्यवहारे द्विप्रसवसमयः यथात्मादिप्रत्यक्षाव्याप्तेः नापि यथार्थलिंगपराप्रमिति
 गंधप्रागजावावच्छिन्नपक्षकगन्धप्रमितेर्बाधप्रतिबंधनदशायास्त्यनायाः प्रामाण्यापत्तेः साधर्म्यधीश्वैधर्म्यमितावेव नास्ति वाक्यार्थधी
 श्वश्रुकवाक्यादिशाब्दप्रमायामेव नास्ति न चेश्वरीयं तत्रापि सुतनमेवेति वाच्यं अन्योन्याश्रयात् प्रमाया गुणजन्यत्वसिद्धिर्विना नान्यत्र प्रमा
 णमिति तत्सिद्धौ व्यभिचाराभावे वाक्यार्थज्ञानहेतुता तस्यां च सत्यां तत्सिद्धिरिति किंच यदि सामान्ये सामान्यप्रयोजकं न वेत्तदा तद्विशेषे त
 द्विशेषप्रयोजकतायत्ना मान्य इति न्यायात् न चेह वाक्यार्थज्ञानसामान्यस्य वाक्यजनज्ञानसामान्यहेतुत्वेनेन तद्विशेषप्रयोजकज्ञानयोर्हेतुहे

वाक्यार्थज्ञानप्रयोजकता १

कौतिकं

प्र.प.
॥४८॥

तुमङ्गवः नवतदेवकुत इति वाच्ये विसर्गवादिषु केवाकार्यज्ञानादिषु अजि चारुत ननु नेदमन्योऽन्यत्रयत्वं अश्वे कारणव्यक्तिविशेषाननु
मानापत्तेः तथाहि सर्वत्र विशेषयोग्यव्यतिरेकग्रहः सामान्यकारणतायां प्रमाणं ननु पक्षधर्मे तां बललभ्यान्वयव्यतिरेकग्रहः अनुमान
मात्रेणैवात न चानिप्रसंगः सामान्यविशेषजावस्थानियामकत्वादिति वक्ष्यते तथा च लौकिकवचसि गृहीतान्वयव्यतिरेकतया नानाप्रमाणे
तस्मिन्नाकांशोऽन्यत्रयमनैवानवशागेव व्यभिचारस्फुरणे कारणताग्रहाभावोदुमानमेव दुःशकं निश्चयात्मकस्फुरणाभावात् संशयात्म
कस्यादोषत्वात् यद्यु सामान्याहेतुत्वं विशेषहेतुत्वे बाधकप्रत्यस्तं तद्विपरीतनियमप्रतीतिनिवन्ने विशेषहेतुत्वं सामान्याहेतुत्वे नव
तुतं च निर्विशेषितसामान्याभावात् ग्राहकाभावश्च विशेषान्वयव्यतिरेकस्यैव सामान्याहेतुता ग्राहकत्वात् ईदृशान्वयव्यतिरेकस्य सामा
न्यहेतुतायामिदं विशेषकारणतायामपि प्रमाणत्वात् ननु सामान्याहेतुत्वमपि विशेषहेतुत्वे बीजाभावात् अतएव यद्विशेषयोरिति निय
मे बाधकाभावे सतीति विशेषणं अन्यथा विशेषहेतुत्वान्यथा उपपत्त्यैव तद्देहत्वावश्यकत्वे नियमएव स्यान्न बाधकाभावे सतीति विशेष
णम्

वी० ३

राम

अर्थ ६

पिप्रसज्येत तथा च तत्र व्यभिचारवारणाय तद्विशेषणं तेनायमर्थः सामान्यत्वे सत्यपि यत्र न बाधकं तत्र तस्य हेतुतेति अतएव यत्सामान्येय
 सामान्यमिति नियमांतरेपि बाधका जावे सतीति विशेषणं अन्यथा दुर्बलं गुणसामान्यहेतुतायां तद्विशेषपृथिवीक्षेदादि अपि हेतुतापत्तेरिति चे
 तमेव एवं हि न भयमोयद्वाकार्यज्ञानसामान्येनैव हेतुता जायते यथार्थवाकार्यज्ञाने विशेषप्रमामरूपविशेषप्रयोजकत्वेन वक्तुं न सा
 मान्यत्वे वशाद् ज्ञानसामान्यहेतुत्वमेव वा तद्विशेषे यथा यथार्थरूपमेकं विशेषणं तथा वाकार्यविषयत्वविशेषणं तद्विशेषे बाधका
 जावात् तया वशाद् ज्ञानसामान्ये वक्तुं पदज्ञानमेव सामान्यकारणमिति किमत्र पप्रन्नं अस्तवा यावतां विशेषाणां सामान्येन रूपेण
 सामान्यप्रयोजकता तावती विशेषरूपेण विशेषप्रयोजकतेत्यर्थः तेन वाकार्यस्य विशेषे प्रवेशे सामान्यप्रवेशोऽप्यवश्यकः सचेन्न तदा
 विशेषप्रवेशोऽपि दुर्लभः सामान्यविशेषकार्यकारणजावग्रहस्य विशेषान्वयव्यतिरेकमात्रासत्त्वेन समानसामग्रीकत्वादिति यदि तदा
 मात्त्वान्वयव्यतिरेकेणास्य विशेषणस्य हेतुता कथितविरोधादित्यन्वयव्यतिरेकयोस्तत्राशमार्ण्यप्रमाया गुणजन्यत्वेन पक्षधर्मता वलात्
 द्विशेषमात्रहेतुत्वं केन वारणीयं न ह्युत्तमाने पक्षधर्मता वलात्तत्तिष्ठिरपि तत्सामान्याहेतुत्वेन बाध्यते यद्वा बाधका जावे सतीति विशेषण

४.५
॥४९॥

प्रहेपादेवैतदोषानवकाशः विसंवादिष्य कवाक्येयत्रिचारादेव वाक्यार्थज्ञानसामान्येवाधितत्वं विशेषेचतन्नास्तीति किमनुपपन्नं वस्तुतस्तवाक्यसा-
मान्यपदज्ञानमात्रेहेतुः तद्विशेषेइदं वाक्यमस्यार्थबोधयन्निति तात्पर्यपूर्वकवाक्ये वाक्यार्थज्ञानसामान्येहेतुरतस्तद्विशेषप्रमाणशब्देयार्थबुद्धे-
वधिषापूर्वकशब्देयार्थज्ञानेहेतुरितितज्ज्ञानप्रमायां तदेव गुणवृत्तिसारं नचैवैकचिद्विचारइति चेत्तमेवैवैहिमाभूदन्योन्याप्रयोगावदोषो-
तरे ईश्वरज्ञानद्वारा सर्वसामंजस्याह ईश्वरज्ञानद्वारा प्रमा मात्र एव यथार्थयाज्ञानमात्रस्य गुणत्वमेव प्रसज्येत न चेष्टापत्तिः सामान्यविशे-
षयोरेकप्रयोज्यतापत्तिः वाक्यार्थज्ञानमपि याज्ञानमेव तथा च प्रमा मात्रे शाब्दप्रमायां चतुर्थप्रयोज्यतापत्तिः न च वदन्ते विशेषणाद्विशेषः न
हितदेतन्नीवेन जनकतागौरवात् किंतु वाक्यार्थज्ञानत्वेन तत्तु वस्तुगत्यावक्तुं शिष्येयदेतत् इत्यादिकमनुशयस्थानमनेकमिति प्रसङ्गः यत्सा-
मान्येयत्सामान्येप्रयोजकं बाधकं विना तद्विशेषे तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वमिति नियमात् कश्चित्प्रमा मात्रे कश्चिद्विशेषे प्रत्यक्षादौ कश्चिच्च तद्विशेषे
पीतिवस्तुत्वमिति तद्विशेषस्तद्युक्तानां यदि प्रत्येकप्रत्यक्षेत्यादिप्रमितावोपेनानुगमः किमनेन यावत्प्रमाणगमस्तत्प्रत्येकगुणसंज्ञावत्तथा
हि स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमितीर्योवर्थवेदियसत्रिकर्षः पक्षतावच्छेदकाविशेषि साध्यकावृत्तिमिति प्रमायां यथार्थपरादर्शः सादृश्यगतीति देह

राध

वाक्यार्थधीर्पूर्वकोपमिति प्रमायां सादृश्यार्थज्ञानं गुणः प्रमा सामान्ये तु यथार्थग्राह्यज्ञानं हींश्चरज्ञानस्य सर्वविषयकस्य तद्देतुत्वे न वा निचार
 नावात् नैव प्रत्यक्षा उचितौ ग्राह्यज्ञानस्य न्यसं न कोपि नास्ति तत्कुतो न्ययतिरे काभ्यां तद्देतुत्वं चरज्ञानद्वारकावनिचारसमर्थनमिति चेत् क्वचि
 द्विशेषे तद्देतुत्वं सामान्ये हेतुत्वे पर्यवसायित्वात् न तु प्रतिवृत्तिविशेषे तद्देतुत्वं त्र्यं सैजवात् काचित् तद्देतुत्वं त्रिशाहृज्ञाने तथा नावात् न
 स्तनस्तप्रत्यक्षा उचितौ कपमिति वीन तुर्जिहं धारा वहनस्थले तु निताद्यपेक्षा उचितौ च तद्देतुत्वं सौलभ्यात् जत एव न प्रमा मात्र स्यात् कस्मि कत्वं अ
 त एव प्राच्यान्य उमानानि न तु उष्टानीत्युक्तं न चैव वृत्तविशेषाणां विशेषांतरे ग्राह्यज्ञानस्य सामान्यप्रयोजकत्वे प्रत्यक्षादि प्रमाया म उगतानोते
 प्रसक्तहेतुना वादा कस्मि कता पत्तिरिति न विशेषणविशेषो न ये द्वियसत्रिधियथार्थपक्षना वच्छेदकसार्थविरोधित्वज्ञानयथार्थतिदेशवाक्या
 र्थीभूतधर्मवत्त्वज्ञानयथार्थवाक्यार्थज्ञानानां च न च उगतानां गुणानां सैजवात् विशेषणविशेषो द्वियसत्रिकर्षश्चो न यप्रतियोगिक एक
 स्ति न ग्राह्यमाणापेक्षान्यधर्मस्या पराशरेपेक्षनयसत्रिकर्षपिनर्थनिचारः न च यमचरमयोर्निर्विकल्पकाव्याप्तिस्तान्यविशेषो नैकप्रयो
 ज्यत्वप्रसंगः प्रथमेन स्यात् प्रमात्वात् प्रमात्वे वा विशेषणादि पदस्य ज्ञानविषयीभूतयावत्परत्वात् न च न तु यावत्प्रत्येत्ये तर्था द्वियसत्रिकर्षो हेतुश्च

प्र.प.
॥५॥

तिप्रमाणनिबंधविरोधः विशेषसन्निकर्षमात्रहेतुः नयेत्तत्काले कावतारात् विषयेऽपि सन्निकर्षत्वेन जनकत्वं विषयत्वं वा वत्वेन ननु यावत्त्वम
प्यवच्छेदकत्वेन प्रविष्टमित्यत्र वा तात्पर्यं तत्र रमेत्तत्त्वसंग एव नास्ति प्रमात्रे ग्राह्ययथार्थज्ञानत्वेन शाब्दप्रमायां वा क्यकारणीकृततादृशज्ञान
त्वेन एकपदार्थः परपदार्थसंसर्गविषयकयथार्थज्ञानत्वेन वा जनकत्वात् न चैवमुभयोरपि पक्षतावच्छेदकसमानाधिकरणसाध्यप्रमाणा
दिना जनकत्वमस्तु किमनेन गुणेनेति वाच्यं अणोत्तरस्य गुणोत्तरानयवाक्यत्वात् तथा चोक्तप्रमाणोत्तरस्येति प्रत्यक्षादेर्यद्व्यवस्थितपक्षतावच्छे
दकसमानाधिकरणसाध्यप्रमाणा यथार्थप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानादीनामपि तत्त्वयोजकता जत एव शाब्दप्रमायां गुणोत्तरं योग्यता प्रमा ननु ग्राह्ययथा
र्थज्ञानमात्रे तदा प्रमा मावेतं त्रयं चेत् यदि ग्राह्यज्ञानमात्रे ज्ञानमात्रे तत्रैव स्थात् उक्तप्रवृत्तेरिति चेत् न तत्र बाधकसत्वेन तथा न वा दित्युक्तप्रमायात्वे
यत्वे बंधो ज्ञानीयः प्रमा मात्रे नात्र गतो गुण इत्यनेन तस्मिन् स्थित्या ह्यर्थवत्त्वे कमेव गुणत्वमित्यत्र केन वारणीयमित्यप्याह्यर्थे तेनाश्रयपगमसिद्धौ त
रीतिः स्फुटी नवति तथा चेदं पर्यवसितं अस्ति तावदत्र गतमेव गुणत्वं यदि च तदवस्थित्यर्थे रेहेषात्र तथा नवति तथापि प्रत्येकगुणत्वेपि सिद्धेन
समीहिते प्रमाया गुणजन्यत्वात् तदनेन तस्मिन् यत्वे अस्ति हेतु इति अतएव यद्येवमिदं गुणताश्रयपगमेन सिद्धौ तत्तदा अतोने अस्ति हेतु इति राम

मै ५१

संशयवत्यतिशयमस्तीतिदिक् विशेषेति व्याप्यदर्शनमित्यर्थः ननु तदेतोरितिन्यायाद्विशेषदर्शनहेतुरेव हेतुरितितत्त्वत्वमेव व्याप्यमपि
 गोचर्यति न चैतदपि व्याप्यविषयकं ज्ञानमित्याशङ्कते न चैतदपि व्याप्येति विशेषदर्शनहेतुसत्त्वइत्यर्थः ननु विशेषदर्शनहेतुरपि विशेषद
 र्शनीतरमेव तथा च तदेतदेतद्विषयविशेषदर्शनमेव हेतुरित्यागतमित्यत आह तदापीति अनवस्थानिया विशेषदर्शनादव्यदेव तदेतुरि
 तिनोक्त्यायेन हेतुमेत्यर्थः एवमिति व्याप्यदर्शनसामग्रीजन्यत्वे प्रत्यक्षस्य व्याप्यविषयतया नियमे नावश्यकसायेन प्रामाण्यव्याप्यधर्मोपनी
 तौ प्रामाण्यसंशयाद्यप्येतिरित्यर्थः यद्यपि व्याप्यवद्विषयकज्ञानत्वमात्रमवश्यकसायेन शक्योपनयेन तद्व्याप्यवद्विशेषकत्वमपि तथापि
 पुरुषप्रत्यक्षप्रामाण्यसंशयादितसंशयः पुरुषत्व एवावश्यते न तु कदाचित्सर्वसिद्धं तथा च प्रत्यक्षमात्रस्य व्याप्यमात्रगोचरतया
 व्याप्यवत्तया नातिप्रसङ्गे पुरुषत्वप्रत्यक्षप्रामाण्यसंशयादितसंशयविषयतानस्थात्वं संशयविशेषिनो विशेषदर्शनस्य विद्यमानत्वात् न
 च प्रामाण्यसंशयादितसंशयः प्रामाण्यपररूपविशेषदर्शनमात्रनिवर्त्तिविषये कदादिमत्त्वदर्शनेति छत्यपि अन्यथा प्राप्यमिकप्रसङ्गनि
 श्रयादेव संशयात्पतेरिति वाच्यं तत्त्वत्वत्वत्वात्कास्कादितत्वात् ननु कदादिज्ञानमपि तथा सर्वत्र पुरुषज्ञानप्रामाण्यसंशये कदादिज्ञान

प्र.प
॥५१॥

प्रामाण्यसंशयावशी जावस्यत्वयाथननुमतत्वादित्ये तात्पर्ये अक्षरार्थस्तु पुरुषप्रत्यक्षप्रामाण्यसंशयाहितसंशयो न स्यादित्ये वयाख्येयः ननु
विशेषदर्शनस्यापि प्रत्यक्षत्वे तद्वैतद्वेषतादयस्य विशेषदर्शनानंतरप्रत्यक्षस्यापि अत्रमिति वहाधका जावेन व्याथविषयकत्वनिश्चयमात्रतथा
चक्षुर्विशेषदर्शनाद्विशेषदर्शने विनैव प्रत्यक्षमित्यकामेनापि स्वीकार्यं तत्कृतस्तद्विचारिणस्तज्जनकत्वमित्याशं कते-तवेति संशयेति
तत्रचप्रामाण्यसंशया जावस्यत्वयत्तमेतेर्नीकदोष इत्याशयः तदेतन्ना-तद्विज्ञानहेतुना-व्याप्यदर्शनत्वमिति व्याप्यत्वेन दर्शनसंशया अक्षर
प्रत्यक्षमात्रे जनकं वस्तु सत्त्वाप्यदर्शनं तदुत्तरप्रमायामिति जावः व्याप्यहेतुपि व्याप्यत्वात् तदुत्तरप्रमायुत्पत्तिः सामान्यहेतुना वादित्य
वतात्पर्यं ननु तद्वैति व्याप्यदर्शनसामग्रीत्वे तदुत्तरज्ञाने जनयितुं व्याप्यत्वे तदुत्तरप्रमायामुत्पत्तिः सामान्यहेतुना वादित्य
संशयोत्तरप्रत्यक्षमात्रे न विशेषदर्शनहेतुः अथकारेण स संशयोत्तरप्रत्यक्षस्य तद्विनाया लो क समवधानमात्रेणोत्पत्तेः किं वदता
कुं कमगं संशयोत्तरतत्त्वस्य तैलादिसंबंधादेवोत्पत्तेः नहि तदुत्तरं तद्व्याप्यं तत्तया गृहीतं वा किंतु तत्सामग्री सापितत्वेन नहेतुः त
जनकस्यैतज्जनकतावच्छेदकतापत्तेः किंतु संशयविरोधित्वेन तत्र तु निश्चयसामग्रीत्वं तेनमित्यन्यदेतत् किंतु यदिदं द्वियजन्योयः संशयः

दीन

राम

तदुत्तरतर्हि द्विधजन्यनिश्चये यथायत्र विशेषादर्शने प्रतिवक्ष्यकाधीने तत्र विशेषदर्शने हेतुत्वनतदधीने किं तु कारणाभावाधीने यत्तु
व्याप्यदर्शने सामग्रीत्वमनुगमकमिति तदतिशुद्धीयः अन्ये प्रतिपूर्वे वर्तित्वे गृहीते अन्यत्रान्यथा सिद्धत्वेन ज्ञाने प्रत्याकाशवदहेतुत्वात्
विशिष्टज्ञाने तु यद्विशिष्टज्ञानसामग्रीहेतुस्तत्र विशिष्टज्ञानस्य विशेषज्ञानत्वेनान्यप्रतीत्यस्याभावात् वस्तुतस्तव्याप्यदर्शने सामग्रीप्रत्य
क्षानुमानादिरूपतयानानाविधानवतादृश्याः संशयोत्तरप्रत्यक्षे प्रतिजनकत्वे जातिसंकरप्रसंगात् तस्मादयमर्थः तदेतन्न विशिष्टमि
श्रयहेतुना अनुगततया प्रत्यक्षादिरूपतयानानाविधतया तादृशस्य परस्य रविजातीयस्य प्रत्यक्षे जहेतुत्वात् अनुमानादीनां प्रत्यक्षज
नकत्वे विशेषात् तददर्शने तु तत्त्वमनुगमकमिति नानुगमजातिसंकरात् वपीति ज्ञानेति विषयनेदइत्यर्थः न विषयैकोनचेदम
नुमित्तयापि नाथलविषयेनुमितिः स्यात् अथात्रुमितिसामग्र्यवलवत्वमित्यस्यानुमितिसामग्र्यभावोर्थः तथाहि पक्षतालमिति सामग्री
निविष्टानवसिद्धाधिष्ठाविरहसदृशानुमानातिरिक्तमानाभावरूपास्तानुमानातिरिक्तप्रत्यक्षप्रमाणस्य ले संशयोत्तरप्रत्यक्षे यदा
अनुमित्यापत्या विशिष्टधीरे वनकरादिप्ररुषत्तव्याप्यमये च करादिमानिति ज्ञानद्वयादेव संशयोत्तरप्रत्यक्षे तथा च सर्वत्र प्रत्यक्षसाम

प्र. प- श्रीवलवतीत्यनुमितिसामर्थ्येन पश्यामीत्यनुव्यवसायसाक्षिकप्रत्यक्षवलेन प्रामाणिकतया कल्पनांगो रवस्यादोषत्वादिति चेत्तमेव पक्षमा-
 ॥५२॥ याः संशयस्थले पितृत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् अत्रुमिति प्रत्यक्षयोः सामग्रीनेदमात्रसिद्ध्या अनुमितौ ज्ञानद्वयमन्यत्र विशिष्टधीरित्यपि सुव-
 चत्वात् अत्रोच्यते इच्छाद्यदित सामग्रीवलवतीत्याहार्यज्ञानादौ कृतत्वात्तिसाधयिष्यायाजविषये यथोक्तनियम एवादरणीयो बाधकाज-
 वात् इदं वैकर्म्येन य सामग्रीत्वे दृष्टं अन्यथा पूर्वतः प्रत्यक्षस्यापि डकीरत्वात् इति द्विक्रमाद्यकमप्रमात्वज्ञापकं वा मप्रमात्वेन ज्ञा-
 प्यं नत्वत्वादेरूपो बाधः ज्ञानमिति विरोधात् अन्येति यद्यन्यथा सिद्धत्वं प्रमात्वं तदा दत्तमुत्तरं प्राकृतं अथ प्रमात्वेन ज्ञातं तत्राह-
 विशेषति विशेषदर्शनजन्यत्वस्यैव तदर्थत्वात् तत्पर्येव सन्नत्वात् विशेषदर्शनजन्यत्वेनैव प्रामाण्यानुमानादित्यावत् न हि समा-
 नविषयकज्ञानयोरन्यतरस्य प्रामाण्यमन्यतरस्मिन्निनिगमकं विनाशक्ययदेन च निगमकं विशेषदर्शनजन्यत्वादित्यदिति प्रावः
 यादिति तंशयविषये योत्तरप्रत्यक्षप्रतिपत्तयविशेषित्वेन विशेषदर्शनस्यापि जनकतानविशेषदर्शनेनेत्युक्तं तथा च तदेव व्याप्य शम-
 दर्शनमपि तत्र जनकं यद्मविशेषितं तदेव यद्वैत्यप्रत्यक्षाव्यभिचारिदर्शनं तदुपि ज्ञाद्यजावकालीनं न तु व्याप्यदर्शनमात्रं पितृक

लीनशंखत्वयहेत्यजिचारादित्यर्थः इदमेव कथमित्यत आह प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षभ्रमे प्रत्यक्षविपरीतज्ञानस्यैव विरोधितया विरोधिसाम-
ग्रीत्वेन तदेव प्रतिबंधकं यत्तद्व्यजिचारिनशंखत्वज्ञानमात्रमित्यर्थः अतएव भ्रम इत्युपलक्षणं साक्षात्काशितो निर्णये तद्विपरीतप्रत्य-
क्षानिर्णयो विरोधी नत्वानुमानिकविपरीतग्रहः प्रत्यक्षरूपतद्व्याप्यग्रहो वा प्रत्यक्षरूपप्रमाथामप्यजिचाराभावादिति पृथिवीभ्रमा-
नंतरं त्वेह प्रत्यक्षादेस्तद्व्याप्यदर्शनवद्विपरीतप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकता न स्वातंत्र्येणेति न व्यजिचारः अयमेति न चैतदप्यसंग-
तं सामान्यसामग्र्यां नियमादेवास्तत्वांततएव फलाभावादिति वाच्यं सामान्यसामग्रीर्हि लिंगादिज्ञाने तथा च दोषाभावसहितलिंगादिज्ञा-
नमिति पर्यवसन्नं एवं च लिंगभ्रमादेर्दोषतया तदभावसहितलिंगादिज्ञानं प्रमाजनकं वाच्यं तथा च तदपेक्षया भ्रमत्वाभाववत्त्वज्ञानं
प्रमारूपलिंगज्ञानं वा कारणमिति इदमेव गुणजन्यत्वमिति सिद्धं नः समीहितं न च भ्रमो न दोषः किंतु भ्रमत्वमित्यतः तदभावतंत्रतायादोषा-
भावतंत्रतैव न गुणतंत्रतेति वाच्यं एव हि दोषो योऽप्रमाहेतुः न च भ्रमत्वं तथा जनकतावच्छेदकत्वात् तस्मादिदं कल्पमपुनरुक्त्यदोषा-
भावहेतुतावाच्यातत्रार्थग्रंथावतारइति भावः बलज्ञानेति अत्र वाक्यप्रयोगकारणीभूतबलज्ञानविषयवाक्यार्थो वाच्यः वाक्य-

प्र. ५
॥५३॥

प्रयोग कारणी भूतज्ञानविषयतदर्थो बाधोक्तत्रये च तृतीति द्वितीयोक्तं नैतिनापीति गविलिंगा नासात्रगोत्वा तु मानं किंतु प्राग-
 तुष्टतगोत्वाश्रयव्यक्त्यनेदा तु मानं तच्चासद्विषयतया धर्म एवेति नेत्यर्थः संसर्गोति संसर्गो प्राश्नपत्रमादित्यर्थः गोत्वेन समं व्याप्तिग्रहे
 गोतादात्म्येन समं वासा मान्यत एव न त्वन्यगो व्यक्तीतादात्म्येनेति तथा व्याप्यहातृत्वयापि लिंगधमात्मकदोषवशेन संसर्गो पश्ये वा
 भ्रमपगमात् न च नेदा रो मो बीजाभावादिति नावः वस्तुतस्त एकव्यक्तिकपक्षे एव नैतिनापीति एकव्यक्तिकसत्त्वे लिंगा नासात्रगोत्वा
 मितावन्यतादात्म्यं नानमसिद्धमिति तत्र गुणदोषयोर्बहिरेकान्वयव्यभिचारो ब्रह्मणा पिडुरुद्धरः लिंगे निजयमभ्रपगमवादः लं-
 गोपधानाभावात् नावे वा व्याप्यत्वेन तत्त्व न तु ह्रमवत्वादिना तथा च व्यापकवति यत्किं विद्याया वश्ये नावे लिंगोपधानं शेन च मतेति
 श्रीमिदं चोपलक्षणं संशयोत्तरप्रमाया मपि विशेषप्रमाज न्याया मीश्वरीय विशेषप्रमैव गुणरतिस्मर्त्तव्यं न तु प्रतारणाना र्थो
 प्रविनास एव विषया बाधाद नरोपरूपं ज्ञानमिति किमीश्वरेण किंच शुकादि वाक्यस्य केवलपदज्ञानसाध्यत्वात् तत्र वाक्यार्थधीर्ह
 तुः न वैश्वरज्ञानस्य जगज्जनकतया जनायत्यैव तज्जनकमिति वाच्यं वाक्यार्थज्ञानतया तस्याज्जनकत्वात् तया जनकनायस्य प्रमा

राम

छेदेन कृतस्य दोषत्वात् न स्यात्वाकांक्षा विरहपर्यवसन्नस्यात्रापि ज्ञाने जिज्ञासा उदयेन सुलभत्वात् न च प्रकृते योग्यता निश्चयेन न वत्येव सं
 शयस्य जनकत्वे दोषाभावादि त्वाद्यं तुल्यत्वात् साध्य निश्चयस्यैव सिद्धसाधनत्वात् तत्संदेहस्यावमानो गत्वेनाशुगुणत्वात् एतेन प्रकारेण
 एव योग्यताज्ञाने वैशिष्ट्यं विषयः प्रकारेण शब्देति दोषापरहारः प्रत्युक्तः अत्र मानतुल्यत्वात् तस्मादेकपदार्थः परपदार्थे निष्ठमिति विरोधि
 ता वच्छेदकस्यैव रूपयोग्यताज्ञानवत्पक्षता वच्छेदकसाध्यैर्विरोधविषयकयथार्थज्ञानं गुणस्तत्र योग्यताज्ञानवत्संदेहासंदेहसाधा
 रणविरोधि निश्चयेन मित्युत्पादेना योग्यता निश्चयाभावाप्यप्ययोग्यताज्ञानमात्रवत्तद्विरोधज्ञानमात्रस्यावमिति सामान्यहेतुतया प्र
 मातृविशेषितस्य गुणत्वोचित्यात् अतएव बाधानवतारदशाद्योगेधप्रागनावावृत्तिप्रपञ्चकमेधोविरोधज्ञानमात्रस्यावमिति सामान्यहेतुतया प्र
 मती सापेक्षतया अत्र मितेर्धार्थत्वस्य वज्रलेपापत्तेः नन्वेवमधिकहेतुताज्ञानापक्षता वच्छेदकसाध्यविरोधज्ञानस्यान्यत्रासंकीर्तित्यपत्ति
 र्वैधवात्वात् न च तद्विरोधज्ञानेयदिनसाध्यं तदा बाधः अपरथा अत्रासिद्धिरित्युच्यते यथापि नाधिक्यमिति वाच्यं विरोधज्ञानस्य तदुपजीव्यत्वा
 तस्वतो रूपकत्वाच्च यास्य तदुपजीव्यतामानाधिक्यकरण्याभावात्वादिवात्वात् अन्यथा अतिद्विवाधेन यत्तमावेशविकल्पकरणेन विकृतोपि हेतुः राम

भासो न स्यादिति दिक् अत्र मः धम एव दोषः प्रमै व गुण इति न विनागः प्रतियोगि प्रमाया अनावधमे प्रतियोगि ग्या रो प स्या नाव प्रमो प्रीति
 जनकत्वेन व्यजि शार किं तु प्रमा जनकता व छेद करूपा व छिन्नाना वत्ते ना जनकत्वे सति प्रमा ता व छिन्न कार्ये ता प्रतियोगिक कारण ता कत्वे
 दोषत्वं धम जनकता व छेद करूपा व छिन्न प्रतियोगिका ना वत्ते ना जनकत्वे सति प्रमा ता व छिन्न कार्ये ता प्रतियोगिक कारण ता कत्वे गुणत्वं नदि
 ह व्याप्य वति व्याप्य ज्ञान म व्याप्य वति व्याप्य ज्ञाने प्रमाः प्रमा जनकत्वेन गुणो दोषश्चास्त लाघवात् न तु तद्व्याप्य वति तद्व्याप्य ज्ञानादि गौरवात्
 तथा च वस्तु ते वद्व्यादि मति यत्किं विद्याया वश्ये नावे न तद ज्ञाने पित द्याप्य तथा गृही तस्य ह मा दे स्त वा सत्वे प्य उ मितेः प्रामाण्य के न वारणी ध
 वस्तु ते व्याप्य वति व्याप्यो त र ज्ञाने व्याप्य वत् ज्ञान संज्ञ वात् न हिय दे व व्याप्यं त वा स्ति त द्याप्य वत्ते नै व ज्ञान म उ मिति हेतु रिति संज्ञ वति गौर
 वादि लु क्तत्वादित्य म दा हि ज्ञाने नै व त ड प पत्तेः किं त द उ रो धे ने श्व र ज्ञान स्वी कार इ ति दिक् किं तु वि परी ते ति व्य व हार प्रवर्त कत्वं यदि त द्यो
 ग्यत्वं यदि वा त ड प धानं उ न यथा पि योग्य ता व छेद करू प त या असौ सर्गो ग्रहात्म कत्वेन ज्ञान सामर्थ्ये दोषा उ प्रवेशाद्दोष हेतु का सं सर्गो ग्रह
 : तस्मादे कत्वा सं सर्गो ग्रह स हि ता ड त्यत्रे ज्ञाने दोष सह काराद्वा धर्म धर्म्य सं सर्गो ग्रह रूपं पर त उ त्पद्य त इत्यर्थः ॥ न उ प स म सा लो न साध्य

प्र-प
॥५५॥

तदभावयोः सिद्धिर्हेतुजाकार अतएव धर्मि सर्वे तं न सिद्धोत्तराशये न श्रुति अथ किमिति स्थाप्यते योग्य इति अथ च दोषात्तद निश्चये न वति
संशयास्यदं इत्यरुचे राह प्रमात्वस्येति तदा संशयोत्तरस्थाप्यत्वादिवत्प्रामाण्य बुद्धिः प्रत्यक्षास्या ना उमितिः तादृशि स्थले प्रत्यक्षा सामान्या वल
वत्तादिति नावः न उ तद उमिति रसिद्धैव अपि तु संशयोत्तर पुरुष प्रत्यक्षवत्तत्प्रत्यक्षमेवेत्यरुचे राह साक्षात्वेति न च गुण गत जातौ संकरो
न दोष इत्याह बीजेति कार्यकारणभावव्यवस्थानं गाल्म कवी जस्य इव्यजाता विवगुणजाता वपि संनवादिति नावः न उ नाना तारुणे हे को
पाधि वद्विहापि संवादि प्रवृत्तिजनकता वहेद कत्वमेवोपाधिः प्रमात्वानामनुगमकः स्यादित्यस्वरसादाह किंवेति नवेति तथा चेदं रजन
मिति ज्ञाने विषयरूपधर्म्यं शाबहेदेन प्रमात्वं जातिः तदभावश्च विषयश्च रजतमित्याकारं शो वर्त्तत इति न विरोधः तद्विषयत्वस्येति
रजतमित्याकारमेव तद्विषयत्वस्य रजते सत्ता स द्विषयरूपो शाबहेदेन तत्रापि प्रमात्वं स्यादित्यर्थः ज्ञाना नामिति यद्यपि प्रहारादीना
मतींद्रियत्वमेव लक्ष्यक्रियारूपत्वात् उपनीत जानं वक्ष्यमाणस्यापि छलनं तथापि कालो विद्यमान तयोपनीतोपि प्रत्यक्षेण ग्राह्यः तथा चोप
नयेन जानपर्यंतं उपनीतमानः प्रहरोपाधिरवति छत इति वर्त्तमानतया तदुपनयः संनवति क्षणोपाधे स्त्वयं तां शुबिनाशितयोपनयम्

राम

रूपस्य लक्षणस्य प्रम ६

येन मनसि स्थित्या न तदुपनयः संभवति अतीतस्यैव यथा कथंचिद्वर्तमानतया ग्रहे अप्रमात्वेन तत्संयाह्यत्वे वनेत्यत्र तात्पर्येन वेति ज्ञानताया नि
राकरिष्यमाणत्वादिति जावः जावे वा तत्राव्याप्त्युद्धारेण का गतिरित्याह वेदादिति धारा बहनुद्धिः समानविषयकानां बुद्धिः अव्यवधाने
न तादृशशास्त्रज्ञाना उत्पत्तेः अतएवाह क्रमोत्पत्तेरिति ज्ञान इति साकारवादनियेधादित्याशयः प्रमाजनकत्वेनैवावगमः स्यादित्यत आह प्रमे
ति बाधस्येति विपरीतप्रमाबाध इति तत्त्वज्ञानादिति जावः तद्योग्यताया इति कारणता वच्छेदकधर्मस्यैव योग्यतात्वादिति जावः अवस्तान इ
ति तथा च व्यावर्त्या प्रसिद्धिरिति जावः जाने वेति न तावत्परिदृश्यमाने अवस्ताने पश्याम इति व्यावर्त्यस्य कस्यचिदसत्त्वातिरूपस्य प्रसि
द्धावपि शक्तिरजतप्रमादीनाम तथा जावेन वस्त्वजवत्साधारणत्वादिति जावः संयोगधर्मेति गुणिये संयोगवानिति ज्ञानस्य गुणः
निष्ठात्वं ता जावप्रतियोगिसंयोगप्रकारकत्वे पितदत्वं ता जावस्या व्याप्यवृत्तित्वेन व्याप्यवृत्तीश्वरविशेष निष्ठात्वं ता जावा
प्रतियोगितया संयोगस्य विशिष्टा जावसत्त्वादिति व्याप्तिरित्यर्थः ननु कुतो विशिष्टा जावो यतो व्याप्यवृत्तिरन्यएव संयोगा जावो गुण इत्यत आ
ह तदिति ननु प्रतियोगिवैयर्थ्यकारण्यवच्छेदका वच्छिन्नविशेष निष्ठात्वं ता जावप्रतियोग्यप्रकारकत्वेन प्रमात्वनित्याह विशेषेति प्रथ

प
१६॥

मेप्रकाराधिकरणावृत्तिरवृत्तिरेवप्रसिद्धइतितत्रनिर्विकल्पकाव्याप्तिरेवदोषइतिद्वितीयेदोषांतरमाहप्रमेयमिति यदिनिर्विक
ल्पकंयवहारानंगत्वेनासंशयोक्त्यातदाप्रथमेकिंदूषणमित्यरुचेदोषांतरमाहकिंचेतिवैशिष्ट्यस्थितितथाचधर्मिणिसर्वमन्त्रांतंप्र
कारेतुविपर्ययइतिसिद्धांतविरोधइतिभावःविषयमात्रवृत्तिविषयतापक्षएवेदंदूषणंअन्यथाएतत्तत्रमविषयतायाएतत्तद्वृ
त्तिलोपवर्णेनविरोधादिति तदनुसारेणदोषमाहवैशिष्ट्येतिप्रकारत्वेननिरूपकत्वेनप्रतियोगितेतिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात्तत्सामग्रीत्वादितिभावःतथाचयोग्यानुपलंभेनसहितस्यतस्यसामग्रीत्वंवाच्यंनचव्यधिकरणधर्मो
वच्छिन्नेतत्संभवतितदुपलंभकदोषसत्त्वेनानुपलंभःदोषासत्त्वेयावत्तदुपलंभकानावेयोग्यानुपलंभानावद्वत्त्यन्यथाप्यव्यधिकरण
धर्मोवच्छिन्नप्रतियोगिकाभावसंभवःविस्तरश्चास्यानुमाननागइतिभावःइदेववस्तुगतिमत्तुरुद्योक्तंप्रकृतेचव्यधिकरणधर्मोवच्छि
न्नाभावोपगमेपिनसंगतिःतद्वद्वृत्तेनप्रकृतलक्षणकरणेअसंभवात्तादृशविषयतानधिकरणवृत्तिप्रमेयत्वप्रकारावच्छिन्न
त्वात्प्रमेयत्वज्ञानविषयतायातदभाववतिघटेप्रमेयत्वसत्त्वादितिस्मर्त्तव्यंननुस्वव्यधिकरणत्वेनस्वानधिकरणवृत्तित्वंकिंतुस्वाधि

राम

करणवृत्तिर्न तत्राच अहृत्तिपदार्थमादाया व्यासुद्धारः स्यादित्यस्यैराह किंवेति प्रकृतेति न च प्रकृतज्ञानव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्न
जिन्नत्वमर्थः तथाचान्योन्याजावमादाय सर्वसमंजसमिति वाक्यं प्रमाणं प्रमा असंग्रहापत्तेः अन्योन्याजावस्थव्याप्यवृत्तित्वमिदमादिति जाव
: ॥ ॥ मत्रयद्विदि ॥ यत्र धर्मिणि येन संबन्धेन बोधोर्मेस्ति तत्र धर्मिणि तद्वर्मे प्रतियोगिकतत्संबन्धवगात्प्रवृत्तवः प्रमेत्यर्थः निर्विकल्पका
संग्रहं स्वयमेवोद्धारयितुं लक्षणयोर्जद्वान्यथा उपपन्नानिर्विकल्पकसंग्रह्यतैव विशेषइति तत्र विशेषान्नस्य बक्ष्यमाणत्वात् तत्त
संग्रहादुपरोधेन प्रकृतव्याख्यानानादरे अहृत्तिप्रमा उपग्रहस्य दुर्बलत्वापत्तेः येन संबन्धेनेत्यादि प्रयोजनं तु लोहितः स्फटिक इत्यादीनां सा
क्षात्परं पदसंबन्धविषयनेदेन धमा प्रमो जय रूपत्वमिति न च प्रतियोगित्वं स्वरूपसंबन्धविशेषेन तु निरूपकत्वे प्रतीतौ तद्विषयत्वा
त् न चैकस्मिन्नेव प्रत्यय एकसंबन्धप्रतियोगित्वमुपययोर्विशेषत्वविशेषणत्वावस्थाप्रसंगात् न हि नासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वात्तु यो
गित्वाभ्यामन्यद्विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा नामद्वयमेव च प्रकारत्वं प्रकारित्वं चेति नियतमित्यस्वरसात्त्वत्वात्त एवमाह न हतीति अत्रापि त
त्संबन्धप्रकारेणेति पूर्णीयं तथाच तद्विशेषकस्तत्प्रकारकोत्तु नवः प्रमेत्यर्थः सृतेरपि धर्मत्वादाह वनेति सर्वमन्यत्वे वरतद

प्र.प
॥५०॥

न्यत्वइति तत्वात् ता जावत्वइत्यर्थः अन्यथान्योन्या जावस्य व्याप्य इति तानियमेन प्रमांशप्रमा उपग्रहापत्तेरिति धेयं तद्वैशिष्ट्या विषयकत्वे प
र्वलक्षणजेदइत्यर्थं त एमाह तद्विशेषणेति न च तज्ज्ञानमन्यत्वेमेवास्त्वामिति वाच्यं विशेषणज्ञानत्वेन जनकत्वज्ञानार्थं तदुपादानात् अन्यथा
तद्विषयकज्ञानजन्यतया प्रमातिव्याप्तिरिति भावः ननु यदि निर्तिकल्पकमर्तुं ग्राह्यमेव तर्हि प्रमाणलक्षणस्यैवं द्विधायेतन्निकर्षित्यादौ प्र
माणलक्षणे अव्यपदेश्यप्रदेशे पादानेन न स्यादित्यत आह अव्यपदेश्येति तद्विनलक्षणप्रतिषेधार्थं त्वात् अव्याप्यपत्तेरिति तत्रापि परमतनि
राकरणार्थं तदुपादानमित्याकर एव स्फुटं ननु तदुपादानवत्तात्पर्यमात्रं तस्यैवार्थः योजनारहितं वैशिष्ट्या विषयं न चाजावप्रमाया मजा
वत्ववत्यपि नाजावत्वप्रकारकत्वे अजावत्वस्य तद्विवेचनतया अजावत्वविशेषणज्ञानजन्यत्वा जावा हिति वाच्यं तद्वित्तत्वाकारका नु
न बोद्धितुं न यप्रमेत्युक्तं प्रायेतथा च प्रतियोग्यादिविशेषणं बान जावइति तद्विशेषणज्ञानजन्यं प्रतियोगिविशिष्टा जावज्ञानं तदुनयप्र
मा अन्यथा तद्विप्रमा उपग्रहापत्तेः न च तद्विशेषणज्ञानजन्यं तदुनयं शप्रमेति वाच्यं अन्यथेदं तत्प्रकारमादायरजतांशप्रमेति व्याप्तिराम
कारणमशक्यं तथा च प्रतियोगिविशेषणे अजावे च धर्मिणि तज्ज्ञानमस्तु प्रमा अजावत्वांशे तु तत्कुत इति वाच्यं तद्विशेषणज्ञानजन्यं

तं यादृशिताने तादृशितद्विशेषकोऽनवत्त्यर्थो न वनित्यजावत्तानाजनेपि प्रतियोग्यादितानस्याजावत्तविशिष्टताने जनकतानचेदं
 त्वविशेषणज्ञानस्य रजतत्वविशिष्टताने प्रतिजनकतायेनातिव्याप्तिः स्यादिति जावः नन्ववच्छेदकमेवेनापि वृत्तिरुद्भावनद्विरुद्धं विहाय के
 वलेवच्छेदकैरिति न वतीत्युच्यते राहयदवच्छेदेनेति नन्वयसंयोगाच्च गोत्ववानित्यनुभवे अवच्छेदकाविषयके अव्याप्तिः न च तत्र तदविष
 यकप्रत्ययोऽस्ति ह एवेति वार्थप्रत्यक्षेण तथा जावेपि शास्त्रतादृशप्रमात्रपग्रहापत्तेरिति न तदनतिरिक्तदेशकत्वस्यावच्छेदकपदार्थत्वेन सं
 योगादेरेव तदवच्छेदकत्वात् वस्तुतस्तयदवच्छेदेन यत्र यदस्ति तद्विरुद्धधर्मानवच्छेदेन तत्र धर्मिणि तस्यानुभवः प्रमात्तव विशिष्टा जावो
 वच्छेदकमात्रा जानात्प्रकारविरुद्धधर्मो वच्छेदकानाञ्चाविशिष्टरतिसर्वे रमणीयं पाकेति इदं वयदिस त्वमात्रमस्तीत्यादेव प्रतीतिविवक्षि
 तः तदायदि च वर्तमानत्वपर्यन्ते तत्तात्पर्यविषयस्तदा पाकरत्ने श्यामधीरप्रमैवेति तत्त्वे अन्येत्यस्वरसोद्भावनं स च अत्र न वत्त्वप्रामाण्य
 मिति किमत्र न वत्त्वं प्रत्यक्षोपधिकं प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं वानांत्यः अर्थोत्तरत्वात् व्यभिचारश्च स्वतोऽप्यहत्वादिविचारविषयस्य प्रवृत्त्यै
 पथिकस्य प्रामाण्यस्य प्रस्तावेऽक्तलक्षणस्यानाकाङ्क्षितत्वात् भ्रमांशेऽप्यत्र न वत्त्वानापरः असंभवस्यां कश्चिदवशिष्टत्वादिति प्रकारमेव

प्र.प
॥५६॥
॥५६॥

न दोष इति लक्षणं तत्र माह यद्वेति एकस्या विषयतायास्तदवच्छिन्नत्वं न वच्छिन्नत्वे परं विरुद्धेन तु विशेष्यवृत्तिप्रकारत्वं तदवृत्तिप्रकारत्वेऽपीति नाव
ः। विषयता इत्येति प्राप्तलक्षणानि प्रायेण प्रकृतेषु विषयतैः केपि न दोष इत्युक्तमत्र पदं तदुक्तं आत्मतत्त्वविवेक इति शेषः प्रकाशस्थिति संबंधं तं विना त
दीयता प्रयोजकस्वभावविशेष एव विषयत्वं इच्छादौ गतमतः प्रकाशस्य सत इति प्रकाशत्वे सतीत्यर्थः स्वभावतः सविषयः प्रकाश एव लाघवात् इच्छादी
नां तत्त्वज्ञानोपाधिकमेव साविषयत्वं अत एव अज्ञेयज्ञानस्वीकारः कृतेरेव कार्यहेतुतया तस्या ईश्वरज्ञाने विना सविषयकत्वाभावात्तद्विषयकत्वलाना
र्थज्ञानेऽप्योः स्वीकारः स्वसमानकालीनेकाधीनं कृतिविषयत्वं तादृशज्ञानाधीनेकाविषयताः अत एव न ज्ञानवद्विच्छादिप्रत्यासत्तिरुक्त्या ज्ञाने ज्ञा
ने नैवान्यथा सिद्धेः वस्तुतस्तत्त्वज्ञानमेव विषयता लाघवात् न वविषयता संबंधः सचात्र स्वरूप इयमिति वाच्यं विशिष्टधीहेतोः कत्वात् न वविषयोऽपि
तद्वैतः अतीतिजनागते वविषये ज्ञातत्वं व्यवहारानापत्तेः न च ज्ञानमात्रस्य विषयतात्वे तद्वैविषयतासंदेहा उपपत्तिः घटज्ञानो न यत्र हेतुसंश
यदर्शनात् घटीयत्वं न ज्ञानस्य गृहीतमिति यदि तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं न च घटीयत्वं ज्ञाने घटविषयत्वं तदुक्तं ज्ञानमेवेति अतस्तद्वैविषयतासंदेहा इति वा
च्यं तदुक्तं न यत्र हेतुतुल्यत्वात् तेन रूपेण गृहीतेऽपि घटज्ञाने विशिष्टधीजननयोग्यताया न गृहीतेति तत्त्वद्विसंबंधत्वमनः संशय इति चेत् तदमपि

ज्ञानमात्रविषयत्वे तुल्यं तर्हि ज्ञानस्वरूपं न विषयत्वं अपि तु विषयविशिष्टधीजननयोग्यत्वमिति चेत् सोऽयमस्माकं संगोचकलहो न तु विशेषणता
 वादः स चाद्ये स्वरूपसंबंधनिरूपणप्रस्तावे समर्थयित्यत इति दिक् कारणकृत इति विशेषणज्ञाने विशिष्टज्ञानकारणसमूहात्वं नैतदुपपन्नं
 य ज्ञानसामग्री तत्कृत इत्यर्थः न तु विशेषणज्ञानस्य कारणत्वे गृहीते तत्कृतो विशेषः स्यात् तच्च न विशिष्टज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकमगृहीत्विति नेद
 कोत्तरमवश्यमपेक्षणीयमित्यत आह कार्यकृत इति अतश्चावृत्तिबोधलक्षणकार्यकृत इत्यर्थः नन्विह प्रतिकारणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानत्वात्
 हेतुर्ग्राह्यमिति स मूलात्वं नेदकं विषयहेतुमाह प्रकारकृत इति वैशिष्ट्यप्रतियोगिकृत इत्यर्थः दंडपुरुषादित्यत्र दंडपुरुषावुचौ विशेष्यौ दंडी
 त्यत्र पुरुषावुचौ प्रतियोगित्वे दंडस्थविषयः समानवित्तिवेद्यतया वैशिष्ट्ये गृह्यमाणे तत्प्रतियोगिनो अजावप्रतियोगिन इव प्रतियोगि
 त्वस्यापि विषयत्वादिति नावः ॥ आवर्त्येति तद्वतीत्यादेर्विशेषणस्येति शेषः अन्यथेति ज्ञानस्य व्यधिकरणप्रकारकत्व इत्यर्थः रजतत्वेति रजत
 त्वप्रकारकावृत्तविषयत्वाभावात् समानाधिकरणमित्यर्थः यथाश्रुते समानाधिकरण्यां शवैयर्थ्यादिति रजतार्थेति रजतार्थिप्रवृत्तिविषयता
 तिरिक्तावृत्तित्वात् रजतमात्रेति रजतमात्रेति त्वर्थः तेन न साधनवैकल्यमित्यर्थः अपाप्तकालस्य पुरुषदोषतया वस्तुलोपमाह रजतमात्रेति मात्र

प्र.प.
॥६०॥

ग्रहणं समव्याप्तिपाधिपक्षे रजतेति साधनाधिकरणरजतेत्यर्थः उपधिर्विषयतात्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकः अन्यथा साधादौ साध्यव्यापकतापत्तिः रजतावृ-
त्तित्वे अरजतवृत्तित्वे यथाश्रुते रजतारजतसाधारणधर्मसाध्याव्यापकत्वादिति अत्रज्ञानाप्रवेशोऽच्छाविषयतायास्तथात्वेन सिद्धसाधनस्यादिति ज्ञानग-
र्भपक्षमाह रजतलेति वृत्तिश्च संवेधः स चानुगतइत्यनुगतं साध्यमाह अरजतेति विषयतात्वावच्छिन्नधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकप्रपाधिमाह रजतेति न-
नु विशेषणविशेषः श्रयोरेकैव विषयता तथा चात्र कल्पे विवक्षितो न साध्यव्यापकीपाधिरित्यतो दोषो तत्र माह विषयताया इति तथा चाश्रयादि हि स्व-
पासिद्धिदृष्टांता सिद्धादीति नावः विवादपदमिति श्रुतिविषयकप्रवृत्तिजनकमित्यर्थः न च तस्य हेतुत्वेन व्याप्तिरह एव सिद्धसाधनापत्तिरि-
ति वाच्यं रजतज्ञानत्वस्याधिकस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशात् न च तदंतर्जीवप्रयोजनप्रभावसरः उक्तस्यैव तथा जावात् पक्षतावच्छेदकैकै-
ष्यंशतः सिद्धसाधनमिति प्राचीनप्रयोगाच्च रजतज्ञानमात्रपक्षत्वे ष्यंशतो वाध इति विशिष्टपक्षतोति स्मर्त्तव्यं शुक्ताविति अत्रज्ञानग्रह-
णं निर्विषये मनोयोगादौ व्यभिचारवारणायास्तत्फलज्ञानव्यभिचारस्तत्कथं वारणीयः इत्थं प्रवर्तकत्वं प्रवृत्तित्वावच्छिन्नकार्यताप्र-
तियोगिककारणताश्रयत्वं फलज्ञानं चोपायेच्छायां हेतुर्ननु प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने प्रवृत्त्यभावेऽपि दृष्टौ फलज्ञानेनेच्छोत्पत्तेरिति नावः अ-

राम

सिद्धिः आश्रयासिद्धिः विशेषणानावायत्तद्विशिष्टानावात् ननु हेत्वसिद्धिः अपसिद्धेऽपि करणेऽतिरेकाज्ञानात् स आश्रयानावातिरूपत इति सिद्धिः
 तादिति विशेष्यवृत्तिरेव विषयतेति मतमालंब्याह श्रुतिरिति स्वर्गमीति स्वविशेष्यविशेष्यकेत्यर्थः अतो नोपाधेः सुखादौ निर्विषयके साध्या व्यापक
 तेति नावः ॥ ५ रजतार्थितेति अत्र रजतार्थिताजन्येति श्रुतिप्रवृत्तिविशेषणसिद्धसाधनवारणाय न विष्टपदस्य रजतपरत्वं शब्धवारणाय त
 थासतिष्ठानं विरोध इति नावः इष्टेति अत्रेष्टं च प्रवृत्तिविषयश्च तयोर्विशिष्टज्ञानमनेदज्ञानं पदार्थतावच्छेदकनेद एव हेतुपुरुषयो रित्य
 त्रैव हेतुस्य साधुत्वात् इष्टमिष्टतावच्छेदकं प्रवृत्तिविषयश्च तयोर्विशिष्टज्ञानं संसर्गज्ञानं वा इष्टस्य पुरोवर्तिनिविशिष्टज्ञानं अनेदज्ञानं वाराहे
 : शिर इत्यत्रैवा नेदे पि नेदविवक्षया षष्ठाः साधुत्वात् इष्टमिष्टतावच्छेदकं तस्य पुरोवर्तिनिविशिष्टज्ञानं संसर्गज्ञानमिति वा तत्साध्यत्वं सा
 ध्यामित्यर्थः वस्तुतस्त अनेदज्ञानसंसर्गज्ञानयोरुभयोरपि प्रवृत्तिहेतुत्वं अतएव संसर्गोपस्थादात्म्यारोपादत्यारोपनेदः सर्वसिद्धः न वा
 नयोः प्रत्येकधर्मावच्छेदेन प्रवृत्तिहेतुताव्यनिवारादिति तयोरेतदुक्तधर्मावच्छेदेन प्रवृत्तिहेतुता तथा च तथैव साध्यमपि अन्यथा व्यनिवारप्रस
 ग्गात् तत्रेष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानसाध्यत्वे प्रवृत्तिप्रतितादृशज्ञानत्वेनैव जनकत्वात् न चेष्टतावच्छेदकप्रकारक

ज प्रवृत्तित्वात् जाति विशेष एव तात्र प्रवृत्तित्वे अन्यथा प्रयत्नसामान्य परत्वे निवृत्तिरूपे यत्ने न गवदीये प्रयत्ने व्यभिचारादिति न चेष्टेति न चेदं यथा
 श्रुतं सुखादौ साध्या व्यापकं प्रवृत्ति स्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायां तत्पाक्षिशरीरप्रविष्टप्रवृत्तिलोपादानादपपत्तिरिति वाच्यं समव्याप्ति
 पाक्षिपक्षाले वनेन तथोपाक्षिपक्षदेशादिति जावः साधनेति साधनं चाप्येव व्यापनया निश्चितमिति यावत् तद्विरोधितत्वादित्यर्थः तथाच विपक्ष
 बाधकेन व्याप्यतया निश्चिते हेतौ तदव्यापकतया साध्या व्यापकत्वा उमानादिति जावः यद्वा साधनं विशेषितत्वादिति पक्षे तत्त्वादिवत्सम
 तोऽपाक्षितनियमादिति वस्तुतस्तु साधनविशेषितत्वादिति साधनरूपविशेषणविशिष्टत्वादित्यर्थः तथाच व्यर्थे विशेषणतया विशिष्टो न
 साध्यव्यापकः प्रवृत्तित्वमात्रस्य व्याप्यत्वेन व्यापकत्वात् अतएवाप्येव व्यनियत एव तन्नोपाक्षिपक्षि न च प्रवृत्तित्वस्य साध्या व्यापकतया कथं प्र
 वृत्तित्वमात्रे व्यापकतायद् इति वाच्यं प्रयत्नत्वस्यैव पक्षधर्मत्वावच्छेदकत्वसंज्ञात्वात् न च व्यापकेन व्यर्थे विशेषणता बीजसाध्यात् तावत् न स
 मव्याप्तत्वं संज्ञात्वेति तत्त्वं न चेष्टविषयत्वमेव विषयमप्यत्र पाक्षिरस्तिति वाच्यं लाघवेन प्रवृत्तिमात्रेण तयात्वेन पक्ष एव साध्या व्यापकत्वा
 दिति जावः कार्यपक्षकषट्का कारणपक्षकमाह गृहेति अनेन साक्षादव्यथास्थानिसिद्धिस्तैसाध्यत्वपरिचायकतयेति पूर्वोक्तस्य पक्ष

प्र.प.१
॥६२॥

विशेषणप्रयोजनमेततोवाचवारणमेव यथा उपपत्ततावच्छेदके केषुचित् तथा वक्ष्यते रजते छाजन्यत्वे तु स्वरूप कथनाया शुक्लार्थोक्तपलक्षणं रज
तार्थोदं ज्ञानस्यापि दृष्टं तत्संज्ञावाच्यकार्यो जावव्याप्या जावप्रतियोगित्वं प्रयोजकत्वं न हेतुमात्र नियतमित्याह अवच्छेदकत्वे पीति न निदं कारण
कारणे यस्तीत्यारोपहेतुस्य तावेव अनिवाहीत्यत आह हेतुत्वमपीति तथाच प्रसाध्यागकं प्रवर्तकत्वमेवात्र हेतुत्वार्थः रजते छेति समानाधि
करण रजते छाजन्य प्रवृत्तिहेतु ज्ञानत्वादित्यर्थः नन्विष्टप्रवृत्ति विषय विशिष्टधीसाध्यत्वमप्रसिद्धं सत्यस्थलेपि समवायस्यातीन्द्रियत्वेन विशि
ष्टज्ञानाजावाच्यवैशिष्ट्यविषयकस्यैव ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानत्वादिति तदिदमन्यतराप्रसिद्धं साध्यमित्यत आह समवायेति वैशिष्ट्यविषयकज्ञा
नवादिनोपपत्ती तासंसर्गधर्मधर्मविषयकैकज्ञानस्वीकारात्तादृशविशिष्टधीजन्यत्वमेव साध्यमित्यर्थः प्रमास्थलवैलक्षण्या जावमानमु
द्देश्ये तावतापि निर्बुद्धं तथा सति हि वैशिष्ट्यविषयकत्वं एव विवादेन न प्रमावैविध्य इति जावः ननु वैशिष्ट्याविषयकत्वेन समूहात्वं नानि
दः नचेतावता अन्यथा ख्यातिः इमे शुक्तिरजते इत्यादि ज्ञानाभ्युपगमादित्याशंका निषेधति नचेति व्याधिकरणेति नच वैशिष्ट्या ज्ञाने तस्य
तियोगित्वे प्रकारत्वमपि दुर्लभं समवायादेरवैशिष्ट्यत्वे यतश्चादृतेरेव तत्त्वात् अन्योन्याजावस्याप्यज्ञानत्वप्रकारकज्ञान एव प्रतियोग्यत्वं

राम

त्रिधर्मवत्त्वादिज्ञानाये ज्ञानात् वस्तुतस्तु विशेषणता विशेषधर्मत्वप्रकारत्वमित्यनर्थोतरं धर्मित्वं विशेष्यत्वं प्रकारित्वमित्यनर्थोतरं अत एवाग-
 तीतसंसर्गधर्मधर्मिगोचरज्ञानत्वमित्यत्र धर्मधर्मिपदप्रक्षेपः अथथादेउपुरुषसंयोगादिति समूहालंवनस्यदेउपुरुषविधि उबुद्धित्वापत्तेः नचत-
 त्रसंसर्गग्रहएवदेउसंसर्गवतिपुरुषे तदसंसर्गग्रहे अथथाख्यात्वापत्तेः नन्वेवेव्याख्याने धर्मधर्मीत्येवास्तुतत एवसमूहालंवनव्यवहेदात्
 किमगृहीतेत्यादितद्विशेषणेति चेत्तनेदेरजतमितिज्ञानस्यापिरजतविशिष्टज्ञानत्वापत्तेः अत्रकेचित् एकपदमत्रसंपातायातं धर्मधर्मि-
 गोचरत्वस्य धत्येकज्ञानासंज्ञेज्ञानद्वये अतिव्याप्त्यसंज्ञादितितत्र धर्मेविषयत्वसमानाधिकरणधर्मिद्विषयत्वज्ञानत्वस्य विवक्षितत्वा-
 त् तच्चज्ञानद्वये नापिनिर्वहन्ति तदुभयसामानाधिकरण्यसत्ताज्ञानत्वस्येति तद्धारणार्थेकपदेदेउज्ञान इतिप्रथमेरजतज्ञान इति द्वितीये-
 त्वमत्र इति ममनेउ तस्यैवपक्षत्वात्तत्रैवसाध्याव्यापकत्वेनगवद्ज्ञाने वसाध्याव्यापकत्वमितिजावः पश्येति ममउदेतोः साध्यव्याप्यतया
 पक्षएवसाध्याव्यापकत्वादितिजावः अथयेतविसंवादिप्रवृत्तिजनकस्यापिदोषजन्यत्वइत्यर्थः प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तित्वावच्छिन्नजनक-
 त्वात् जेदाग्रहादेवेत्यत्रावश्यकदितिशेषः तदेवाहपरेणापीति उरोवर्त्तीति नन्वेवेरजतएवनेदेरजतमितिज्ञानादपिप्रवृत्त्यापत्तिः

धकप्रतियोगिकयोः नमोऽपि हेतुत्वात् ग्रंथस्तु जेदा ग्रहत्वेनेति प्रयत्नित्वा समंजसमीयः न द्विच्छात्रितापादयो अनेदविषयकव्यवहाराः समा
 नविषयकधीसाध्या इत्याशंकपनिषेधति नचेति इच्छादीनामिति ज्ञातपुरोवर्तिमात्रविषयत्वेनानेदविषयत्वस्य स्वरूपातिष्ठत्वमित्यर्थः अनेदा
 जिलाप रूपव्यवहारस्त्वेदविषयकधीसाध्या एव यजेदस्मृतेरेवासे सगीग्रहसहकारिणतद्देवत्वात् रजतस्मृतेरिव शुक्तावित्याह अनेदेति
 यदा असंसर्गीग्रहमात्रेण तदुपपत्तेस्तद्विषयकत्वपर्यन्तं हेतुत्वात् प्रयोजकमित्याह अनेदेति ननु भ्रमत्वेन ज्ञानाभावात् नवतु-यायनये हेतुत्वा
 र्थत्वाभावस्य तत्वात् ननु त्वमते अग्रहीतजेदज्ञानद्वयत्वरूपभ्रमत्वस्य ज्ञानाभावे हेतुत्वोच्यः सवदिशिष्टाभावो यत्राग्रहीतजेदत्वविशेषण
 ग्रहस्तत्रापि संभवतीति ग्रहीतजेदज्ञानद्वयेपि प्रवृत्त्यापत्तेः तथा च केवलजेदज्ञानाभावे हेतुत्वोच्यः सन्नसंभवति जेदज्ञानोत्तरमपि ज्ञानमि
 तावदि अत्र पदं प्रवृत्त्यनापत्तेः जेदज्ञानस्या जेदा उमित्योत्तरवर्तिन्याविनाशो अत्रमित्यत्र पदविनाशोऽसमसमयवर्तिनश्चाहेतुत्वादतोमतो
 तरमाह यदेति प्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वे कुतस्तव शक्तिरिहिरत्यस्वरसादा यदेति इष्टजेदाविषयकं उपस्थितेष्ट जेदाग्रहीतासंसर्गीपुरो
 वर्त्यविषयकमित्यर्थः तेन रजत एव नेदं रजतमिति ज्ञानतोऽपि न प्रवृत्तिः अस्यानत्रापि ज्ञानद्वयत्वेन धर्मिष्यो रजतजेदाविषयकत्वेनातिप्र

प्र० प०
॥ ६४ ॥

संगतः स्वातंत्र्यविशेषणात् न तत्पतीकार इत्युक्तं न वल्लभेतेनेदे अनेदाउमिति गोचर इत्याह न चेति अविरोधि नै कनिश्चयकारत्वात्
न चैव माजासा धिक्प्रे अये प्रतिकर्तव्यत्वादिति भावः अन्यथा पूर्वधी विषयत्वमात्रेणोत्तरज्ञानविषयतायां पूर्वनेदज्ञानादनेदभ्रमरूपप्रति
विवादिप्रत्ययस्यो जयविरुद्धकोटिकतया संशयः स्यान्नतु तादृशाः प्रतिविवादिप्रत्यया इत्याह अत एवेति न चेदमस्मन्मते युज्यते न तु त्व
मतेपि अयमश्वेत इति श्वेतनेदस्य धर्मप्रवृत्तिस्तत्र गृहीता संसर्गत्वेन जिनज्ञानगोचरत्वेपि रजतेनेदं रजतमित्यस्यैव प्रतिबंधकत्वसं
नवादिनिवार्यं श्वेतानेदाउमित्येव श्वेतनेदा संसर्गग्रहात् नेदे अगृहीता संसर्गत्वस्याभावात् अयमश्वेत इत्यस्य ग्रहस्य भ्रमत्वनिश्च
यात् तादृशनिश्चयाविषया गृहीता संसर्गनेदज्ञानस्य चात्र प्रतिबंधकत्वात् अत एव न पीत इति प्रमायामपि यत्र पीता नेदाउमित्याप
वृत्तिस्तत्र न किंचिदुपपन्नं तत्र प्रमायामपि भ्रमत्वनिश्चयात् वस्तुनो न श्वेत इत्यगृहीता संसर्गधर्मधर्मधीसत्त्वे तस्य ज्ञानद्वयतया नाते
दाउमिति पर्यंतमुपस्थितिः पुगपज्ञानत्रयानवस्थितेः नवतितु नेदं रजतमित्यत्र ज्ञानद्वयावस्थानस्य पुगपदभ्युपगमात् इदं चात्राव राम
धर्मय एवाशेषनिमित्तो संसर्गग्रहस्य एवाशेषस्याभीय इत्युक्तमित्यात्मकनेदादिग्रहे प्रत्यक्षतदग्रहात्प्रत्यक्षपीतादिभ्रम इति दिक् न

न५

तु संशयः कथमसंसर्गाग्रहः तन्नयकोद्योरेकातु न वगोचरत्वेन प्रत्येकातु न वजनित संस्कारस्य प्रत्येकमात्रस्मारकत्वेन युगपदु नयस्य
 तज्जावादित्यत आह एकदेति पदस्य ताविवा न्योन्य सहकारेण स्मृतिजनकत्वात् प्रत्येकज्ञानद्वयसामग्र्या एव मिलितत्वापकत्वादिति जावः अ
 न्येति युगपदु नयस्य नयस्य पगम इत्यर्थः दोषमहि त्रैलोक्यपगमस्योक्तं वस्तुतो जेदाग्रहः पुरोवर्त्य गृहीता संसर्गजेदाग्रहः तथाच स एव
 तत्र स्तीति किं स्वातंत्र्येणेत्यवधेयं न न्येवमभ्यपगमवादेपि नायं उक्त्यसंज्ञादिति न स्वातंत्र्यमन्याविशेषणत्वमात्रं अतएव प्राप्ताण्यसं
 शयादन्योर्थसंशय इति तथा हि स्वातंत्र्यं प्रवृत्तिविषया गृहीता संसर्गजेदाविशेषणत्वं वाच्यं न तु जेदाविशेषणत्वमात्रं अन्यथा नेदं गेदव
 र्तीत्यादितोः प्रवृत्त्यापत्तेः तथाच जेदाग्रहे स्वातंत्र्यमन्यमः अस्वातंत्र्येनेदग्रह एवेति चेन्नैवं । रजतजेद रजतत्वात्वं ता जावद्योद्वेयोऽपि प्रवृ
 त्तेः प्रतिबंधकतया द्रव्याजावदे तु तत्तदु नयस्य रूपतया संगृहीतमिति जावार तथाच जेदाग्रहे स्वातंत्र्यं तदगृहीता संसर्गीत्येता जाव
 प्रतियोगितानुपस्थितधर्मावच्छिन्नत्वं असंसर्गीग्रहे तादृशजेदप्रतियोगितेनानुपस्थितत्वं वस्तुतस्त जेदाग्रहो व्यावर्तकधर्मीग्रहः शु
 क्तित्वादिग्रहस्यापि प्रतिबंधकत्वादिति संक्षेपः ननु प्रातयोगिकृतिं विना जेदादित्ताना जावेन नेदं रजतमिति जेदग्रह पूर्वस्वतंत्र रजत

ग्रह

प्र.प.
॥५८॥
१६४॥

स्मृतेरावश्यकत्वात्तेदेरजतं किंतु शक्तिरिति प्रत्ययात्तदपत्यवृत्तिनिवृत्त्यापत्तिरिति चेन्न जेदाग्रहो हि प्रतिबंधकाभावतया हेतुरतएव तत्सं-
र्गाभावमात्रं तत्र प्रतिबंधकाभावश्च कार्यसहजावेन हेतुरिति पूर्वस्वतंत्रोपस्थितावपि तेदेरजतमिति ज्ञानकाले तदभावप्रसंगात्तद-
स्तत्तत्तदेदासंसर्गाग्रहो हि एवमृत्युपस्थितइत्यस्तननुस्वतंत्रोपस्थितत्वशंकापीतितलं लिङ्गधर्मस्य वद्विस्मृतिर्हीरमित्यन्वयः अय-
मभ्युपगमवादः निर्वह्निताभावसंसर्गाग्रहस्यैव तदानीं जावात् न निर्वह्निरित्युक्तं वात् न निर्वह्नि विशिष्टज्ञानस्य त्वयापि प्रतिबंधक-
लोपगमात् कथमन्यथा संशयादेवन प्रवृत्तिः तथाच निर्वह्निताभावधीः प्रवृत्तिजनिका सा चासंसर्गाग्रहस्थाना निषिक्तेत्येतदर्थमेव
तत्प्रयासाच्चरणादिति लिङ्गज्ञानेति यद्यपि त्वन्तेवमिति त्वज्ञात्वावेन लिङ्गज्ञानजन्तु नैवावमिनोभीत्युक्तव्यवसायः स वात्रापी-
ति नारोपः तथाप्यत्र लिङ्गज्ञानस्य निर्वह्नितास्वतंत्रोपस्थितिमात्रप्रतिबंधकत्वेन तु पर्वताच्च वजनकत्वं भ्रमत्वं च ज्ञानद्वयवृत्तीति नो-
गज्ञानजन्यत्वरूपावमिति त्वसंज्ञोपीति युक्त आरोपः अतएव तदनंतरं नाविलमात्रमुक्तं तथाच तेन तज्जन्यत्वारोप इत्यर्थः न न निष्ठा-
जेदग्रह एव निवृत्तिहेतुः परैरपि किं नंगा कियते ततएव न शक्तिरित्यत्र न निवृत्तिरित्यत आह अनिष्टेति न प्रवृत्तीति स्वातंत्र्याभावप्रवृ-

राम

तिर्नेदाग्रहात्राव्याख्यातिरित्यर्थः यथा च स्वातंत्र्ये नेदाग्रहावुनावपि तंत्रं तथोपपादितं अथेप्रिकिंचिदुच्यते नेदाग्रहो न तावदस्यो न्याना
वाग्रहमात्रं व्यावर्तकधर्माग्रहमात्रस्य प्रतिबंधकानावतयाहेतुत्वात् तदुक्तं असाधारणधर्माग्रहश्चेति अतएव अक्षित्वधियापि प्रवृत्तिप्रति
बंधः प्रवृत्तौ निवृत्तौ च तत्तदग्रहस्य प्रत्येकं हेतुत्वे गौरवमित्यनुगत रूपेणैव हेतुत्वस्य वाच्यत्वात् तस्मादन्यविशेषणत्वाच्च पस्थितत्वरूपे
ण स्वातंत्र्येणोपस्थिते इष्ट अनिष्टवातद्वयार्त्तं कधर्माग्रहः प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा हेतुरिति पर्यवसन्नं न चेदं रजतं गोहेनास्तीत्यतोऽप्रवृत्त्या
पत्तिः न हितत्र रजतमन्यविशेषणतयोपस्थिते किंचिदमेव तद्विशेषणतया च रजतं यत्किंदं रजतमिति सानोत्तरं तथा ज्ञानादाद्यज्ञाना
देव तत्र प्रवृत्तिरिति तदनुक्ते रजत एव नेदं रजतमिति सान पूर्वस्वतंत्र रजतोपस्थित्या युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्तेः कार्यसहनावपर्यंतस्य
तद्वेतुतायां वाच्यत्वात् अतएवेष्ट नेदाविषयकज्ञानप्रवर्तकत्वपक्षेऽपि न पीतः शंख इत्यतः प्रवृत्तिः शंखत्वस्य तद्विरुद्धस्य ग्रहात् न तु शं
ख्यालुमित्यापीतत्वं विषयीकृतं येन ततोऽप्रवृत्त्यापत्तिरिति संक्षेपः एवं विधेति यद्यप्येवं विधत्तमसंज्ञेऽपि न किंचिदनिष्टं तदनुयापते
रन्यतरस्यान्यतरत्र स्वातंत्र्यानावादे व निरासार्त्तं न हि स्वातंत्र्यमविशेषणत्वमात्रं किंचिदगृहीतासंसर्गानावप्रतियोगित्वेनागृहीतत्वं अ

प्र.प ॥६५॥ स्तिचात्ररंगाग्रहीतासंसर्गनेदविशेषणतयारंगोपस्थितिनेतुरजनाग्रहीतासंसर्गनेदविशेषणतयानतत्रापिनेदंरंगमित्युक्तेवापत्तेःनव
 तुवास्वातंत्र्यमविशेषणत्वमेवतथापिनकिंचिदनिष्टंसादिप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्दोषवशात्प्रतिबंधेनापियुगपदुनयामेनवातदोषस्यप्रमाण
 शक्तिप्रतिबंधकत्वमित्युनयसंमतमेव।वक्ष्यतेहि रजतवत्पाराशरुक्ताशक्तिरस्त्यवरजतस्तानेकिंतुदोषानिधूतैवसाजायतइतिउत्प
 न्नेसानेदोषसहकारादिसंवादिप्रवृत्तिरितिदशितमेवइदमेवमनसिकृत्याहयदेवेतिनवतामपिविपर्ययनियामकोरजतरंगयोःरज
 तरंगनेदप्रहोदोषादेवेतितथापिसतिवस्तन्यतिप्रसंगनियामकमावक्ष्यहेतुवैवमानंनपश्यामइत्यनिसंधायप्रथमवस्तन्येवविमति
 र्हीतेतिननुविरुद्धार्थकत्वस्याविशेषेपिविरुद्धार्थकतयोत्पन्नत्वमित्यमस्तप्रथमोत्पत्तिकालेविशेषप्रतियोग्यसत्त्विविरुद्धार्थकत्वाना
 वातद्वितीयस्यतत्प्रतियोगिसत्त्वेनतथात्रादित्यतआहविरुद्धेति।तुल्यंअव्यवस्थाकृतयापूर्वतुल्यमित्यर्थःअत्रहेतुःपूर्वोतिप्रतीत्यव
 प्रतीतिस्वभावादेवकिंत्वग्रहीतेतिननुपक्षेपलिंगासंसर्गग्रहस्यशास्त्रेयोग्यतासंसर्गग्रहस्यचात्रुमितिशास्त्रयोर्हेतुत्वमस्तननुविशिष्टराम
 धियस्तडेतोरेवेतिन्यायात्तथातथैवप्रवृत्ताविष्टतावच्छेदकासंसर्गग्रहइतिमेवलाघवेनतत्तद्विशिष्टज्ञानस्येवात्रुमित्यादिहेतुत्वा

तन्नन्वसंसर्गयहाजावध्यगौरवात्प्रवृत्तौत्विदं रजतमित्यत्र विशिष्टज्ञानाजावादन्यथातृपपत्त्यातत्कल्पनमिति जावः व्यधिकरणेति न
 प्रत्यक्षव्यधिकरणप्रकारिकं न विषयता व्यधिकरणप्रकारकैवेत्यर्थः इच्छायामिति न च तत्रापीच्छाद्वये जेदाय हो ज्ञानवदेव किं न स्यादिति
 त्वार्थ इच्छायाः केवलेदं त्वप्रकारिकाया अजावात् उपायेच्छायास्तत्त्वकारकत्वेन उपायेच्छाया इष्टसाधनतावच्छेदकप्रकारकत्वे
 न नियमादिति मंतव्यं ज्ञानमात्रेति ज्ञानान्यावृत्तिरिति त्वर्थः प्रमात्ववत् इदं प्रमात्ववदित्यर्थः अन्यथा स्यातेरिति तथा च बाध इत्यर्थः तुल्ये
 ति-चाक्षुषज्ञानातिरिक्तजनकत्वेनैव व्याप्तेरित्यर्थः तथा च सिद्धसाधनमिति जावः ॥ ॥ लाघवात् धर्ममात्रकल्पनालाघवात् ज्ञान
 तिन च वैशिष्ट्यस्य तथा त्वेष्टा माण्यस्य त्वतो ग्राह्यतायामनभ्यासदशार्थी तत्र सैश्वर्यो न स्यादिति त्वार्थं न हि प्रामाण्यं तद्विषयकत्वं किंतु त
 द्विदोषकत्वं तत्र मनसोऽसामर्थ्यादनिश्चयेन संशयसंज्ञादित्यर्थः बाधका जाव हेतुविरहे ये वक्तव्यः तेन कल्पोपास्थिति जाव गौरव
 एवोक्ते ननु तदेतरेवेति न्यायाद्विपरीतेषु लाघवमित्याशंक्याह निषेधेति नेति न च तदेतोरिति न्यायावतारः कापि न स्यादिति त्वार्थं
 हेतोस्तत्कार्यतिरिक्तप्रमाणगम्यत्व एव तदवतारात् अतएव संशये धर्मी द्विषसन्निर्गते एव हेतुर्ननु धर्मिणीः तदेतरेवेति न्यायात् तद्व

प्र.प
॥६६॥

मिज्ञानातिरिक्तसंज्ञायादितएवप्रमाणतत्तिहेरिति फलेति मिथ्याज्ञानरूपेफलंमुखीकृत्यगौरवज्ञानमुपजीव्यतयातदवाधकमत
स्तस्यादोषत्वादित्यर्थः एवमिति ननु सत्यज्ञानात्प्रवृत्तेः प्राथमिकत्वेनियमेपिनतत्रैव कार्यकारणभावग्रहस्यापि प्राथमिकत्वेनियतं न
हिकारणताग्रहे सत्येव ज्ञाने प्रवृत्तिजनको यज्ञातयैव प्रवर्तकत्वात् तथा च यदि विसंवादिप्रवृत्तिस्थल एव प्रथमं हेतुताग्रहस्तदा तज्ज्ञा
नस्य वैशिष्ट्यागोचरत्वे कुतो वै शिष्टं ज्ञानवेत्तिवेद्यतया शीघ्रोपस्थितिकं येनावच्छेदकं स्यात् नावेवा ततएव प्रमसिद्धौ किमनेन प्रकारे
ण किंचैव मनुजववत्तालेन ताया मेवैतत्प्रत्यक्षेत्तत्र ये प्रत्यक्षप्रमाणोपन्यासः पुनरुक्तः अपि च गृहीतहेतुजावस्थफलव्यभिचारेण
सहकार्येन्नरकल्पनं ननु कृतं हेतावच्छेदकोत्तरकल्पना अवच्छेदको विना प्रथमकल्पनाया अजावेन तदावश्यकत्वे अवच्छेदकोत्तर
कल्पनायाः पूर्वविपरीतत्वाद् उपजीव्यविरोधाच्च द्वितीयस्य हि प्रथममुपजीव्यं कथमन्यथा गृहीतस्यैव धर्मोत्तरकल्पना धर्म्यतरेणापि
संगतिः अतएव देहस्य च क्वेनाफलाजावेतत्सहकारिननु च कृताहित्यमवच्छेदकमिति ननु वस्तुतदं च क्रयोस्तथा जावो ग्रहणार्थमि राम
कत्वानियमादुपस्थितत्वाच्च न निवृत्तयाज्ञानस्य प्रथमोपस्थितेः जेदाग्रहस्यानुपस्थितेश्च तदुक्तं कल्पनीयोपस्थितिकत्वादिति चेत्तमे

वं प्रथमं ज्ञान कारणता ग्रहे प्रविचारेण लब्धः प्रवृत्तौ सहकारित्वेन निष्ठा सहकारिता ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वमित्यनेकांश्यात् चेदग्रहे फलव्यभिचारग्रहेण फलवन्ति तद्विरहोपस्थिते रावश्यकत्वाच्चेति अत्र ब्रूमः न तावत्सर्वत्र कार्यमेव मानं किं मानं कवित्वत्वं कवित्वा मयी कवित्वकार्यं कविद्वयत्वं इह यद्यथा यत्र न भवति गमाडपन्यासानर्हं तथापि द्वितीयमस्त्येव न च तद्विषयं प्रत्यक्षं आपाततो दोषा उदाहरेपि शास्त्रादुचित्यादि स्थिते तदजावात् न च योग्यता विशिष्टज्ञानादि हेतुजा वस्तुत्रापि दोष उक्त एवेति वाच्यं तदसंसर्गाग्रहस्यैव तदेतोरिति न्यायेन हेतुत्वसंज्ञावात् उक्ता उपपत्तेरुच्यते यत्तस्मात् अथ योग्यता विशिष्टधीस्तत्र हेतुर्न तु तदसंसर्गाग्रहो गौरवात् न च वैशिष्ट्याविषयत्वं तत्सहकारिदंडकारणता ग्रहणं तद्वद्वद्वत्त्ववच्छेदकत्वसंज्ञावात् च कसाहित्यादाववच्छेदकत्वे वाधकं वक्ष्यते न तु वैशिष्ट्याविषयकत्वे तदस्ति यत्र ज्ञाने तद्विषयत्वं तत्र तद्विषयत्वस्य कदाप्यसंज्ञावात् न चावच्छेद्यावच्छेदकजावे कुत उच्यते न वैपरीत्यं कारणमात्रोच्छेदप्रसंगात् यदि चावच्छेदककुलालादेराश्रयद्वारेण कारणोत्तरसंबंधे तदाश्रयस्य कुलालादेः साक्षात् संबंधे लाघवात् कारणोत्तरसहकृतः कुलालादिरेव हेतुर्न तु तदवच्छेदक इति नाश्रये तदेतुमात्रोच्छेदः तदा दृढदंडवैशिष्ट्याविषयकज्ञान

प
२॥

योरपितुल्यं किंचैतावता वै शिष्टविषयकत्वमवच्छेदकं हेतुबोक्तं तदसंसर्गग्रहस्तशंक्तितोदितं गौरवात् अन्यथा दृढत्वाभावे च क
सङ्गविफलाभावे च कानावादे हेतुत्वापत्तेः नैदग्रहे फलाभावेन नैदग्रहाभाववत् किंचासंसर्गग्रहेनासंसर्गग्रहविरहमात्रं किंचतु प्रतिवे
धकमात्राभावस्तथा च तावदभावानां हेतुत्वापेक्षया क्लृप्तहेतावच्छेदकांतरकल्पनैवलधीयसी न च पूर्ववैपरीत्यमुपजीव्य विरोधाद्योग्य
ताज्ञानत्वादीनां पूर्वक्लृप्तावच्छेदकानामपरित्यागादधिकमिति न्यायादिति चेत्तर्हि तावत्यायुक्त्यारजनविशिष्टज्ञानेपि विशिष्टज्ञानत्वेनैव प्र
वृत्तिहेतुत्वमिति सिद्धमिथ्याधीः तदयं निर्गलितार्थः यदि विशिष्टज्ञानकल्पने लाघवं शास्त्रज्ञाने तदा प्रवृत्तिवत्तादेवापरथा सामग्रीवत्तादेवा
न्यथा ख्यातिरित्युच्यते पाशारब्धुः न दूक्तं न प्रथमं नियमस्तत्कारणताग्रहः सत्यप्रवृत्तौ योग्यतादिस्थिते तु न यत्र विशिष्टधीस्तत्र न फ
लमित्यपि वक्तुं शक्यत इति वैषम्यमिति चेत् न प्रामाण्यग्रहात्तरोधादिना पूर्वत्वनियमात्तमावास्त पूर्वत्वनियमस्तथापि तत्र गृहीत
मप्यन्यथा लाघवाद्यवतारेण वैपरीत्यकल्पनात्पक्ष्यते कार्यशक्तिवत्त्विसंवादिस्थिते वैशिष्ट्यविषयत्वं ज्ञानवित्तिवेद्यमेव न चोक्तं यौन
रुक्तादि अत्र द्रव्यतो ह वैशिष्ट्यविषयत्वमित्यविवादं परैस्त बाधकादसंसर्गग्रह रूपत्वात्कपममाद्विप्रतिपत्त्या न प्रमाणत्वेनोपन्यासा

राम

देतव्यं वाधकं तदेतौरेवेत्यादिलाघवमतस्तदनावरूपमेवविपरीतंलाघवमुपन्यस्तंतेनावलाघवनिर्देशएवप्रधानस्तत्रप्रत्यक्षोपन्या
सइतितत्पक्षत्वंयथस्तदमां प्रतिबंधितद्वारेनयथान्यथाख्यातिसिद्धिंवातिस्फुटत्वादुपेक्ष्यप्रकृतलाघवरूपःसर्वोक्तप्रतिबंधिनो नय
संमतिमादर्शयतिस्म अतएवनेदाग्रहेसिद्धवज्रैरवमाहेतिवस्तुतोअगृहीतासंसर्गधर्मधर्मिगोचरैकधीरेवत्वदृशनेविशिष्टधीरतएव
सत्यस्थलेसार्थवशसंपन्नेतितवाश्रयगमःअन्यथाप्रवृत्तेरन्यथोपपत्तैर्विशिष्टधीःसत्यस्थलेपिडुर्लभास्यारतदिहापिप्रत्यक्षोक्तयथातथाय
त्रशब्दानामादिदैरजनमित्यगृहीतासंसर्गगोचरैकेवस्त्वतिरूपधीःस्तत्रसाकथंनान्यथाख्यातिःनह्यनुनवपर्यंतमन्यथाख्यातिःस्वरूप
नाचक्ष्मदेनवास्त्वोरयुगपदावनियमःअनन्वितान्वयपक्षेनिघमादन्वितान्वयपक्षेपिप्रथमंसेनवाच्चचरमेनियमादेवेतिदिक्ष्वाधका
नावरूपहेत्वनावमाहनैतिद्विलादीति-तस्यतन्मतेअपेक्षाबुद्धिव्यंग्यत्वात्तस्याश्चसमूहालेवनरूपत्वादित्यर्थःइदियेतिननुप्रसृतावपि
वैजात्यं दोषस्य वासंवादिप्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वंकल्प्यतांमैवंप्रथमेअननुनवारद्वितीयेअसंनवारजनकज्ञानाविघटकस्यप्रत्युत्पत्ति
बंधकत्वादिति शब्दानासादितिस्मरणत्रयस्ययुगपदनवस्थानादुक्तप्रकारस्यापितत्रवाधेनानन्यगति कत्वात्समूहालेवनरूपैवपक्षोक्त्यतिः

प्र-प
॥६८॥

यद्यप्यनेनैवान्यथाख्यातिरायाति तथापि द्वयोर्धर्मयोर्धर्मिणश्च निरंतरस्मृति संज्ञेनान्यथाख्यात्य संज्ञेनोक्तातिप्रसंगनिवारण इत्येव
धेयं आकांक्षायाः पुरुषधर्मातिरिक्तयामानावावदचेतनरजतधर्मोदेतदसंज्ञादित्याह उक्तयेति अथरंगेत्यादिकार्योपेक्षात्वादित्येन
शंकाविसंवादिनीतत्र नवतीत्येतदवांतराशंकासाधुसमर्थितं गुरुमततिनन्विहप्रथमग्रहादपरित्यागे कार्यशक्तिरपिनपरित्याज्येति
साधुन्यायमतं समर्थितमिति तेनापि सुवचमिति चेत् तत्र गौरवात् इह तन्निवृत्तिविषयकज्ञानहेतुतायांतरज्ञेदग्रहाभावकारणतायां
गौरवादिति वैषम्यादिति ननु विसंवादिस्थले जेदाग्रहहेतुता वच्छेदकत्ववद विसंवादिस्थले विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वं बुवतां इष्टज्ञाना
निवृत्तिप्रवृत्तिविषयज्ञानहेतुत्वस्य वाच्यतया अनेदपरिचायकतया इष्टज्ञानमवच्छेदकमेव वाच्यं तथाच तत्रापि तज्ज्ञावर्यबहाराजन
कतया तस्य तदविषयतया ज्ञानद्वयापत्तिः तन्मते विशिष्टज्ञानस्यैकज्ञानत्वादेकत्वस्यैकज्ञानरूपत्वादित्यत आह अविशंवादीति तत्रेष्ट
ज्ञानजेदाग्रहयोर्ज्ञेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावो न विरुध्यते इह च विशिष्टज्ञानेतयो रज्ञेदेनावच्छेद्यावच्छेदकत्वाभावादिति नहीति जेदा
ग्रहत्वेनैवान्यथादिग्रहसंज्ञादिति जावः नापीति जेदाग्रहमगृहीत्वापि विशिष्टज्ञानान्वयादिग्रहसंज्ञात् अथान्यथापितथात्वाभ्युपगमे

राम

सहकारिमात्रोत्पत्तिरिति जावः ननु तत्र विनिगमनाविरह इत्यत आह अन्यथेति अत्रापि विनिगमनाविरहादुजयोऽपि हेतुत्वमिति
जावः ननु नेदाग्रहत्वेन यद्यन्यथातिरेकग्रहस्तदास्वातंत्र्यं तच्च न दृष्टं नेदग्रहमात्रस्याप्रतिबंधकत्वात् प्रकारांतरोपस्थितेरजतनेदग्रहेत्यपि
प्रवृत्तेः किंलिष्टतावच्छेदकप्रकारेणोपस्थितस्य नेदग्रहः प्रतिबंधक इति तदभावत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तथाचोपस्थित्यंतर्भावो नान्यथादिग्रह उपस्थि
तिरवच्छेदिके वेत्यस्य चेराह किंचेति यदि नेदाग्रहस्य हेतुता तदैव परशुपस्थितिरवच्छेदिका तदैव तु न संवादिस्थल एव लाघवेन प्रवृत्ति
त्वावच्छेदेनेष्ट विशिष्टज्ञानहेतुत्वनिश्चयादिति जावः इष्टज्ञानस्य रष्टविशिष्टज्ञानस्य अतएवेति विशिष्टकार्यकारणतावाजावेन साध्याया
प्रकृत्यादित्यर्थः ननु न तत्रेदं ज्ञानमात्रात्प्रवृत्तिप्रसंगः उक्तनेदाग्रहविलंबेन तत्र फलविलंबादित्यत आह नहीति संवादि प्रवृत्तावप्युक्तेने
दाग्रहहेतुत्वे प्रागुक्तविपरीतचतुष्टये युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्तेरिति जावः ननु ज्ञानोपपत्त्यर्थत्वपक्षे निष्कंपप्रवृत्तिरेव तत्तत्कथं न स्यादिति
निष्कंपप्रवृत्त्यन्यथा उपपत्तिरेव विपक्षवाधिकेत्यत आह ज्ञानेति प्रवृत्त्यन्यथा उपपत्तेरजावादिति जावः ननु प्रत्यासत्त्यंतरप्रतिबंधेपिनसा
मान्यप्रत्यासत्तौ न स्याः सर्वोपसंहारकतयेव सिद्धेरित्यस्य चेराह किंचेति तथा च प्रत्यक्षेण सामान्यप्रकारेण धर्मिण्याह कमानेन यत्र यत्किं

प्र० प चिद्वक्तिमात्रं गृहीतं तत्र रज्जुतोत रश्मिरणावादिनिजावः ननु व्यक्तिमात्रं गोचरप्रत्यक्षतस्तावन्मात्रं गोचरसंस्कारेदितेनैव सामान्यप्रत्या
 ॥६८॥ सत्यासकलस्मरणं जन्यतामित्यत आह नचिद्वक्तिमात्रं कारणत्वादित्यद्यपि कारणस्यापि प्रत्यासत्तौ कारणत्वमेव अप्रमाणं संवदस्य जनकत्वेति
 प्रसंगार नच स्वजावसंबंधतथैव प्रत्यासत्त्येन रा नपेक्षा कारणत्वेत्यस्य व्यायस्य तुल्यत्वादित्यकरणत्वोपन्यासोऽनासत्तावत्किंचित्कर एवेति
 स्वजावप्रत्यासत्तासंबंधत्वादित्युचितं नच स्वजावप्रत्यासत्तिरेव विषयिणीज्ञानादीनां कारणस्य तु प्रत्यासत्त्येन रमपि संभवतीत्यकरणत्वे प्रत्या
 सत्त्यंतरा जावेहेतुरुक्त इति वाच्यं करणीभूतस्यापि स्तानादेः प्रत्यासत्त्यंतरा जावेपि स्वजावमात्रप्रत्यासत्तत्वादित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् नत्व
 कारणत्वादित्यस्य नच कारणसंबन्धपारमिति तस्य व्यापारतया प्रत्यासत्त्यंतरा पेक्षापि संभवतीत्यकरणत्वे प्रत्यासत्त्यंतरा जावेहेतुरुक्त इति वा
 च्यं सामान्यस्य नित्यत्वेनाव्यापारत्वात् यत्र च तत्प्रत्यासत्तिस्तत्र तदाश्रयसंयोगस्य तदाश्रयस्य तज्ज्ञानस्याव्यापारत्वात् इन्द्रियसंयुक्तैर्भूमेभ्यः
 त्वेन सामान्येन ज्ञानेभ्यः संयोगस्य शब्दप्रत्यक्षस्थलेशब्दस्थब्दद्वौपनीतमानसव्याप्तिज्ञानादौ ज्ञानस्य व्यापारत्वात् तत्तथाप्यकरणत्वात् प्रत्यक्षा
 कारणत्वादित्यर्थः तथाच सामान्यप्रत्यासत्तिः प्रत्यक्षस्य कारणस्य संस्कारस्तान तथा तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षतापत्तेरित्यत्र तात्पर्यं त्रेदाग्रहस्यापि

राम

विलंबे ५

तदेतत्वादिति न जोपनीतप्रत्यक्षज्ञाने पूर्वतद्गततया जानं सामग्री उपनीतमासिद्धिदशाया उपनीतप्रमातेन तत्सामग्र्य कल्पना न च भ्रमस्य
 ले सामग्री तथेति न भ्रमविशिष्टज्ञानसामग्री विशेषसामग्र्य जावे सामान्यसामग्र्य जावात् अतएव यत्र चंदने पूर्वसौ रजोपलब्धं तत्रात्र जानसी
 कार इति वक्तव्यं पदमर्मावच्छेदेन यदुर्मग्रहस्तदुर्मवत्त्वग्रहस्यैव तदुपनीतज्ञानसामग्रीत्वात् अस्ति च चाकचिक्व विशेषावच्छेदेन गृहीतं रज
 तत्वं तदवच्छेदेन श्रुतियद्वत्त्व अतएव सादृश्यज्ञाने भ्रमहेतु रित्युच्यते अतएव चंदनोतरे पिसौरजोपनयो यत्र चंदनत्वावच्छेदेन सौरजोपलं
 नः वस्तुतस्तत्त्वात् दशेषसंसर्गग्रहाद्यैव तस्मिन्सति तद्विलंबेन माना जावात् अवच्छेदकोतरेण ग्रहे जेदयद्वत्त्वं न वेन तदुर्मवच्छेदेन ग्रहे
 जेदायदात्तसचात्र दोष एवेति किमनेनेति तात्पर्यं पुरोवर्तीति पुरोवर्तीशे अनेदांशे चेत्यर्थः इंद्रियेति इंद्रियत्वेनेंद्रियजन्यत्वादित्यर्थः
 न च संस्कारजन्यत्वात् स्मृतित्वमेवो जयत्रेति वाच्यं अत्र यवसायात्रोषे न तज्जन्यस्य स्मृतित्वे प्रमाणांतरा सह कृतसंस्कारजन्यत्वस्य प्र
 योजकस्य वाच्यत्वादिति नावः तद्विशिष्टेति विशिष्टज्ञानसामान्ये विशेषणसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वं तच्च न जातिरिति विशेषणज्ञानसामग्री
 त्वं वाच्यं तथा च विशेषणज्ञानसामग्रीत्वेन तत्र संयुक्तसमवायस्य हेतुत्वं संयुक्तसमवायत्वेनान्यथा सिद्धमित्यर्थः न हीति सामान्यसाम

प्र.प
॥७०॥

श्रीमात्रात्फलाभावो विशेषसामग्रीकल्पकोनचेहस इत्यर्थः ननु विशेषणज्ञानसामग्रीत्वमपि संयुक्तसमवायत्वाद्यवच्छेदे न ग्राह्यमित्युप
जीव्यत्वात्तेनैव रजतत्वविशिष्टप्रत्यक्षमित्यस्यैव हेतुत्वात्संयुक्तसमवायादीनां तद्विशेषकप्रत्यक्षहेतु
त्वादिति भावः ननु क्तसामान्यसामग्र्यां सत्यामपि घटविशिष्टज्ञानकाले कुतो न रजतविशिष्टज्ञानमिति तत्र रजतसंयोगरूपा विशेषसा
मग्रावश्यकीत्यत आह रजतेति तत्र रजतसंयोगस्य विशेषसामग्रीत्वमपि न तत्वेन सामग्रीत्वमपि तत्र रजतविशिष्टज्ञानविशेषसन्निकर्षत्वे
न न रजतसंयोगत्वेनेत्यर्थः अदिति विशिष्टज्ञानसामान्यविशेषसन्निकर्षसा मान्यहेतुरिति रजतविशिष्टज्ञानरूपे विशेषे तद्विशेषस
न्निकर्षरूपस्य विशेषस्य प्रयोजकत्वेन तत्र रजतसंयोगस्य रजतस्य तद्विशेषत्वाभावेन तसंयोगस्य विशेषसन्निकर्षविशेषत्वाभावात्
न हि व्यजिचारेपि सामान्यविशेषभावः संयोगस्य विशिष्टज्ञानसामान्यप्रतिविशेषज्ञानसामग्रीत्वेन जनकतया संयोगत्वेनान्यथासिद्ध
त्वाद्विशेषसामग्र्यंतरा कल्पनमित्यर्थः न च द्रव्यप्रत्यक्षसंयोगरूपा विशेषसामग्रावश्यकीति कथं रजतरूपद्रव्यप्रत्यक्षतां विनेति वाच्यं
द्रव्यविशेषकप्रत्यक्षोद्भवसंयोगस्य तथात्वात् न चेह रजतं द्रव्यविशेषमिति भावः विशेषेति विशेष्यश्रुतिसंयोगादेवेत्यर्थः ननु रजतसा

राम

आत्मा रे रजतसंयोगत्वेन हेतुत्वेन उरजतज्ञानविशेषसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वेन गौरवात् एवं च द्रव्यविषयकप्रत्यक्षे तद्द्रव्यसंयोगो हेतुर्न तु द्रव्य
विशेषकप्रत्यक्ष इत्यरुचे राह अपि चेति एवं सति हेतुना वादन्यथा ख्याति बाधेना दृशने दाग्रहस्य प्रवर्तकत्वे स्यादिति तद्वयेन वरं विशेषसन्नि
कर्षत्वेन द्रव्यविशेषकप्रत्यक्षत्वेनैव हेतुहेतुमद्भावः कल्प्यतामित्यर्थः विशेषसन्निकर्षत्वेनेत्युपलक्षणसंयोगस्य द्रव्यविशेषकप्रत्यक्षे प्रति
हेतुत्वस्य लघुत्वादित्यपि दुष्टं नैवेवं फलसुरवं गौरवं दोष इत्यागतीत्यरुचे राह वस्तुतस्तितिन उ तदेव नो नयसिद्धं परमते दोषस्य विसंवा
दिप्रवृत्तिजनकत्वात् अतएव तज्जनकत्वमयथार्थत्वं परमत इत्युच्यत इत्यस्वरसादाह अपि चेति दुष्टादिति दुष्टमिदं द्विधं विजातीयकार्यज
नकंदुष्टत्वादुष्टबीजवदिति ना उ मानमिति नावः न उ कारणबाधेना संसर्गाग्रहरूपतया व्यवसायो न्यथा सिद्धः स्यात्स चेन्नक्ति तदा व्यव
साय एवात्र मानमित्याह एवमिति विचारेति अन्यस्यान्यथा ज्ञानेन नवतीत्येवमाकारो न्यथा ख्याति बाधरूपो संसर्गाग्रहस्तद्वाह्य इत्यर्थः श्रुति
कर्मकौत्तिनचेदं रजतमिहेत्युत्तरं रजतवद्ग्रहमित्यत्र यथा विशेषणविशेषणसंसर्गाग्रहाद्विशिष्टवैशिष्ट्यव्यवहारस्तथा रजतत्वप्रकार
के श्रुतिविशेष्यकत्वासंसर्गाग्रहात्प्रकृता व्यवसाय इति वाच्यं रजतत्वप्रकारकत्वस्य केवलस्य तत्प्रकारिणो अज्ञाने अज्ञानप्रसंगेन रज

वधर्मिथाह कतथोक्तमिति नावः योगजिति अत्र योगिप्रत्यक्षकारणयाद्यैस्तानलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यतद्धारणाय द्वितीयं सामान्यप्रत्या
सत्तिजन्यतद्धारणाय तृतीयं ईश्वरप्रत्यक्षकारणाय चतुर्थं अनुमितिवारणाय पंचमं विशेषणमित्यस्तु सविकल्पकाजन्यत्वं तु कुतः
ज्ञानाजन्यत्वेन तद्धारणात् न च प्रतियोग्यादिसविकल्पकजन्यत्वादजावादिप्रत्यक्षस्य तत्राव्याप्तिवारणार्थं सविषयकेतिसविकल्पक
विशेषणे दत्तेपि धारावाहिकाव्याप्तिनयेन स्वविषयकसविकल्पकत्वेनाजन्यत्वं विवक्षणीयं तेन सविकल्पकपदमप्रसिद्धिवारकं स्व
विषयकज्ञानत्वेन जनकत्वाप्रसिद्धेः स्वविषयकसविकल्पकत्वेन तु जनकत्वं स्मृतावेव प्रसिद्धमिति वाच्यं तथा सति जन्यपदवैयर्थ्यं
न हि स्वविषयकसविकल्पकत्वेनेश्वरज्ञानमपि हेतुर्येन तदर्थवत् न च स्वविषयत्वं स्वविषयविषयकत्वं मध्यपदलोपिसमासाद
न्यथा सौरजप्रत्यक्षविषयकसविकल्पकाजन्यतया सौरजप्रत्यक्षोपनीतप्रत्यक्षातिव्याप्तिप्रसंगात् तथा चात्मज्ञानस्योपादानभूत
स्वविषयात्मगोचरनगवत्प्रत्यक्षजन्यतया तत्राव्याप्तिवारणाय जन्यपदं सविकल्पकविशेषणमिति वाच्यं तस्य स्वविषयविषयक
सविकल्पकत्वेऽप्युपादानप्रत्यक्षत्वेन जनकतया यथोक्तविवक्षयेवानतिप्रसंगादिति अत्र केचित् जन्यसविकल्पकमेव प्रत्यास

प्र.प
॥७२॥

सिर्नेवतीतितडपात्तं पदाभ्यां ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वं विवक्षितमिति वस्तुतस्तु प्रत्यासत्तितावच्छेदकं जन्यसविकल्पकत्वं निर्विकल्पकेश्वरप्रत्यक्षाभ्यां स्वगोचरज्ञानाजननात् तस्यैव रूपयोग्यत्वे कदापि फलोपधानापत्तेः तथा च ज्ञानप्रत्यासत्तजन्यत्वेनैव विशेषणमप्रतिद्वंद्वज्ञानत्वस्य प्रत्यासत्तिज्ञानवच्छेदकत्वात् अतो जन्यसविकल्पका जन्येति विशेषणं सम्यक् एवं च जन्यपदप्रसिद्धिद्वारकं सविकल्पकत्वेन जनकत्वस्याप्रसिद्ध्या अजावाप्रसिद्धे जन्यसविकल्पकत्वेन जनकत्वं प्रसिद्धं तस्य प्रत्यासत्तितावच्छेदकत्वात् स्वगोचरप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकत्वेन तथा जावादतएव स्वविषयकेति सार्थकं । जन्यप्रतियोगिसविकल्पकत्वेन तज्जन्यत्वादजावप्रत्यक्षस्य विशेषणे दत्ते तज्जन्यस्वविषयकसविकल्पकेन जन्यस्वविषयकसविकल्पकं तथाय जा नितमित्यर्थे लभ्यते न वति चाजावप्रत्यक्षमेवं जन्यतावत्सविकल्पकेनाजन्यं । तस्य जन्यप्रतियोगिसविकल्पकजन्यत्वात् स्वविषयत्वं तु स्वविषयविषयकत्वस्य कृत्युक्तेः । न च दंडत्वादिविशिष्टतद्वैशिष्ट्यावगाहिधारावाहिकावुध्यव्याप्तिः । तत्र सविकल्पकत्वेनाजनकत्वात् विशेषणज्ञानतयैव विशिष्टज्ञानं प्रतिजनकत्वमिति सामान्यसामग्रे वनिर्वीहेः विशेषसामग्र्यंतरकल्पनात् । न च शुद्धदंडज्ञानेऽपि तदपत्तिः विशिष्टवैशिष्ट्यादि विशेषणावति

राम

नविशेषणविषयत्वं तथा च दंडज्ञानादंडविशिष्टज्ञानमस्तदंडत्वाज्ञानात्तद्विशिष्टधीस्तकथंविशेषणेविशेषणज्ञानमेवचतत्रविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं
अतएवविशिष्टज्ञानत्वात्तद्विशिष्टोक्त्यातद्वैशेष्यकाविशेषणेविशेषणरत्यादिकाअपराविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसामग्रीनतुसामग्रीत्वावच्छेदकंरूपद्वयं
उक्तेनेकावच्छेदकेनदेत्वंसेनवात्तदंडत्वेनघटहेतुत्वाद्दंडयज्जैकदंडजन्यद्वसामग्रीनेदेषिसामग्रीत्वावच्छेदकजेदाज्ञावात्तद्विशिष्ट
वैशिष्ट्यज्ञानत्वावच्छेदेनकार्यतानीलघटत्ववदायेसमाजमहिम्नेवविशिष्टकार्यानर्वाहकसुरजिचंदनमित्यादौचजन्यसौरनसविकल्पकस्य
जन्यसविकल्पकत्वेनजनकत्वात्विशेषणसंनिर्गमत्वापिबिशिष्टबुद्धौहेतुत्वेनतत्रोक्तसविकल्पकंविहायप्रत्यासत्त्येतराज्ञावात्तद्वै
द्विप्रत्यक्षस्यापिदंडविकल्पकंप्रत्यासत्तिर्येवहितदंडेपिदंडीतिबुद्ध्यावृत्तिसूत्रसंयोगस्यैवप्रत्यासत्तित्वात्प्रत्यासत्त्येतराज्ञावएवज्ञानस्य
प्रत्यासत्तित्वात्स्वायोग्यमेवज्ञानस्यैवप्रत्यक्षनिर्गमत्वाच्च। बहिरर्थस्मरणेननसस्तथाकल्पनात्अतएववेदनेसुरनीत्यत्रापितद्धीःप्रत्या
सत्तिःनचात्रसंयुक्तसमवायसत्वेज्ञानं कथंप्रत्यासत्तिरन्याज्ञावेज्ञानस्यतत्वादितिवाच्यंअत्रकल्पेतथाऽकल्पनात्तद्वैलौकिकतापत्तिःउक्त
यजन्यत्वेपिज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वात्तद्वैतोपिस्वविषयपदमणिवत्अज्ञायप्रत्यक्षेपतिथेमित्यविकल्पकस्यप्रत्यासत्तितयैवजनकत्वात्तद्वैज्ञान

प्र.प.
१७३॥

नत्वसामान्यलक्षणजन्माव्यवसाये व्याप्तिः स्वविषयकैव तत्र जेदगर्जस्य स्वविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च स विकल्पकत्वमेव प्रत्यासत्तिता वहेद
कै ईश्वरज्ञानस्य तत्तापत्तेः न च सहकार्यजावा स प्रकृता जावः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य तदवश्यं जावात् अन्यथा ज्ञानत्वमेव तथेति किं न ब्रूयादि
ति । वयं तु योगिप्रत्यक्षस्य विजातीयत्वे तदस्त्यथाश्रितं यत्र भूमेते न सामान्यलक्षणाया सर्वभूमगोचरं भूमत्वगोचरं च संयुक्तसमवायेनै कं
तत्र भूमत्वोपेक्षायाः ज्ञेयस्य विषयक सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षत्वं वाच्यं स्वपदं च स्वविषयपरि एवैवमध्यपदलोपे समा
सप्रसंगोपि नास्ति न च तदंशे सामान्यप्रत्यासत्तिरजनि कैव ज्ञाने प्यंशो विषय एवेति तस्य सामान्या जन्यत्वात् । तथा च विकल्पकस्य प्रत्या
सत्तितया ज्ञानप्रत्यासत्त्यजन्यत्वमव्याप्तं सुरजि चैद नमित्यादे श्च दनांशेपि ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वादतः स्वविषयज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वमलौ
किकप्रत्यक्षत्वमनुसृतं चैद न प्रत्यक्षस्योपेक्षा ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वेपि चैदनांशे प्रत्यासत्त्यजन्यत्वात् एवं च दंडिप्रत्यक्षादाव व्याप्तिशंकापि ना
स्ति तत्र दंडप्रत्यक्षस्या प्रत्यासत्तित्वात् प्रत्यासत्त्यंतरा जाव एव ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वात् । न च ज्ञानत्वसामान्यज्ञाना जन्याव्यवसाया व्याप्तिराम
ः जेदगर्जविषयत्वात्कपमात् स्वविषयकज्ञानप्रत्यासत्तिमात्रा जन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् वा । न च नत्रात्मानं जानामीत्यत्रैकविषयाव

छेदेनैवलौकिकालौकिकत्ववद्भ्यादिस्थलेज्ञानेदंशंशउभयप्रत्यासत्तिजन्यत्वाद्भुजयस्त्वमितिवाच्यंतत्रविशेषणविशेष्यत्वावच्छेदेन
 हेनैकत्रोभयसमावेशात्प्रकृतेचतदजावात्ज्ञानप्रत्यासत्तेःप्रत्यासत्त्यंतराजावएवज्ञानजनकतयोभयप्रत्यासत्त्यजन्यत्वाच्च।ननेवंचुरति
 चंदनमित्यत्रसौरजोशेसंयुक्तसमवायएवप्रत्यासत्तिरतोज्ञानमिदं तदंशे लौकिकं स्यादितिचेरनतत्रसतोपिसंयुक्तसमवायस्याग्राहकत्वा
 तस्वयोग्यगोचरस्यैवतस्यतथात्वात्ब्रह्मपतियोष्यसंनिकर्षात्ग्रहेनसंनिकर्षमात्रात्इतिनवेहचक्षुषोयोग्योगंधःतद्विशेष्यकज्ञानाजननात्
 तद्विशेष्यकप्रत्यक्षजनकस्यैवतद्योग्यत्वात्नचलाद्येनतद्विषयप्रत्यक्षजनकत्वमेवतथासर्वत्रसर्वस्यतथात्वेनतदुभयविजागाउपपत्तेः
 किंचतत्रसंयुक्तसमवायस्यग्राहकत्वेअतीतसौरजोपनयानुपपत्तिःषोढाप्रत्यासत्तेर्वर्तमानार्थग्राहकत्वात्अतएवचंदनेसौरजमित्यत्रज
 नकत्वेपिप्राणनचंदनसंयोगस्यनद्रव्यप्रत्यासत्तितातथात्वेतद्विशेष्यकप्रत्यक्षतापत्तेःअतएवोपनीतंविशेषणतयैवजासतइतिनियमःत
 द्विशेष्यकेतदसामर्थ्यात्मानसेत्पनीतज्ञानेअनियमस्तयोर्द्वयोरपितद्योग्यत्वाद्भुजयविशेषणत्वेविशेष्याज्ञानेविशिष्टबुध्यउदयापत्तेःव
 स्ततस्तत्प्रत्यासत्त्यंतराजावोक्तयास्वयोग्योवर्तमानोविषयोद्रव्यरूपादिर्यथायेवह्यमाणषोढाप्रत्यासत्तिग्राह्यएवेतियदिह्यतेतयैव

नोचेरनगृह्यत एवेति दंडादेशानलक्षणयाग्रहणशंकेन नास्ति यत्र त्वयोग्ये विषयश्चक्षुषः सौरजादियेन वा घटे रक्ते अविद्यमानमुपनीतं
 श्यामत्वं तत्रो नयत्रापि संयुक्तसमवायस्य स्वतोऽप्यग्राहकतया ज्ञानलक्षणैव प्रत्यासत्तिरिति न लौकिकता संयुक्तसमवाये न वर्तमानस्यैव ग्रहा
 त अन्यथा संयुक्तैर्घटे जाविगंधग्रहापत्तिः न च विषयस्य हेतुत्वात् तत्र तत्त्वनिधिमस्यापि तत्त्वस्यासत्तिरिति न तत्वात् अन्यथोपनीतस्य अन्यतो
 ऽज्ञानापत्तेः तस्मात्त्वयोग्यवर्तमानविषये तत्र तत्त्वतस्तत्त्वस्यासत्तिरिति नियम इति तत्त्वस्यासत्त्वजावे तस्य तस्य विषयस्याग्रह एव ननु तद्विशेषण
 ज्ञानात्मकयत्प्रत्यासत्त्या तद्विशिष्टधीरन एव वक्तुं र्हेते विद्यमाने च क्षुब्धे ज्ञानलक्षणायां सत्या मपि न चाक्षुषा तदिंद्रियसंयोगा जावा त अतो
 नुमानमेव एवं रूपादावपि वर्तमान इति सर्वमवकाशं ॥ ननु स्वायोग्यगोचरज्ञानमपि यदि ज्ञानलक्षणया तदा चक्षुषा सौरजिबिशेषकम
 पि ज्ञानेन ज्ञेयेति चेत्तत्र ज्ञानलक्षणाया मयोग्य योग्यविजागा जावा त वस्तुतो ज्ञानलक्षणा नक्षरादे प्रत्यासत्तिः चक्षुषो ज्ञानलक्षणासत्तिः क
 ले कविकायादिमूलस्य मानसज्ञानस्यापि चाक्षुषत्वापत्तिः चक्षुषः संयुक्तसमवेत विशेषणतायामनसैव संज्ञा वा त न च प्रत्यासत्तीभूतं राम
 ज्ञानं न चाक्षुषमिति वाच्यं । तज्ज्ञानस्य तत्त्वस्यासत्तितायामकिंचित्करत्वात् अन्यथा सौरजज्ञानेन्द्राण जं चाक्षुषविशिष्टज्ञाने चक्षुः प्रत्या

सत्तिः सुतशं तन्मतेपिन स्यादित्यु नयथापिन सा चाक्षु प्रत्यासत्तिः किंतु मानसः जनकं द्रिय प्रत्यासत्तेः प्रत्यक्षहेतुत्वं प्रत्यासन्नमिंद्रियजनकं
ननु जनकया वदिंद्रिय प्रत्यासत्तिः यावत्प्रत्यासत्तिमहिंद्रियवान् च मनो गत्या सन्नमेव जनकं अन्यत्र वहिरिंद्रियजदृष्टमिति किंतु प्रत्यासत्तेति
वाच्यं । विशेषणविशेषो नयेंद्रियसंनिर्वाहव्यहेतुत्वात् सचे नयेंद्रियसंनिर्वाहणान्यतरसंनिर्वाहणपीति किं विरुद्धं । नचे नयेंद्रियसन्निक
र्षजन्यत्वेन चाक्षुषत्वमानसत्वयोर्विनिगमनाविरहः मनोमात्रजन्यत्वस्य मानसत्वप्रयोजकत्वमित्यवश्यं वाच्यत्वात् नच संनिर्वाहमनोज
न्यत्वमेव तथा लाघवादिवाच्यं शास्त्रविशेष्यकोपनीतज्ञानलक्षणात् सके विशेषणसंनिर्वाहस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिलमसं नावि
तं संयुक्तसमवायात्मकस्य श्रोत्रात्मसंयोगाभावेनाभावनिग्रहात् तथा च तस्य मनः प्रत्यासत्तितायास्तु नयसिद्धायां मनोमात्रजन्यत्वस्य मानसप्रयो
जकत्वमितित्वयापि वाच्यमिति संक्षेपः । अनागतेति प्रत्यासत्तित्रयमुक्ते अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकमिति । तत्र तदजनकप्रत्यासत्तिजन्यप्र
त्यक्षमित्यर्थः ननु वर्तमानतोपाधिना प्रत्यासत्याजनिते ज्ञाने विद्यमानं घटमहं जानामीति ज्ञानलक्षणाजने एतिव्याप्तिः ज्ञानत्वसामान्यजन्य
ज्ञानानुव्यवसाये ज्ञायाति अनागतपदस्याजनकत्वपरत्वे जनकत्वसामान्यलक्षणा अन्ये चातिव्याप्तिरिति चेत्तमेवं । अनागतगोचरसाक्षा

३० प्र
॥७५॥

त्काराहेतुप्रत्यासत्तिजन्यत्वस्य नान्यव्यवस्था न विवक्षितत्वात् न चैवमप्युक्तदोषः स्वयं योग्यवर्तमानविषयत्वावच्छेदेनैव संयोगादीनां प्रत्यासत्तिरित्या-
तस्य तदयोग्यत्वात् सामान्यादानां च प्रत्यासत्तिर्लक्षात् स्वयंप्रत्यक्षमात्रं प्रति स्वाश्रयत्वं चानागतसाधारणमिति न वति तद्योग्यत्वं अनागतवृत्तिधर्म-
वृत्तिविषयता कसाक्षात्काराहेतुत्वस्य उक्तलक्षणार्थस्य तत्र बाधो न हि कारणत्ववर्तमानत्वादेः प्रत्येकं प्रत्यासत्तिना अपि त्वेन कवृत्तिधर्मत्वेन
स्वाश्रयसाक्षात्कारं प्रति स्वाश्रयत्वं चानागतसाधारणं अत्रापि पूर्ववदेव स्वविषयानागतगोचरसाक्षात्काराहेतुप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षत्वलक्षण-
मितिसर्वं छंदरं अन्येति तितथा च योगजधर्मजन्यजन्यप्रत्यक्षत्वमेवलक्षणमित्याशयः अत्रैवं व्यवहारातिक्रमे योगजधर्मजन्यत्वमपित्यज्यतां
तस्यापि संस्काररूपस्यादृष्टरूपस्य वा उक्तन्यायेन इंद्रियसंबन्धविशेषणतात्वस्थसुवचत्वात् तस्माद्यवहाराखरोधात् संवदायमेव सम्य-
गित्यजिसंवायास्वरसौ अन्येति त्वेन न दर्शित इत्यवधेयं विशेष्यत्वेनेति । स्वजनकैन्द्रियप्रत्यासत्त्याश्रयत्वेनेत्यर्थः लौकिकत्वस्य निरुक्तस्यावच्छे-
दे च प्रत्यक्षं प्रति तथा जनकत्वात् प्रत्यासत्तौ सत्यांशवृत्तित्वेन प्रत्यक्षविषयत्वात् तथा विषयस्य जनकत्वावधारणात् यथाकृते त्वसैनवापत्तैः राम-
विशेष्यत्वस्य विषयत्वविशेषणतया ज्ञानसमानकालीनत्वेन ज्ञानपूर्ववर्तितानवच्छेदकत्वात् कार्यपूर्ववृत्तेरेव कारणतावच्छेदकत्वात् न हि

ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वतस्त्यविषयतास्ति तथा सति तदेव ज्ञातव्यवहारपक्षेः न च विषयता योग्यता तथा विषयताया एव विशिष्टधीजननयोग्यतारूपतया तद्योग्यत्वात् न चोत्तरनैवेन्द्रियस्यापि तथात्वादलौकिकप्रत्यक्षातिव्याप्तिः न हि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नयावज्जन्यत्वपर्यंतमर्थ इति वाच्यं इन्द्रियविशेषितसंनिकर्षस्था इन्द्रियावृत्तेः विशेषणस्य तत्रावृत्तेः विशेषणस्य तत्रावृत्तौ विशिष्टस्य तद्वत्त्वसंभवात्। तदुक्तं कुसुमाञ्जलिप्रकाशे इन्द्रियस्य प्रतियोगित्वेन श्रयत्वमिति वाच्यः। इन्द्रियत्वेनेति। स्वजनकैन्द्रियप्रत्यासत्तिप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः तथा च चक्षुःसंयोगत्वादिना तत्तद्विषयतत्तरज्ञानकारणत्वे गृहीते प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रतिस्वजनकैन्द्रियप्रत्यासत्तिप्रतियोगित्वेनैन्द्रियाणां कारणत्वग्रहात् यथाश्रेयस्य मिन्द्रियत्वं तु न प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकज्ञानजनकताया एव संयोगताया इन्द्रियमनोयोगत्वादिना ग्रहेऽन्यथाश्रयात्। न च चक्षुर्मनोयोगत्वादिना तद्वत्त्वं। तथापि सहकारीभूतत्वेन संयोगावच्छेदकत्वाभावादप्यथासहकारिमात्रोच्छेदप्रसंगात्। मानससाक्षात्कारजननकाले मनस इन्द्रियांतरसंयुक्तत्वरूपेन्द्रियत्वाभावेन तत्राजनकत्वापत्तेश्च न च तदज्ञानोयोगस्य ज्ञानमात्रजनकतया तदापि तत्संयोगसत्त्वान्न सो नैवमिति वाच्यं। तत्रोक्तज्ञानमात्रजनकत्वपक्षेऽपि शरीरत्वकृत्योगेनेवावश्यकेनान्यथासिद्धस्य तदज्ञानोयोगस्याहेतुत्वात् अन्यथोक्तलक्षणस्य तत्वाव्याप्यापत्तेः ननु त्वयापि स्वजनकैन्द्रियप्रत्यासत्तिप्रति

प्र.प

॥७६॥

योगित्वमर्थवाच्येन तु स्वजनकप्रत्यासत्तिप्रतियोगिमात्रतथासत्त्वेवं जन्यज्ञानमात्रएव जनकत्वसंज्ञात् तत्तथात्वेन तज्जन्मत्वस्य ज्ञानमात्र एवा
तिव्याप्तिर्जन्यप्रत्यक्षत्वस्य तद्विशेषतया सामान्ये वाधकाभावात् कार्यतानवच्छेदकत्वात् सामान्ये वाधे एव विशेषे प्रमाणप्रवृत्तेर्नेहि जन्यज्ञानजनकप्र
त्यासत्तिप्रतियोगिनो नात्मा देस्तज्जनकत्वं असेन वा तज्जनकप्रत्यये इन्द्रियलक्ष्यत्वं लक्ष्यत्वस्य तत्त्वजनकतानवच्छेदकत्वे तदपन्यासस्यार्थोत्तरतापत्ते
: तथा च मानसज्ञात्कारजननकाले मनसोऽक्त रूपेन्द्रियत्वाभावस्तवापि दोष इति चेत् तमेवं न वतामुक्तसंयोगाश्रयत्वस्यावच्छेदकतया का
र्ये पूर्वफले अवश्यं तद्वैशिष्ट्याभ्युपगमे तदसंभवस्य दोषत्वादस्माकमनतिप्रसंगार्थादिति रव्यावर्त्तकमिन्द्रियत्वमात्रमवच्छेदके प्रवेशितं त
स्य यदा कदाचित् तादृशसंयोगवत्वं एतावतैवानिन्द्रियव्यावृत्तेरिति महद्वैषम्यं किंचैवं मनोत्तरस्यापित्वमते जनकत्वापत्तिर्येदितत्संयोगस्यो
पलक्षणत्वं अस्माकं तु तदिन्द्रियत्वेपिनक्षतिरिति दिक् । स्मृतीति स्मृतिस्वरूपा योग्यज्ञानकारणमनोयोगाश्रयत्वमित्यर्थः अत्र चाद्यपदेनात्मा
द्वितीयेन घटादयो ह्यलोकसंयोगमादाय तृतीयेनापि घटादयो वारिता इति स्मर्त्तव्यं । शब्देति । शब्देतरो यज्ज्ञतविशेषगुणस्तदनाश्रयत्वेन रा
तिज्ञानहेतुमनोयोगाश्रयत्वमित्यर्थः तेन सत्यं तविशेषणेन प्राणशरीरादौ ज्ञानपदेनाकाशादौ मनःपदेनेन्द्रियावयवे अतिव्याप्तिर्विरतान

वतीति तेषां प्रत्यक्षगुणवत्त्वाद्वासीनमनोयोगवत्त्वात्तदर्थसंयोगवत्त्वेऽपि तन्मनोयोगस्य ज्ञानाहेतुतया ज्ञानहेतुमनोयोगानाश्रयत्वादिति
भावः । विशेषपदं च प्रत्यक्षप्रतिबन्धकावृत्तिवत्त्वाभावरूपवृत्तिवत्त्वमिति मते तत्संयोगादावपीतितमादायासं नैव वारणाय । अत्र वदेति ।
शब्देतरपदं विशिष्टाभावनिर्वहकतया श्रोत्राव्याप्तिवारकं अन्यथा तद्भूतविशेषणानाश्रयत्वं श्रोत्रे अव्याप्तमेव स्यात्तथा च व्यर्थविशेषणतः
अव्याप्तेर्जीगासिद्धिरूपायाः व्यावर्तकं यद्विशेषणं तस्य व्याप्तिग्रहणोपैयिकतया व्यर्थत्वादिति । अत्र विशिष्टाभावतयानव्यर्थविशेषणते
त्वे के जागासिद्धिवारकमपि व्यवहारे साधेयनिवारवारकमेव पृथिव्या घटत्वलक्षणत्वे पृथिवी घटत्वनिमित्तकपृथिवी व्यवहारविष
यो घटत्वादि व्याप्तेऽपि पृथिवी व्यवहारात् घटत्वनिमित्तकपृथिवी व्यवहाराभाववत्तया गृहीते घटे घटत्वसत्त्वेन व्यनिवारता । अ
प्रसिद्धिवारकं वा हेतौरेव निमित्ततया साध्यप्रवेशे घटत्वनिमित्तकपृथिवी व्यवहाराप्रसिद्धेः घटादिसंयादकविशेषणप्रक्षेपे तु त
न्निमित्तव्यवहारस्य साध्यतया व्याप्तिग्रहोपयिकतया साध्यकत्वमिति प्रकृतेऽपि तथैव परे । वस्तुतस्तु विशिष्टाभावो अविशिष्टाभा
वो वा शब्देतराद्भूतविशेषगुणाश्रयान्योन्याभावो हेतुरुनयथापि न व्यर्थविशेषणताद्विविधं हि विशेषणं एकं व्याख्यातवत्तेदकोपाधि

प्र.प.
॥७७॥

संकोचकं यथानीलधूमत्वशरीराजन्यत्वात् नीलत्वशरीरत्वादिताभ्यां विशेषणभ्यां हि प्रसृतयोर्धूमत्वाजन्यत्वयोर्न वृत्तितापादने न सं
कोचात् अपरं च तत्प्रसारकं यथा प्रमेयत्वादौ तत्र हि प्रमात्वस्य नूतनवृत्तिता तद्विषयत्वविशेषणेन विश्वसं ग्राहकोणा वच्छेदकप्रसारणा
त् तत्राद्यमेव दूषणं तत्रैष्टतत्रिकपितया सिद्धिनापि ग्रहात् न त्वपरमपि प्रमातिरिक्तै तत्रैरूपितया सिद्धेन विना च ग्रहत्रियमात् न
च प्रमोशनस्यै यर्थः । तद्विशेषणा वच्छेदेन सामान्यतो व्याप्तिग्रहस्य प्रमाविषयत्वात् अन्यथा केवलान्वयिनिदत्तजलांजलावबुमानत्रै
विषयमपि शास्त्रे विरुद्धे तन्व केवलान्वयि साध्यकतया तत्र विना गतिवाच्यं न्यायसाम्येन प्रमेयत्वसाध्यता वच्छेदकस्यापि दुर्लभत्वात्
तद्व्यर्थविशेषणत्वात् न चैवं धूमालोका न्यायत्वेपि न व्यर्थविशेषणतेति वाच्यं तत्र तदन्यान्यत्वेन संग्राह्ययोर्धूमालोकयोस्तदुभयाभ्या
मत्यल्पविष्टधूमतालोकत्वाभ्यामेव व्याप्तिग्रहसंज्ञात् तस्माद्यत्रावत्संग्राह्यगोचरव्याप्तिरवच्छेदकप्रविष्टकदेशेन शक्यग्रहात् तत्र वि
शिष्टनावच्छेदकं गौरवात् तत्र व्यर्थविशेषणता यथानीलधूमत्वधूमालोका न्यायत्वादौ यत्रैकदेशेन सन्नयैकदेशेन व्याप्तिग्राह
को वच्छेदकावच्छिन्नयावदधिकरणनिष्ठव्याप्त्यग्राहको वा तत्र न तद्व्याप्यता वच्छेदकं न तु तत्र व्यर्थविशेषणता यथा धूमत्वयथा वा पाला

लवङ्गौ पांडुरक्ष्मत्वं यथा वा प्रमेयता निधेयत्वादि अतएव गुणतया जावा जावत्वादिकं अनेकमप्रतिहते हेतुमाह दत्ते एवं चात्र प्रकृतेश्चेत
 रविशेषणाप्रवेशे उद्भूतविशेषगुणवदन्योन्या जावगर्जेतायां ओ अनिष्ठज्ञानहेतुमनोयोगवृत्तिव्याप्तेरग्रेह तत्संग्राहकशब्देतरोद्भूतविशेष
 गुणवदन्योन्या जावगर्जेतायां तन्निष्ठव्याप्तेरपिश्रुहसंज्ञवेयन्निष्ठायन्निष्ठरूपितेति न्यायाद्व्यर्थविशेषणता तदुक्त्यपि हेतुः साधक इति न व्यर्थेति
 विशेषणता योजे आर्द्धभनस्य ह माउ मापकत्वे आर्द्धभनजन्यवर्द्धिमत्वे तदजावा तलघुन्यस्य साधकत्वेत्यस्यासाधकत्वं वीजाजावा त्रतिप्रसंगाच्च
 न चाविशेषितेन तत्कार्यकरणमित्येव वैयर्थ्यं तत्संग्राहानिष्ठव्याप्तिग्रहस्य तत्कार्यस्याविशेषितेनाकारणत्वं एव मन्यत्राप्यव्याप्तिवारके विशेषणे
 द्रष्टव्यं तत्रापि तद्विशेषणसंग्राहानिष्ठव्याप्तिग्रहस्य तेन विना अजाव नियमेन सार्थकत्वात् एतेन लक्षणमिदं मनोयोगगर्जे मनोपिलस्य प्रविष्ट
 तथा च मनसि मनस्त्ववैशिष्ट्याग्रहे प्रकृतलक्षणमेव दुर्ग्रहेतद्भूतत एव मनसि साध्यसिद्धौ संभवत्यामपरसंग्राहकापरविशेषणानां व्यर्थता
 तेषां व्याप्तिग्रहानौपयिकानां जागृतिहिमात्रवारकत्वादिति केषां विदूषणमलत्रकं व्याप्यतावच्छेदकविकासकविशेषणस्य व्याप्तिग्रहोपधिक
 विशेषणवत्वेन सार्थकत्वात् किंच न चेह्यर्थविशेषणता व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणविशिष्टहेतोतादृशविशेषणस्यैवमकत्वेन सार्थक

प्र. ५
॥१७८॥

त्वात् यथानीलधूमशरीरजन्या न्योन्याभावत्वात् लिंगस्य व्याप्यता वच्छेदक इत्यतः जन्या न्योन्याभावत्वरूपव्याप्यता वच्छेदकावच्छिन्नस्योपस्थितिः तत एव व्याप्तिर्ग्रेही नीलशरीरे विशेषणार्थः न चेदतथा मनसौ लिंगितया मनस्त्वस्य लिंगत्वेन लिंगता वच्छेदकं मनस्त्वं प्रतीत्य व्याप्तिर्ग्राह्या । न चो मनोयोगाश्रयत्वरूपहेतुग्रेहे मनस्त्वग्रहवन्मनस्त्वस्यापि ग्रेहे न व्याप्यता वच्छेदकावच्छिन्नैकदेशगमकतया विशिष्टहेतौ व्यर्थे विशेषणता अत एव प्रमेयत्वादावपि न व्यर्थे विशेषणता तत्रैकदेशप्रमात्वस्य प्रमात्वत्वेनानुपस्थितत्वात् न हि तदवच्छिन्नं तत्र विशेषणमिति न किंचिदेतत् अपि च अव्याप्तिवारकमपि विशेषणं व्यञ्जिचारवारकमेव तथा हि द्विविधा हि लक्षणस्येतरजेदकता जेदाश्रयं पक्षीकृत्यान्वयेन तत्तत् पक्षीकृत्यव्यतिरेकेण च तथा चानिंद्रियाणि इंद्रियनिष्ठजेदप्रतियोगिनिष्ठतु विशेषगुणानाश्रयत्वं समानाधिकरणत्वात् कारणमनोयोगानाश्रयत्वादिति प्रयुज्यमाने औत्रे व्यञ्जिचार इति तद्विशेषणं एवमव्याप्तिवारकविशेषणे अन्यत्रापि लक्षणकृद्नीयं न चैवमितरमेदाश्रयमने अतिव्याप्तिवारकविशेषणावपादानापत्तिः तद्विनापीतरे पृथ्वीनिष्ठजेदप्रतियोगिनः नीरसत्वादित्यस्यापि समीचीनत्वे रसवत्त्वस्यापि तत्त्वत्वात् तापत्तिरिति वाच्यं इतरत्वं लक्ष्यता वच्छेदकसमनियतजेदप्रतियोगिता वच्छेदकं लक्षणाभावसमनियतत्वादित्यत्रोक्तानुमान

राम

तात्पर्योत्तरापरमाणोरित्यादिग्रंथदृष्टेनेन तादृशजेदस्य साध्यत्वेनोक्त रूपसाध्यस्यावश्यकत्वात् तत्र च घटत्वरसवत्त्वादेरव्याप्यतिव्याप्तलक्षण
 त्वेन पृथिव्यां घटत्वाभावनीरसत्वसमनियतत्वादिति हेतुः कर्तव्यः तथा च व्यभिचारोऽघटत्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्य घटमात्रादृष्टित्वेन पृथिवी-
 त्वसमनियमाभावेनान्योन्याभावप्रतियोगिताया तदनवच्छेद्यत्वाद्यभिचारस्य स्फुटत्वात् एवं च नीरसत्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्य रसवन्मात्रवृ-
 त्तित्वेन पृथिवीत्वासमनियततया व्यभिचारउक्तक्रमेण बोद्धव्यं न च पृथिव्यापृथिवीत्वे लक्षणे पृथिवीत्वाभावसमनियतत्वादिति हेतौ समनि-
 यमपर्यंतं विशेषणमप्रयोजकं पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वस्यैव तद्व्यापकत्वस्याघटत्वे व्यभिचारवारकत्वात् न चैवमितरे दातुमानं सा-
 ध्याप्रसिद्धादुल्लेखं पृथिवीत्वं किंचिद्वैदसमनियतं व्यतिरेकित्वादिविसामान्यतो दृष्टावतरेण सुलभत्वादिति द्विक्रानेति ज्ञानं संव्यापारे नय-
 नेत्यर्थः विविधेति अत्रावशेषणज्ञानमात्ररूपायाः सामान्यसामान्याविशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणज्ञानरूपाया विशेषसामान्यावाजनकत्वा-
 दिति नावः नञ्चि अत्र नचं प्रतिज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वकल्पनासंस्कारस्य कल्पनीयतया नावत्वादित्यर्थः स्मृतित्वइति अन्यथा अत्र नचकारणा सम-
 वहितसंस्कारजन्यत्वस्य स्मृतित्वप्रयोजकत्वे गौरवादतएव विशिष्टात्र नवेऽव्यवहितविशेषणज्ञानं कारणमित्यपि वदंतीति नावः वयं तु संस्कारो

प्र.प.
॥७९॥

ननु नवजनकप्रत्यासत्तिः तथासत्तिमने विषयेन कीपेक्षया प्रत्यक्ष सामग्यावलंबेन पूवानुनवात्मकविशेषणज्ञानेन संस्कारद्वारकप्रत्या
सत्तिर्भूतेन तेन संस्कारेण वसर्वत्र विशिष्टप्रत्यक्षसामग्याविशिष्टप्रत्यक्षनियमिस्मरणमात्रापलापापत्तेः नच प्रत्यासत्त्यर्थं स्मरणमिहाप्यपेक्ष्यतां न
विशेषणज्ञानत्वेनेति वाच्यं तदा वक्ष्य कलेतेनैव निवाहे विशेषणज्ञानांतरानपेक्षणात् नचात्र नावकसहस्रतस्यैव संस्कारस्यात्र नवजनक
प्रत्यासत्तिलं गौरवात् स्मरणे तथादशेनात्तद्विषयत्वेत्यतः प्रत्यासत्तितावच्छेदकत्वात् वस्तुतस्तत्तस्यात्र नावकप्रत्यासत्तित्वेन त्राप्यत्र ना
वकसाहित्यस्य संनवादिता इदं तु योगिप्रत्यक्षा व्यापकं तस्य निदिष्टासनादिद्वारा पूर्वपूर्व प्रतिपत्तिकरणकत्वादितिकेचित् तन्न ज्ञानत्वगर्भ
धर्मावच्छिन्नेकरणकत्वा नावस्य विवक्षितत्वात् तत्र च शास्त्रत्वात् निति त्वादिना करणत्वात्वावच्छेदादत्र मित्रादौ लिंगज्ञानत्वादिना नच श्रोतव्य
ः श्रुतिवाक्येभ्य इति स्मरणात् श्रुतिवाक्यज्ञानत्वेन तत्रापि करणता श्रुतिविषयकप्रत्यक्षस्य तत्राकरणत्वेन श्रुतिजन्यशास्त्रत्वेन तत्र क
रणत्वात्तदपेक्षया श्रुतिजन्य श्रुत्यर्थज्ञानत्वस्यापाधितया गुरुत्वात् वस्तुतस्त आत्मविषयकशास्त्रत्वादिना च तत्र जनकत्वं नतु श्रुतिजन्यत्व
मपि तत्र प्रविष्टं । अदृष्टकल्पनापत्त्या श्रुतिपदस्य प्रमाणपरत्वात् नचैवमपि विवक्षिते अनावप्रत्यक्षा व्याप्तिः तस्य प्रतियोग्यारूपपूर्वकत्वात् ।

राध

आरोपस्य च प्रतियोगि स्थिति पूर्व कत्वा त आरोपस्य च प्रतियोगि स्थिति जन्यत्वा त जन्य जनकत्वस्य च व्यापारत्वा त एवं व्याप्ति प्रत्यक्षे स्यादिष्टम्
 ज्ञान जन्य सामानाधिकरण्ये ज्ञाने जन्यत्वा द व्याप्तिरिति वाच्यं यदवच्छिन्नं प्रतिजनकी श्रुतौ व्यापारी येन विना तदवच्छिन्नं न जनयति तस्यैव व्यापा
 रत्वा त अस्ति च तथा लिंग परामर्शो द्वौ अत्र मिति त्वावच्छिन्नं प्रतिजनकी श्रुतौ व्याप्तिधीस्तद्विना न तज्जनयति प्रकृते साध्या ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति
 जनकी श्रुतौ प्रतियोगिधीर्न चावप्रत्यक्षं प्रतिनवाशे पे विना सा नावावधियं जनयति अजावा तमि तौ व्यजि चारा त १ एवं व्याप्ति प्रत्यक्षे पि साध्या
 सामानाधिकरण्ये ज्ञाने न न हे तु तावति रेक सह चार सा नादपि व्याप्ति श्रुता त न च सोपिष्टम् ज्ञान जन्यः किं तुष्टम् ज्ञान जन्यः न चाष्टम्
 नावज्ञान जन्ये पितृ ह्यष्टम् ज्ञान कारणता मा नावा त कुलाल पितृ वदन्त्यथा सिद्धत्वा त तस्मात्पिता पुत्रयो रि वच्छे प्रतियोगि ज्ञानादित
 दारोपयो रेक जनकता न तु व्यापार व्यापारि नावज्ञा साधुक्त ज्ञान त्वगर्जधर्मावच्छिन्न करण कत्वा नावज्ञा अत एवैश्वर ज्ञाने नैन्द्रियादि
 व्यापार केणापि जन्यत्वा द संनव वारणा य ज्ञाने जन्यत्वं विशेषण निमित्त कस्य चिद्वा ख्यान मना देयं न हि कार्यत्वा त्वावच्छिन्नं प्रतिजनकी श्रुतौ
 ज्ञान निन्द्रियादिविना न तज्जनयति इन्द्रिया जन्य कार्योत्पत्तेः न च फली श्रुत प्रमालक्षणे न गवज्ञान साधारण्य दोषः साक्षात्त्व लक्षण इव सा

प्र.प.
१८०॥

मान्यलक्षयित्वा जन्यपदादिदानेन फललक्षणात् दक्षतः प्रमाया लक्ष्यते प्रमात्वविशेषलक्षणावश्यकत्वे तदोजयवद्विधेः क्वातिव्याप्तिः
शंकेति सर्वमवदातं प्रत्यजिजेति पूर्वोक्तं नवप्रतिपोगिज्ञानापेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्तद्वियामिति भावः किंत्विति न च द्विलविषयत्वे अपेक्षाबुद्धिपेक्षा
तत्रायप्रत्यक्षतापत्तिः तन्मते सप्रहालेवनमात्रस्थित्यापेक्षाबुद्धितया तद्व्यंग्यत्वं तद्विषयत्वमित्येव परसिद्धांतर-नचैवं प्राप्नुततद्व्याप्तिविशे
धः अयं घटोयं पट इति प्रत्येकैकत्वसविकल्पकानं तं सप्रहालेवनस्य द्विलविषयस्योत्पत्त्या तत्तापेक्षत्वेनाव्याप्त्युपन्यासात्-नचैवमपि मयं
थेनापि तदनुत्पादः सप्रहालेवनत्वे तदपेक्षानुद्धिलविषयत्वे तत्र सप्रहालेवनत्वस्यैव प्रयोजकत्वमित्यजिसंभानेनापि मयं येन तद्व्यंग्यता
दिति मिति तीतिमित्यंशो मात्रं शेषेत्यर्थः ॥ ज्ञानाजन्यत्वात्तथाचक्षुतं सविकल्पकाजन्यत्वमिति भावः ज्ञानाजन्यत्वमपहाय सविकल्पकमर्ज
तप्रयोजनमाह ज्ञाताविति । ननु सादृश्यत्वविशिष्टसादृश्यवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणज्ञानीभूतसविकल्पकाजन्यत्वात्तद्व्याप्तिरित्यत आह सादृ
श्यादीति सादृश्यत्वादीत्यर्थः यत्त्विति । संस्कारद्वारा तस्य हेतुत्वं तथा च संस्कारजनकत्वेनैव रूपेण तेन तद्व्यंग्यत्वं सादृश्यं संस्कारजनकत्वेन
सविकल्पकत्वेनालोचनमापि तज्जनकत्वादिति भावः तत्तासविकल्पकादेव तत्ताप्रकाशो ननु तत्ताज्ञानमात्रात् पूर्वमपि चेत्तत्ताज्ञान

राम

नत्वेन जनकता तर्ह्युचिता अपि लिङ्गज्ञानत्वेन जनकत्वमस्त्येवमात्रादुच्यते रिति प्रतिबन्दिनसिद्धत्याह अत्र नितीति तथा च तत्रा
 पि हेतुतापत्तेरित्यर्थः तथा च यथा तत्र न तत्वेन जनकत्वं तथा न तत्ता प्रकाशेपीति जावः संशुखार्थतायां तु व्याप्यता वहेदक प्रकाशकलिङ्ग
 ज्ञानस्य व्याप्यत्वप्रकारकलिङ्गज्ञानस्य वा हेतुत्वादसंभव एव । यत्तु येन रूपेण संस्कारजनकत्वं इत्यादितत्र फलव्यापारो प्रत्येक रूपेण
 जनकताया वक्तुं शक्यं निवारयति । परोक्षेति । स्मृतिरूपलेखनयोर्जनकत्वेनोच्यते न यान्ता न यान्तापत्तेरिति द्रष्टव्यं वक्ष्यमाणमुक्त्या अंशा
 नेदेना जनकत्वादिति नन्विन्द्रियजन्यत्वमात्रेण नित्यादावतिव्याप्तिरित्याह ज्ञानेति तथा चातिप्रसंगन्यायकारकत्वेन मध्यतिप्रसंजनकमे
 वेति तदर्थमन्यतरकल्पमिति जावः नन्वेवं स विकल्पकानपेक्षत्वापेक्षलयोरेकत्रा जावा द्विषयनेदेन च तज्जन्तत्वा जन्यत्वाभेददाल
 साक्षात्वं जातिरेवेन्द्रियप्रयोज्या वाच्या तथा च सर्वज्ञानमिति मात्रं प्रत्यक्षं नेत्याह एवमिति नन्वेवं शंशि जायो वक्ष्यं वाच्योच्यथा तत्रापि गुण
 प्रयोज्यप्रमाणाप्रमातयोः कथमेकत्र संभवः कथं वा एकमेव ज्ञानमंशनेदेन प्रत्यासत्तिनेद जन्यत्वेन लौकिकमलौकिकं च नचां
 शनेद जन्यत्वा जन्यत्वा जावा त्र प्रमाणाप्रमात लौकिका लौकिकत्वा संभवः किंतु निरंशकतया ज्ञानस्याखंडमेव गुणोपाजयज्योना

प्र. ५
॥ ८१ ॥

नासेनिकर्षजन्ये च एवं चाखंडमेवज्ञानं प्रमाणाप्रमातृवत्कौकिकालौकिकत्ववच्च किंतु तत्तद्विषयत्वावच्छेदे न तत्तज्जन्यत्वं तत्तद्विषयधटितं
च प्रमाणादीति वाच्यं एवं हि मम यद्विषयत्वेन सविकल्पकजन्यतावच्छेदकं तद्विषयज्ञानत्वं तत्साक्षात्त्वमतिक्रम्य उपपन्नं न तत्तत्तासविकल्प
कस्य न तत्तासविकल्पकप्रतिजनकताजन्यत्वं जनकत्वयोरेकानवच्छेद्यत्वं नियमात् तत्तदेताविशिष्टज्ञाने प्रति इदं तांशे साक्षात्तापत्तिः
पूर्वतत्तासविकल्पकस्य उत्तरसविकल्पकप्रतिहेतुत्वेन सर्वसामंजस्यादितिसर्वपूर्वदोषोद्धारादपरितुष्ट्यत्र दोषांतरमाह दंडी तत्रो
भयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वे स प्रहलं वनापत्तेर्विशिष्टज्ञानोत्पत्तिरेवासाधारणकारणं उत्तरवाधात् परिशेषेण विशेषणज्ञानजन्यतया
दंडत्वविशिष्टदंडज्ञानजन्यत्वं दंडिज्ञानस्य साधयतीति भावः पूर्वसन्निकर्षत्वस्यैकस्याभावात् संयोगत्वादीनामननुगमात् कथं साक्षात्ता
रजनकत्वं ग्राह्यमित्युक्तं तत्राह प्रत्यक्षेति । संयोगेनेति । इन्द्रियसंयोगत्वावच्छिन्नस्य स्वयोग्यवर्तमानद्रव्यसाक्षात्कारं प्रतिहेतुत्वमित्यर्थः संयु
क्तेति इन्द्रियसंयुक्तसमवायत्वावच्छिन्नस्य वर्तमानस्वयोग्यसंयुक्तसमवेतसाक्षात्कारं प्रतिजनकत्वमित्यर्थः एवमप्येवमवायेति । शब्द
प्रत्यक्षं प्रतिकर्णसंयोगावच्छिन्नस्यो वसमवायो हेतुरित्यर्थः एवमप्येवमिति । इन्द्रियेति इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतया तत्समवेतविशेषणतया तत्

राम

समवेत समवेत विशेषणतया समवेत विशेषणतया समवेत समवेत विशेषणतया विशेषण विशेषणतया चेत्यर्थः । अतएव नि
 श्रुत्यादिनिष्ठरूपत्वादिनिष्ठशब्दनिष्ठशब्दत्वादिनिष्ठसमवायनिष्ठघटाभावादेरित्यर्थः । नन्विन्द्रियार्थयोर्योग्ययोसंनिकर्षश्च । पृथिवीत्वं न गृ
 ह्यत इत्यत आह योग्येति न केवलमर्थेन्द्रिययोरेव योग्यता किंतु संनिकर्षस्यापि सौमित्ततद्विषये अननुगत एव न चापिन्द्रियसंनिकर्षः पृथिवी
 त्वादौ योग्य इत्यर्थः । तत्संयोगोपिवेत्ति । वाशब्देऽनास्थायां । प्रकृते तस्य विचारस्याथ प्रयोजकत्वात् वस्तुतस्तत्संयोग हेतुत्वापेक्षया क्लृप्तहे
 तुसंयोगेऽप्युक्त्या वयवावच्छेदकत्वे लाघवादि । आत्मग्रह इति । तथा च क्लृप्तत्वादिशेषादुभयोरपि हेतुत्वं न लभ्यतरस्येति भावः । नन्वात्मग्रहे
 न दुव्यग्रहत्वेन अन्यता अपि तात्पर्यग्रहत्वेनैव बहिर्दिन्द्रियजन्यग्रहे तु संयुक्तसमवाय एव क्लृप्तो हेतु इति नेत्याह न चेति लाघवेनेति इन्द्रियसंयो
 गत्वेनैव स्वग्राह्यद्रव्यप्रत्यक्षं प्रति सामान्यतो हेतुत्वं निश्चयादित्यर्थः । यत्तु यथाश्रुतं धूमेव व्याचक्षते तेषां संयुक्तसमवाय कारणतायां कार्यतावच्छे
 दककोटौ दुव्यातिरिक्तत्वं प्रवेशाप्रवेशयोर्गौरवास्मत्प्रवेशान्यतरदेव बाधकमिति न किंचिदेतदसाध्याप्रसिद्धिरित्युपलक्षणं स्वप्रत्यक्ष
 जनकेन्द्रियप्रत्यासत्त्याग्रहत्वेन न्याप्तिमत्त्वं कलैकस्याभावादित्यपि दृष्टव्यं । संयुक्तेति । न च यद्गंधसमवायस्य साव्यक्तिरूपलक्षणा न हि तदे

५ वास्माकमपितर्जं स मवायौ अन्यत्र च विनिर्वाच्यं तदेकसाधकतर्कावहं ने न तदतिभावादिति जावः तदेतदित्यापाततः परमार्थे त
 ५२ स्तत्त्वसमवायीत्यत्र स्वयदितरतररूपादितदा तत्त्वत्वे तदाश्रयसंयोगो हेतुरित्यनुगमः इन्द्रियसंयुक्तसमवेतप्रत्यक्षेति इन्द्रियसंयुक्त
 समवेताश्रयसंयोगो हेतुरिति इन्द्रियसंयुक्तसमवेतपरमेष्ठस्वपदं धादिनदाव्यक्तमेव गौरवं स्वाश्रयसंयोगपरिचायकसंयुक्तसमवायौ
 वनागृहीतविशेषणान्यायेन हेतुत्वोचित्यात् विशेषांशस्यापि हेतुत्वाप्रवेशादिति धेयं । अन्यथेति । उक्तविकल्पेन तत्रापि परंपरासंबंध
 जावत्यर्थः तदजावाद्भवस्य जातित्वा जावात् ननु यथाश्रितं व्याधातादिति । नन्वाश्रयसादृश्यलाघवमाश्रितानामने कलादित्यसंवे
 नाहसाश्रयेति ननु सादृश्यधीरूपमानादेव न प्रत्यक्षादिति पूर्वस्वरसात्तत्त्वत्वात् सन्निसिद्धये हेतुत्वं तदमाह रसतेति । इत्येवात्र न दोष उच्यते
 नालापः नन्विदं रूपमिति शब्दाललाप इति विशेषः एवमप्येयि अन्यथा रूपस्यैव वर्णनयावृत्तेः प्रतीतेरेव रूपत्वप्रतीत्यात्मकत्वे न यच्च
 पीत्यादेरसंगतत्वापातादिति धेयं । चक्षुरिति चक्षुर्मित्रमिति इन्द्रियप्राप्त्युपलब्धिकादिकमित्यर्थः यथाश्रिते मनेऽप्यस्य त्वसंबन्धो रूपाजावाप्य
 तिवापि ननु वाच्यत्वादिति जातियोगिज्ञानविषयत्वमानं चक्षुर्मित्रप्राप्त्युपलब्धिकादिकमित्यर्थः यथाश्रिते मनेऽप्यस्य त्वसंबन्धो रूपाजावाप्य

राम
 ५१

तादृशज्ञानावपि विज्ञापितेः नचोपनीतधीयारणायतद्वश्यं वाच्यमिति वाच्यं त्रयत्वेन ग्रहणविशेषत्वस्योक्तत्वादिति अतीन्द्रियेति रूप
 तेन रूपेणातीन्द्रियरूपाननुमानापत्तेरित्यर्थः ननु ग्राह्यत्वेन द्योम्यत्वमिति अत आह बोधेति यो ग्राह्यत्वात् तद्विग्रहणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं न ज्ञात
 सिद्धौ संभवतीत्यर्थः प्रत्यक्षत्वेति यद्यपि यथाश्रुते तस्येष्टापत्ति ध्यानादिदृष्टित्वेन प्रत्यक्षत्वापादनं ध्यानाप्रत्यक्षत्वादेव बाधितं तथापि ध्यानादि
 धर्मेतेन्द्रियसंनिर्गतेण तत्प्रत्यक्षत्वापादनं दृष्टव्यं ननु जडतत्वादिकं यदि सामान्यं तदैकत्र विरुद्धं तच्च रूपत्वादिति विप्रतिपन्नस्य शक्तिमपि न
 किंतु प्रत्यक्षात्कूलप्रतिक्लृप्तसमवधानं तदुच्यते तच्च ध्यायविशेषरूपमेकस्याप्यविरुद्धमिति अरुचेर्दोषांतरमाह रूपत्वेति गंधरसेति अत्र प
 लेकमेव गंधाद्यंजकत्वे सति नीलव्यंजकत्वादिति हेतुर्न तु मिलि व्यंजकत्वं हेतोर्व्यर्थे विशेषणत्वात् न च प्रत्येकं हेतुत्वे शिलाशकलएव व्यभि
 चारः नीलव्यंजकतया पदकस्य नीलव्यंजकत्वादित्यस्य विवक्षणात् न चैवं तद्वारणाय स्थानीयं व्यंजकत्वेनैव विशेष्यतीकृतं परकीयपदवृत्ति
 नेति वाच्यं तथा सति स्थानीयं व्यंजकनीलव्यंजकस्यैव गमकत्वेनैव वैयर्थ्यस्यादावश्यकतया प्रत्येकगर्भतया एवाभ्युपगंतव्यत्वात् न संरु
 व्यभिचारवारणाय परकीयविशेषणस्यावश्यकत्वात् न चैवं प्रत्येकगर्भायां गंधाद्यंजकपरकीयनीलव्यंजकत्वं तु सादरनीलरूपव्यंजके

व्यञ्जिचरतीति वाच्यं तस्य न वशरावगंधानि व्यञ्जकत्वात् गंधव्यञ्जकत्वेन व्यक्तियोग्यताया विवक्षितत्वात् न चैवं प्रत्येकदेहनिमित्तजसत्त्वस-
नेत्यर्थो व्यञ्जकत्वे सति पीतव्यञ्जकत्वं पित्तद्रव्ये व्यञ्जिचरतीति वाच्यं प्रत्येकगर्भहेतुषु यत्र व्यञ्जकत्वमुक्तं तत्र तत्रैव तैजसत्वाद्धमानस्य मध्यमपग-
मेन तत्रापरहेतुभ्यामेव तदुक्तमाने दोषा जायन्ते तत्रापि परकीयपीतव्यञ्जकत्वावश्यकत्वाच्च न चैवमपि निष्कषोपले गंधा व्यञ्जकत्वमपि त-
व्यञ्जिचारः तस्य सुवर्णपीतव्यञ्जकत्वात् तत्र तेन पीतत्वा वांतरजाते व्यञ्जनस्य न च स्पर्शव्यञ्जकत्वगर्भहेतौ नालोको दृष्टांत स्यादिति वाच्यं
दीपचंद्रालोकस्य दृष्टांतसंज्ञेन तत्तत्परतयापि सामान्यशब्दपर्यवसानादिति । इत्यपदे चाधिकं प्रवेश्ये अन्यथा संनिर्दिष्टव्यञ्जिचार-
पक्षे रिति एवं प्रणाडीति । न च प्रतीति कलहः तदज्ञानस्यावश्यकत्वात् तथा हि यथा रूपावुगतमता विधेः प्रणाडी तथा गंधाद्यवुगतमता
वपि वाच्यो चेत् तत्र गंधत्वजात्यभ्युपगमे तत्रैव प्रत्यासत्त्यंगीकारे किं मनेन काष्ठोद्भाहेऽणतथा च तत्र रूपाव्यञ्जकत्वे सुखादिगंधव्यञ्ज-
कत्वादिति सुखसुरनिधीकरणयोः पार्थिवत्वं प्रसाध्य पार्थिवेन्द्रियवत्त्वेनावुगतमतिव्याप्यत्वाच्च तत्र रूपाव्यञ्जकत्वे स्पर्शव्यञ्जकत्वगर्भ-
हेतुर्वैद्विष्यः तस्मिंश्च ज्ञाने गंधत्वधीस्तस्यां च सत्त्वावुक्तं रूपत्वमतिरित्यन्योन्याश्रय इति सर्वथैव प्रणाडी जाननियमो नादरणीयः न च नीलसौरभ-

अजकत्वगर्जे एव हेतुः कर्तव्यः तथा फलकानामप्येतापेक्षणात् । तथा हि तद्व्यंजकत्वं तद्व्यंजकता वहेदका जावात्प्राप्तमन्यथा क्वचित्
 नीलवर्णमयेति हेतुसहकार्येनेदादेवन व्यनक्तीति शंकापक्षदृष्टतादौ तद्व्यंजकत्वस्यानवधारणात् । तथा च तद्व्यंजकत्वाजावात्तद्व्यं
 छेदकाजाविगवेद्यमाणिरूपत्वगंधत्वादिधीरवश्यमनुसंधेयागंधत्वादिगोचरधीजनकत्वस्यैतद्व्यंजकता वहेदकत्वात् न हितत्रयार्थवेदि
 यत्वादिना सौरनादिव्यंजकत्वमवच्छिद्यते । अननुगमात् किंतु गंधव्यंजकत्वं एव मनुगतगंधादिषु द्वौ तद्व्यंजकता वहेदकस्य प्रत्ययेत
 दजावगर्जे हेतुर्गोचरः । तज्ज्ञाने चोक्तरीत्या गंधादनुगतधीरित्यन्योन्याश्रयसंज्ञवेनेदं प्रणालीजनं नावश्यकमिति सूक्ष्मं एवमित्यादि । तुल्यतु
 दुर्जन इति न्यायेन नवतुनीलादिगर्जे एव हेतुस्तथापि नीलत्वजात्यनुरोधादपि सा प्रत्यासत्तिरित्याह नीलेति । चक्षुःश्रोत्रं चक्षुर्मौत्रशालं
 अन्यथोक्तिसंज्ञकाजावदिति । स्वमतेन समाधायो जयमतेन समाधत्ते गोवेति नीलेति । इह यद्यपि तारतम्यरूपानामागकारव्यक्तिवदु
 ष्टापक्षे कैकनीलव्यक्तिस्वीकारेपि तारतम्यधीः संज्ञवत्येव तथापि महानीलोत्पनील इत्येव तदा प्रत्ययः स्यात् । महागकारो अन्यगवा
 र इति चेत् । न तु नीलतर इत्यादि । प्रकृत्यर्थो वहेदकजात्यवच्छिन्नव्यक्तिर्त्वर्यस्य तरपूवाश्रयात् । अत एव न तत्र गतरसधीः । गत

जात्यजायेन साजात्या जायादिन प्रकाशं तरेण तारतम्येन समवायेन इति नावः न हि ति। न च नडुत्यादिशारोपः अनारोपतयैवोपपत्तेः न च प्रत्यजिज्ञाया मेव न्यायः इह त्वत् न च तस्याः प्रमाते सैकोत्यादादिप्रत्यय कश्चि का। एक प्रत्ययोत्पत्त्या न तरेण उपरप्रत्ययस्योत्पत्त्या विषयनेदेनो न्योः प्रमात्वात् न चकार। न ज्ञातीयत्वगोचराया अपि प्रमातृसाया वथा प्रमात्ये यथा वा अनेदा वगारह नैयथा बोत्पादादेरे व न विषयने इ कत्यनै तथा वक्तव्येति शङ्कं मित्यने। एकारे इत्या पाततः परमार्थतस्ततदे कत्वे समवायोत्पादादिना तडुत्यादधीर्वाच्या। न च धर्मिग्राहकादे कतया सिद्धस्य तस्य तडु नये सै न वतिसमवायस्य समवायिकारण नावश्च। दिशेभिः पुणस्यापि समवायसं बंधेन समानाधिकरणवितेभि नाशकत्वात्। अन्यथा अतिपतंगारं न चापि संयोगस्या प्राय समवायस्तथा समानाधिकरणेऽसमवेतत्वात् समवायस्येति बोध्यं। एवं नैवे कनी लाजायेतीत्येतादिति सिधै कानिदित प्रत्यासत्ति सिद्धिरित्यपि तु श्रुतं न इति न्यायात्। वस्तुनोरूपत्वादिशारोपतयैव साध्यापत्ता। न च तदसिद्धिः। न च तिरुक्त्वा साजात्या रलक्षणत्वात् न च वायेत्या कदिक तापत्तेः। न हि प्रत्यय नीलत्वं तं त्रं अ नुख गमात्। न च चक्षुर्मित्रयाः स्य पुण वत्तं तत्र तत्र चक्षुषो प्रत्यक्षत्वा पा तात्। न च चक्षुःशब्दस्य लक्षणत्वात् न तस्याप्राप्यत्वं त्वमे ते तद्वृत्त्या लो क रूपा निन्नत्वात् न चाप्रथमिने प्रा

त्यजानावः। तदिदं कुरुप्रथं कारणेन उरुप्रसन्नमयं इति दुःखप्रत्यक्षेण उपातदेव ज्ञानसंदेहस्य एवेति प्रत्यक्षेण तदीकाशे सदेवोक्त
श्रुत्या एव मुख्यमेतमस्तीति। प्रत्यासत्तीति। न वा प्रत्यासत्तित्वस्य कस्यां वा व्यापकता वहेदका जावात् उमानासंभवः। प्रत्यक्षजनकैर्द्विष
निकृष्टतर्धर्मस्य दात्र प्रत्यासत्तित्वेन विवक्षितत्वात्। तावतैवाभिमतसिद्धेः। पराभ्युपगतजाते हिंदिषा प्रतियोगिकत्वात्। तत्प्रतियोगि
कधर्मात्तस्य प्रत्यक्षजनकत्वा जावात्। व्याप्तिश्च सामान्यतो मुखीयत्वं तत्प्रत्यक्षजनकैर्द्विष प्रतियोगिकधर्मे वदितेन मवर्गितया
अन्यथा प्रत्यक्षजनकेत्यादिगर्जे साधे इति या न्योन्या जायेन सिद्धसाधनं शब्दप्रत्यक्षजनकेत्यादि तदपेसाधे अप्रसिद्धि रिति दुषणप्रसंगदि
तिवोथे। कर्त्तृसंयोगावच्छिन्नेति। अवच्छेदकत्वस्य संप्रसंगविशेष इति जावः। न च कर्त्तृसंयोगोद्गीहीति। अतएव कर्त्तृसंयोगावच्छिन्न
त्वत्रकर्त्तृसंयोगस्य विशेषणतायां बाधः उपलक्षणतायां प्रतिप्रसंग इत्यपास्तः। कर्त्तृसंयोगस्य समवायवृत्त्याधारतायां परिचायकतये
पलक्षणत्वात्। स्वरूपसंबन्धेन विशेषणत्वात् कर्त्तृसंयोगेशायावदिति जावः। न च सर्वशब्दाधारता चेत्सर्वत्र स एवातिप्रसंग इत्यत आह
एवं चेति। कर्त्तृसंयोगेनेति। न च तस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात् तत्राद्यवच्छेदको तत्राद्ययोगः तत्र हि उपधेरवशवात्वावदिति जावः। समवायेनेति

स्वस्याधिकरण२

प्र.प.
८५

त्वसमानाधिकरणात्वं ताजावप्रतियोगित्वमव्याप्यवृत्तित्वं तच्चेदो न यथाऽसिद्धं समवायसमवायवृत्तिरुदनाऽस्यव्याप्यवृत्तित्वादित्यु
नयपर्यवसितोर्थः। तद्वयेनसंबंधेनवृत्तित्वं तेनसंबंधेनात्वं ताजावप्रतियोगित्वं वाच्ये। अन्यथाव्याप्यवृत्तिमत्त्वाव्याप्यवृत्तितापत्तेः।
तथाचविशेषणतयासमवायोव्याप्यवृत्तिः समवायवृत्त्यासमवायोवृत्तिरेवेतिनसमवायेननवास्वरूपसंबंधेनतस्याव्याप्यवृत्तित्वं। न
चसमवायोपि व्याप्यवृत्तिरुदनावोपीति बाधातः समवायावृत्तिप्रतियोगिकसमवायाजावेनस्वरूपसंबंधावृत्तिप्रसमवायस्यसना
नाधिकार्यस्याविरोधात्। अनावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनैवो नयैरेकत्रविरोधात्। अतएवाकाशसंयोगोप्यस्तिवृत्तेस्तस्यस
मवायावृत्तिनाजावोप्यस्ति यथाचैवं तदनावस्तथान्वयिनिवर्त्यते। इति। शब्दसमवायोप्यस्ति विशेषणतयाव्याप्यवृत्तिसदासदैवशब्द
समवायः सर्वकर्तृसंयोगावृत्तिरुदत्यर्थः। शब्देति। वायोरूपसमवायसत्वेरूपजाववृत्तिसमवायसत्वेपि यत्कर्तृसंयोगावृत्तेरुदनाश
ब्दजाववृत्तप्रत्यक्षत्वावपि विषयाजावादेवनशब्दप्रत्यक्षत्वायैवपावत्यन्नवत्। इयंस्तुविशेषस्तत्रप्रतियोग्यतावयोवैयधिकरणं
अत्रउविशुद्धावच्छेदकावृत्तिरत्वं। नचकर्तृसंयोगावृत्तिप्रसमवायस्येत्यादिपूर्वग्रथविरोधः। तत्रापि कर्तृसंयोगावृत्तिरस्यशब्दप्रस

राम
८५

नवाय इत्यर्थः । तथाच समवायमात्रे प्रत्यासत्तिः । शब्दस्य कर्त्तृसंयोगावच्छेदानावच्छेदाभ्यां प्रत्यक्षोत्पादादौ अतएव कर्त्तृसंयोगो हीत्यादि
नासमवायवृत्त्या शब्दाधारतायामेव परिचायकतोक्ता । ननु समवाये कर्त्तृसंयोगस्य परिचायकत्वमुक्तं कर्त्तृसंयोगस्य समवायावच्छेदकत्वस्य
नवेपितेन रूपेण प्रत्यासत्तिरार्थांगीरवात् । किंतु समवायत्वेनैव । अतिप्रसंगस्य शब्दानावादेवाजावादिति सर्वसुखं । ननु समवायेन
शब्दे यद्दृष्टिगुणमात्रं शब्दस्य यथाधारता तदवच्छिन्नैतन्नः श्रोत्रतत्त्वदीणाद्यवच्छिन्नमपीति न कर्त्तृवच्छिन्नमेवेत्याहुः । अर्थः । न्याय्यत्वा
दिति । इदमभ्यापेत्त्ववस्तुतो व्यक्तिवाङ्मल्यं न गौरवं किंत्ववच्छेदकस्य बद्धघटितत्वं तच्च कर्त्तृसंयोगावच्छिन्नजो जागएव । तदपक्षया श
ब्ददेशत्वस्य लघुत्वादिति श्रेयं । एकदेशिसमाधानं ह्ययति नमिति । संनिधुपक्षोणत्वात् । संनिधिरूपत्वात् । कर्त्तृति । नचोक्तलाघवं
शब्ददेशत्वेनापीडित्येकस्य वच्छिन्नस्यैव तथात्वात् । तस्यैव शब्ददेशत्वात् । एवं नावच्छेदकलाघवे व्यक्तिलाघवमप्यादरणीयमित्य
हलाघवादिति । यद्वा शब्ददेशतायामेव लाघवात् । अतएव तस्यैव शब्ददेशत्वेनाप्यस्यैव तदेतत्तरमाह शब्देत्यादिसमवायेन शब्द
देशशब्दकरणस्यैव तत्समवायित्वे सत्ये ते हेतवो निर्वहंतीति स्मर्त्तव्यं । यदेति । अयं तु विकल्पो न प्रकीर्तय रसात् किंतु व्यवस्थितः । तथा

प्र.प
८५

सं ता नक्षत्रा माणिक्ये निमित्तं तद्वत्पत्नी निमित्तं जेदा जेदाभ्यां फल जेदा जेदयोः सर्वसंप्रतिपत्तौ वायुप्राणाग्नावा जेदे वीचीतरंग
याथे वायुप्रागावा जेदे च कर्त्तव्यं लक्ष्म्यायः। एवं च दशदिशि होत्र्योक्तवायवः प्रागावा च यदित्तादिवाः शस्त्राजार्थे ते इति दशति
एवमेव न तस्य कथमपि निश्चयः किंतु संख्या निमित्तं संख्या विधाया नीतितत्त्वं। अत्र च वायु जेदे वैजात्य कृतो दृष्टव्यः न तु यत्किंचि
तः कारणात् बछेदक जेदा देव कार्ये जेद संभवार। अन्यथा दृष्टं न तस्य घटस्यापि जेदा पातार। वैजात्ये च तार मंदशस्त्रजनकवा
धुनौ दशदिक्का नां समावेष्टोता दशा एव दशदिक्का त्यर्थं ते शब्दाः न तु ता दशवायुसंबन्धे एकजातीयः सर्वतो दिक्को वीचीतरंग वत्
अत्र एव व्यतिरेक जेदा दशमे अर्द्धे तात्प्रागावा जेदा हेतुत्वं मित्यवधेयं। न तु जेदे स्वप्रागावा वस्थावश्यकत्वादित्यसंगतं सम
वृत्तार्थं प्रागावा वायुतया वक्तव्यं न कल्पयेदेषां तदावश्यकारिण्या सविशेषात्। एवं रूपादिषु तथा कल्पनादित्यसंगतं न हि सा
येनास्मात् सादौ प्रथमतः स्वप्रागावा वस्ते न ह्येतत् सहीतं अत्रापि व्यतिरेकात् सादौ प्रागावा वस्तेनापि। तथा च पाकजरूपपरसहेतु राम
ताथे गंधप्रागावा वस्त्या न्यथापि इति सिद्धं प्रागावा वस्त्या तथा तादित्यस्वरसाद्रूपादि प्रागावा वस्त्यव्यतिरेकं प्रागावा वस्त्यस्य ८५

हेतुत्वग्रहादावश्यकतामाह्यदेति। तुल्यत्वेपि पूर्वोक्तविलक्षणत्वेपि सौ रज मसौ रजं असौ रजनानाशनं तं रं सौ रजं सौ रजनाशनं तं रं चासौ र
जमित्यर्थः। न व तत्र पूर्व रूपनाशनं तं रूपं तं रमपि जातमेवेत्याह न वेति। श्यामानं तं रं रक्तं तेत्येव प्राप्तादृष्टं विद्यमानसजातीयमेव रूपं
तं रमिति पा केन दृष्टं इत्यग्निसंयोगात्तादृशरूपेण कारणं किंत्वया दृश्येत्यर्थः। एवं सति व्यनि चारादन्वयव्यनि चारादित्यर्थः। न हि सत्य
पि पा केन सजातीयं रूपं कदाप्युक्तं न दृष्टं तथा च तत्र मध्य प्रागजावस्था परमै रपेक्षेण कारणत्वकल्याणादावश्यकं तेन रूपं प्रागजा
वादीनामन्यथा सिद्धमित्यर्थः। ननु रूपादिस्थले जवत्प्रागजावोदे तु न सर्वत्र येन शब्दे पितृत्वेनेदस्यादिनिश्चाह। नन्वेति। एवं तरेति।
अतदिस्थले जातस्य पुन रजननात् कार्यमात्रं प्रति स्वप्रागजावस्थ कारणत्वकल्याणादित्यर्थः। एकेति। एका सामग्री एका मेवोत्पत्तिं जन
यतीत्यर्थः। सामग्रीति। न चाद्यसमयावादेव तत्संवेधरूपोत्पत्त्यभावः। तदजावस्थापि हेतुजावाधीनतया प्रागजावा हेतुत्वे हेतुत्वं तं र
सत्वे तस्याप्यापाद्यत्वादिति जावः। यत्तु कारणजावा कार्यजाव इत्यत्र कारणस्या नादिसंसर्गात् न बोवा प्रागजावो वा। न चेह प्रागजाव
स्थ प्रागजावोत्पत्ता जावो वा किंतु धंस इति कथमित्यहेतुताय ह इति। न त्रा हेतुजावो वा निरहं इति तावः तथा च दृष्टं सहित च

प्र.प
८६

क्राजाववर प्रागजावसमवह तदेतंतराजावदहापेक्षुलजइति नीकेचिदेतत् ॥ १ ॥ नविति यशस्वरूपादेराश्रयसंबंधाजावावतत्ता
क्षात्कारः प्रत्यासत्तिजन्य इत्यर्थः । यथाश्रुते सिध्यमिदं व्याधातादिति । विशेषणेति । संबंधविषयत्वे सिद्धसाधनं प्रतियोग्यतुयोगिजावसं
बंधविषयत्वस्य समूहालंबनकारणाय दंडपुरुषयोरेव विशेषणविशेष्यत्वप्रतीतिरियमायव सर्वसंमतत्वादतउक्तं विशेषणवि
शेष्येति । नचप्रतियोगित्वादेरुजय निरूप्यत्वं विशेषणे प्रतियोगित्वस्य विशेष्ये चातुयोगित्वस्य जानात्संयोगादेस्तजय निरूप्यत्वमिति ज
वः । प्रत्यक्ष एवोपोहलंकृतकैमाहनहीति । समवायिनादिति । नीलोद्यत इत्यादिप्रतीतौ तथा कारणतुजवादित्यर्थः । एवमप्येयि । स्वा
तंत्र्येण तादृशातुजवौ नोनयसंमतौ येन तौ प्रणालीक्रियेतामिति जावः । स्वरूपेणेति । स्वरूपेण वैशिष्ट्यविधेयानविशेषणत्वेन नवावि
शेष्यत्वेनेत्यमदजिमतंतनुनसंजवत्येवतुजयथैवस्तानेन विषयीकरणदिति स्वाभिसंधिना स्वरूपेणेत्यस्मदाज्ञेयस्यैव रूपेण
विशेषणाद्युपधानेनेत्यर्थकल्ययित्वादप्यति समवायमिति । स्वरूपेणेत्यस्यार्थंतरस्यासंभव इत्यभिमानः परस्येति । विनिष्ठबुद्धि
त्वादिति विशेषणधीजन्यबुद्धित्वात् । अतद्यादृजिधीजनकबुद्धित्वादित्यर्थः । वस्तुनो विशेषणत्वगोचरबुद्धित्वादित्यर्थः । प्रतियोगत्व

लक्षणस्य विशेषणत्वस्य सप्रसङ्गं न वेदाय विशिष्टज्ञानविषयत्वस्वीकारात् । इयान्तरं विशेषः संबन्धविषयत्वे पितृत्वतियोगात् तदपेक्षि
नविशेषानिरूपितमेव जन एव वायौ समवायसत्त्वेऽपि न रूपवानिति धीः तन्निरूपितविशेषणत्वस्य रूपेण तन्निरूपितविशेषणत्वस्य च वायाव जा
वार । एतदजावे विवक्षितहेतोरप्यवच्छेदकाज्ञानादज्ञानापत्तेरिति जातः । अतद्व्यावृत्तिधीजनकत्वमुक्ता वहेदेन सत्त्वे हेतुस्तत्तदेव तत्रैव
तर्कसंज्ञवेन व्याप्तिग्रहात् । तथाहि । अतद्व्यावृत्तिः संसर्गविशेषावच्छिन्नविशेषणा जावव व्यावृत्तिः सा च तदा विशिष्टज्ञाने न जन्येत यदि वि
शिष्टधीस्तत्संसर्गविषया स्यात् यत्संसर्गविषयाधीस्तत्संसर्गा जावव व्यावृत्तिबुद्धिं जनयतीत्येवानतिप्रसक्तस्य दिव्यामकस्य संज्ञावदिति सारं
दं किं ज्ञानवदिति । यद्यपि दंडेनेह विशेषणं किंतु मनुवर्धः संबन्धः स च संयोगरूप इति तद्विशिष्टधीः पक्षसमानाहृतः तथापि एतच्छ्रुति
लक्षणा न प्रत्यक्षप्रतीतिर्देवप्रकारिकादृष्टांतोद्भूता । तस्यान्यथा प्रतिपादना संज्ञवेन उक्तवाक्येनैव प्रतिपादनात् । यद्वा उपलक्षण
तथाद्वयविशेषणिकापश्चादिश्रुत्याधीष्टांततया विवक्षिता । तत्र लंगूलादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तत्संबन्धस्य गौरवादिति गोपदाज्ञेयत्वे
व तस्यैव प्रकारत्वादिति दृष्टव्यं । तद्विषयकत्वासिद्धेरिति । परस्य तथात्वासिद्धेः । तं नित्याः प्रमाणी जननाद्यमत्तादित्यर्थः । अन्यथेति । अ

प्र.प
८२

अतस्मिन् तद्विषयताकायाः प्रसाध्यांगिकायास्तस्याएव तत्र मानत्वे इत्यर्थः। अन्योऽप्यादिनि। तस्याः समवायविषयत्वसाधने समवायप्रसिद्धिधीनं तत्साधने वसिष्ठे तस्यास्तद्विषयत्वे ततः समवायप्रसिद्धौ साध्या प्रसिद्धिरित्यन्योऽप्यत्र इत्यर्थः। यथाश्रुते क्वाप्येवं प्रत्यक्षं नार्थसाधये। इत्यन्योऽप्यत्रानवकाशादिति। संबंधमात्रेण नयनिरूप्यमात्रं। नाप्यविशिष्टेति। अविशिष्टपदं अविशिष्टधीपरं अविशिष्टपदस्यासंबन्धवत्त्वं न व्ययथाश्रुते अन्योऽप्यत्रासात्। अविशिष्टविषयस्तद्विशेषणत्वागोचरार्थत्वेन सुनिर्वचनात्। तथाच तद्व्याप्यत्वं तदजनकत्वं तद्विषयत्वसाधेनीलविषयत्वेनैव सिद्धसाधने नीलस्य नीलाविशिष्टधीरूपे नीलानावज्ञाने अनेकस्य नीलविशिष्टज्ञानविषयत्वात्। एवं तदजनकस्य अविशिष्टधीनियामकं तद्विषयत्वं साध्यमिति साध्या तावच्छेदकनिरुक्तिरियं दुष्टव्या। न तु संबंधनिरुक्तिः। यनातीद्विषयसंबंधाव्याप्यादिदृष्टान्तसरः। तथाच तद्व्याप्यत्वं नीलविशिष्टादिबुद्धिपक्षयित्वा तादृशदंडादिबुद्धिदृष्टा तद्विषयत्वसमवाये साधिते विशेषणविशेषाच्च अविशिष्टधीविषयत्वेन संबंधसाधनार्थनिर्वच्यमिति नैतत्संबन्धत्वनिर्वचनत्रयमत्रिबंधने साध्या नाधिकरण्यप्रविष्टतया व्याप्यादिलक्षणेषु चक्रकाद्यासंजनमित्यवधेयं। नियामकत्वं तदजनकत्वमेवातेनापि विशिष्टज्ञानाजनकसद्विशिष्टज्ञानजनकं तदसाधारणकारणमुच्यते इति तद्विषयत्वं साधेयं वा

राम
८२

येन संबन्धनिमित्तका इति साधे विशिष्टज्ञानासाधारणकारणनिमित्तका इति प्रथमस्तोत्रेः । तथाच सिद्धसाधनमिति वाच्यं विषयत्वे साधे निमित्तं । यनिमित्तत्वे साधे विषयत्वस्य नियामकपदेन विवक्षितत्वात् । यद्वा व्यापकत्वेमेव नियामकत्वे यथाश्रिते लविशिष्टत्वस्या संबद्धपदार्थो यतथा न्योन्याश्रयादित्युक्तं । ननु संबन्धाविषयत्वे सख्दालेव नाविशेषापातो विशिष्टज्ञानस्थित्यत आह विशेषणतेति । संबन्धविषयकस ह्दालेवनवा रणाय संबन्धविषयत्वे विशिष्टज्ञानस्थित्युक्ते विशेषणतादि कृत एव विशेषोवाच्य इत्यर्थः । अतएवेति । यद्यपि प्रत्यक्षत्वे नेन्द्रियसंबन्धसाधने संबन्धाभावादप्रत्यक्षत्वसाधनमशक्यमन्योन्याश्रयात् । तथापि अतिरिक्तसंबन्धाभावः समवाये सर्वथा प्रमितः स एवा प्रत्यक्षत्वेतं च अतएव संबन्धत्वेनातिरिक्तसंबन्धसाधनमि नाशक्यमवस्थया परिजहार । नचैवमभावस्याप्रत्यक्षत्वं जावविशेषणतायाः संब धांतरगर्जनात् अनावेत्ततदनावेपिविशेषणतायाः सत्तादिति ते प्रामाण्ये संधिः । ननु प्रामाणिक्यमवस्थित्यत आह स्वजावादिति । अन्यथोपप त्याप्रामाणिकत्वाभावादिति जावः । ननु संबन्धत्वव्यवहारकारित्वं स्वजावादसंजवि । संबन्धांतरमंतरेण रूपाद्यसंबन्धे तस्य रूपाद्यत्वेना नुपस्थित्या केवलस्य कदाचिदग्रहेण रूपादिसमवायीति प्रतीत्यभावादित्यत आह समवायो हीति । यथा स्वजावादाश्रये संबद्धः तथा स्व

प्र.प
८८

नावादेवरूपादीयोपीतिप्रतियोगिनिअत्रयोगिनिवास्वजावएवशरणमितिजावः। अत्रजावानामित्यादिनियमस्याप्रयोजकत्वात्। नैवा
राज्ञैतदित्यनिसंधायानावबुद्धिशेषणतयेवोपपत्तेरुत्तमाने सिद्धसाधनमित्याहसमवायेति। अतएवघटज्ञानयोरेवेतिवाचिनामन्वान
मेवदृष्टान्तलेनोदाहरण। ननुघटज्ञानयोरेविशेषणतैद्विषयत्वासत्तिः असंनिष्ठस्यैव घटादेर्मनसाग्रहात्विशेषणसंनिधौदेहेतु
त्वादित्यस्वरूपादादृष्टतलेति। यथातत्रेद्विषयसंबन्धविशेषणतानयेहापीत्यर्थः। समवायेनापीति समाधिसौकर्येहेतुं। वस्तुतः प्रमाणति
इतथातत्रसंयोगाभ्युपगमेपिनसाप्रत्यासत्तिः। क्लृप्तविशेषणतायाः सर्वत्रप्रत्यासत्तित्वमित्यभ्युपगमेपि क्लृप्तत्वात्। अत्रलोकादि
लुपलक्षणं असंभवान्नैवपिदृष्टं। समवायाद्विनिनाभावकार्योक्त्यतः। विनाशकानावाच्चाशब्दतत्त्वेरुक्तत्वादिति। लाघवादि। न
नुयत्रैवमानेगुरुलघुविषयतासंभवतितत्रैवलाघवसहकारि। इहउक्ततथातथाहि। तावतीनुहिंपक्षयित्वैवसमवायसाधनानिप्रमा
र। गुणद्विबुद्धिमात्रपक्षतायांलुक्लाघवनवतासार। तथाजावेवाङ्गविशिष्टबुद्धिमपिपक्षयित्वातदंतनीवेनापिसमवायसिद्ध्या
पत्तेः। नवतत्रवाधः उक्तलाघवसहकृतोक्ताउमानात्मवायस्यत्रत्यातसंयोगश्चेत्यत्राविरोधात्। तथाचपक्षवाङ्ग्यलाघवमनादे

राम
८८

यं न यतत्वात् । नियतसिद्धिहेतौ नियतलाघवस्यैव सहकारित्वं । लाघवप्रतिसंधाने चैवं । अथानाकारिकोक्तिर्न कालेना नास्ति ।
मिल्यते तौ पस्थिता वेकत्रैव लाघवादिकः कतो तथा नानविशेषणमर्थै एकत्वाने कलेदशीनादेकत्वेन लाघवेन चैतरकापि दृष्टं वि-
षयनेदेन संबंधनेदादिति कुतो लाघवाद् ता ए इति । अजाहुः । प्रत्येकादिशि ह बुद्धेरवपत्ती भूतायाः संबन्धविषयत्वे साध्यमाने संबन्धत्वा
बुद्धित्रय्याने कले गौरवादेकमेव तथा सिध्यति स्वरूपसंबन्धस्य संबन्धिद्वयात्मकत्वेन तत्सिद्धौ गौरवादिति । तदुक्तं । तत्तत्त्वक्रपाणांसं
बंधिरूपानामित्यर्थः । न त्वन्यविशिष्टबुद्धिविषयीभूतस्वरूपाणामिति । तत्तत्ज्ञातुपस्थितौ समवायासिद्धिर्भवमादिति । न त्वना
वस्थले संबन्धिद्वयात्मनः स्वरूपसंबन्धस्य कल्पनाद्विपर्ययेना घवमत आह सं बन्धत्वेनेति । अनावस्थसंबन्धस्य तु यथा यथा
तत्कस्य स्वरूपसंबन्धत्वेना कल्पनादि हे व कल्पनीये अतएव धर्मकल्पनालाघवमपि नादरणीयं उच्यते । अथ धर्मकल्पनास्य उ-
च्यते न लाघवात् । अन्यथा विशेषणविशेष्यमात्रविषयत्वे लाघवात्तद्विषयत्वात् मानात् संबन्धाविषयत्वेन व्याजितविपरीतलाघव

प्र.प.
८८

मापतितमित्यस्वरसात्साध्यांतरमाश्रित्यतत्साधनमाहअथवेति। अत्ररूपकहेतुहृष्टंतेषुबुद्धिपदं प्रत्यक्षपरतया द्रष्टव्यं। अथयथा
ध्वन्यनिवाराद्यापत्तेरिति। नन्वेवंलाघवावरोधाद्येकत्वंतर्हिसंयोगिन्यपि समवायापत्तिः ननुअत्रनवसिद्धसंयोगाद्वाच्यं। अनाणसमा
हारेप्रमेयसमाहाराविरोधादिति मैवंअत्रनवेनसंयोगत्वाबलेदेनसंबंधत्वस्यक्तसत्त्वात्संबंधकत्वनायांलाघवमिति। अत्रापत्तिः
नवगुणगुण्यादिविषयेधेवमनुगतमस्तिधर्मातरंयेनक्तसत्त्वात्लाघवाद्देपरीत्यस्यादिति नावः। अत्रमात्रलाघवमिति। अत्रमनस
सिद्धिरित्याहअत्रनवेति। गुणकर्मादिविशिष्टबुद्धीनांतेनतेनविशेषणेनानुगतानांविशेषणसमवायमन्तरेणानुगतस्यनिवृत्त्यान
स्थानावात्। नचविशेषणसंबंधेनैवानुगमःसंबंधत्वमविषयत्वादिगर्जस्यजनकतानबलेदत्तत्वेनसंयोगसमवायादिवैवैवतत्त
द्विशिष्टबुद्धानुगतधीदेवत्वात्। अत्रावविशिष्टबुद्धौत्वज। यत्वेनैवतस्यैवस्वरूपसंबंधस्वरूपत्वात्। अत्रादीनुत्तमानुगतस्यैवकास्याजा
वादिति नावः। अन्येत्वनुगतस्यजावकार्यादेरनुगतसमवायिकारणादिहेतुत्वादपि समवायसिद्धिरिति समवायेभानंतरमनेनर
चितंस्वरूपसंबंधेनान्यथासिद्धेभंसंस्थलेनावोत्पत्तिराशयनाशेषसनाशादिपद्येतेतिवदंति। अत्रविशिष्टबुद्ध्योविशेषणसंबंध

विषयसाधने तुस्तविशिष्टज्ञानत्वादित्येवानवावावज्ञानेनानिचारः तदा तत्सत्त्वेपि तदप्रतिसंधाननियमेन तत्साधारणसम-
वायानि चामेव प्रकाशतदंशसमवायवाधात्स्वरूपसंबंधकलानात् अतएव न तेन तदा अर्थो तरे समवायवाधोत्तरकल्पनीयस्य त-
दानीन कल्पत्वात् न च अनिचारे सिंगजत्वादुमिते भ्रमत्वापत्तिः मय्यतिश्रुत्यर्थात् सिंगजामिते रपि प्रमात्वात् वस्तुतो व्यनिचारेना-
स्त्येव संबंधविषयत्वसत्ता तदानीत्येव रूपसंबंधमादाय संबंधविषयत्वात्तदपि साधनत्वादिति समवायसाधनैः प्रत्यक्षमेवेति व-
यं न चान्वित्यस्वरसादि धारः तद्विज्ञानं तु ज्ञातृज्ञातृद्वयव्यर्थविशेषणोपादानप्रयासः तदनुदरे विशेषणोपादानेपिन फ-
लसिद्धिरवयोजकत्वात् समवायसिद्धयै न तरे नैव तदतिरिक्तसंबंधसाधनमिति प्रतिकूलतर्कपराधात्तश्चेति निर्विषयके-
ति निर्विषयनावमात्रविषयविशिष्टबुद्धित्वादेव मुत्तरादियथाश्रिते भूतले घटानाव इत्यादि बुद्धौ व्यतिचारः ज्ञानादिवि-
शिष्टबुद्धेश्च पक्षेनातर्जीवो ये नैवं नागा सिद्ध्यापत्तेः वने सिंहनादरत्यादि बुद्धौ वनावच्छिन्नस्यैवातिरिक्तस्य न जोगस्यापि विषयत्वात् न व्यनि-
चारः तदविषयत्वेनांतत्वमेव बुद्धिते न हेतौ प्रमात्तस्य विवक्षणादिति सर्वसुखं नक्ततर्कस हकारपुस्कारेण वैशेषिकादुमानमीपसम्यग्मि

प्र-प
६०

तिमत्तातदुपन्यस्यति यदेति । पराजावश्चेति । प्रतिबंधका जावमात्रहेतुत्वे अतिप्रसंगैव हेतुर्वाच्यः स चास्त्येव तथा सत्यपि कार्यजावेन पर
स्य प्रतिबंधकतैव नैकवैशिष्ट्यपक्षे सा हि न दानवति यदि पटवति देशे पटा जावसंबंधो न स्यादित्यर्थः । समवायस्यातीन्द्रियत्वमाश्रित्य वैशिष्ट्य
स्यैवेत्युक्तं । प्रतिबंधिमाशंकते समवायस्येति । रूपसंबंधरूपत्वमित्यत्र विशेषणत्वपक्षे दोषमाह । रूपेति । प्रकारांतरेण विशेषणत्वं दुर्वै
चं उपलक्षणत्वपक्षे तु स एवातिप्रसंग इत्याह अन्यश्चेति । अधिकरणेति । न चाजावेत्येवं वक्तुं शक्यं स्वजावौ हि वस्तुनां यावद्व्यजावी तथा
च यद्विश्रुतलेपराजावाद्यधिकरणत्वं रूपतदजावाद्यधिकरणत्ववत्स्वजावः स्यात् तदा सदा तथा जावापत्तिरित्येकवैयधिकरणं का
लनेदेनाप्यनयाधिकरणं न स्यात् न ह्यजावाधिकरणवद्वायावयधिकरणे द्वैविध्यमस्ति येनाधिकरणस्वाजाव्यं न व्यवस्थाप्येत । न
त्वेवं पाकरत्ने पि घटेश्यामाधिकरणताप्रत्ययप्रसंगः तस्य श्यामाधिकरणत्वजावत्तात्तरत्ताधिकरणताप्रत्ययश्चानस्यात् एकस्य वि
रुद्धाधिकरणत्वजावत्वविरोधादिति चेत् । तादृशोपनीतजावस्येष्टत्वात् । अतादृशप्रत्ययस्य तदधिकरणत्वेपि तदजावादे वा जावा
त् तत्र विषयस्यापि हेतुत्वात् अजावस्थले तु पटा जावस्य स्थानीतरे तस्यैव सत्वेन विषया जावस्यात्रैव वक्तुं शक्यत्वात् तत्र नयाधिक

राम
६०

रणतायाश्चैकत्राविरोधात् । एकदाश्यामरक्तयोरेव तथाविरोधात् । ननु स्वजाव एव कथमवधारित इत्यत आह अवाधितेति । तस्मान्नेयं प्र
तिवेदीयत्तमवायसत्त्वादेव रूपप्रतीतिरिति । वस्तुतस्तु परमतेदं दीत्यादावपि देद वैशिष्ट्यमेव विषयो न देदादिरपि अतएव क्लृप्तानामनाक
नेपितदाहितवैशिष्ट्यमादाय गृहीतग्राहितं धारावाहनबुद्धीनां नैराशं कितं कुसुमांजलौ सप्तहालं वनव्यावृत्तये विशिष्टज्ञानस्य क्लृप्तं
वैशिष्ट्यं धर्मिग्राहकमानाद्विशिष्टज्ञानमात्रगोचरः तस्य च न विशेषणं विषय एवेति लीलावती प्रकाशे स्फुटं अतस्ते प्रतिप्रतिवेदिः पटा
जावाजावेपि पटाजाववैशिष्ट्यगोचरात्मनः पटाजावविशिष्टज्ञानस्यापत्तिः अस्माकं तु सत्यपि समवाये रूपाजावे न रूपविशिष्टज्ञान
स्यानुत्पत्तेरिति वैषम्येण प्रतिवेद्यं द्यारत् । अत्र च यं रूपसमवायसत्त्वेपि कथं रूपाजावः संसर्गवृद्धिप्रतियोगिकस्य सति संसर्गस्यै
नवात् । अन्यथा घटवति हतत्वेपि संयोगवृद्धिप्रतियोगिकस्य घटाजावपत्तेः । न च तत्र तथाप्रत्ययाजावायास्त घटाजाव इह तु प्रतीत्यत्रोधादप
समवायसत्त्वपिरूपाजावः स्यादिति वच्यं । इह रूपमित्यपि प्रतीतेः । न चैतदसिद्धं अजावप्रत्ययाद्युपरोधेन त्वयापि तादृशप्रतीतेर्वाच्यत्वा
त् न च सारोपरूपेति वाच्यं अजावप्रतीतेः सत्यत्वे तस्यास्तथात्वस्य वक्तव्यत्वात् । तथा च तत्त्वमात्रे न वैपरीत्यस्यापत्तेः । वस्तुतस्तु येन संवेद्ये

१० प
८१

नयद्यत्रास्ति तत्संवेधपुरस्कारेण तत्र तज्ज्ञाने प्रमेति रूपवत्तु धीरे वप्रमाया ह । यत्संशयो वल्लि त्रयोऽना वस्तत्संशयि विरह वत्येवेति तद
नावप्रत्यय एव भ्रमः स्यात् । तस्मादविद्यमानसंशयो वल्लि त्र एव संशयो नावदति रूपा नावेति दं न समवाया वल्लि त्रः किंतु तद्धर्मता लक्षण
संवेधविशेषा वल्लि त्रः स तु बाधौ रूपसमवायसत्त्वे पि नास्ति विशिष्टज्ञाने तदेव हितं वै । तद्विषयत्वादेव समूहा लं वनतो विशिष्टज्ञानं निश्च
तद्वत्तु तं एवं सति समवायसिद्धिः कारणत्वमात्रेण विशिष्टबुद्धि व्यापकतया परैरप्यवश्या भवेयत्वात् । अन्यथा समूहा लं वना द्विशिष्टज्ञा
नविशेषो न स्यादिति सा कांक्षधर्मधर्मीत्यादितद्विशिष्टज्ञानलक्षणविवरणे प्रामाण्यवाद एव व्यक्तं । सर्वणि लक्षणा नि काले अति
व्यापकानीत्यद्वैतप्रकरणे द्वयप्रकाशे यमर्थः कंठवेगे वस्फुटी कृतो स्तीति । तथा च समवायव्यापकत्वे ना नाव विशिष्टबुद्धीनां
वैशिष्ट्यं सिध्यतु पटा नाव ३ वैशिष्ट्यसत्त्वे पि तद्धर्मता वल्लि त्र पटा ना नाव सत्त्वात् न पटा नाव विशिष्टबुद्धिः तथा विशिष्टबुद्धौ व्यापकवै
शिष्ट्यमात्रस्य समवायवदतंत्रिनेति प्रतिवंदौ सुहृदा यत्र ये वाच्यं च नानाशेषे न ज्ञाना पादनमेव तत्रैव ह्यर्थं न च तत्र समवायस्वीका
रे तदा पादनं समवायिनाशच्यमवेतनाशदे तु लादिति वाच्यं । नाशवेन नित्यसंवेधि कारण नाशत्वे नैव तद्धेतुत्वकल्पनात् । ननु त

राम
८१

प्र.प
८२

दइत्यवच्छेदेनैव तदुक्तं नयसमावेशस्वीकारादिति तदुक्तमवच्छेदेनेति जावः। नीलीघट इति। न च ग्रहसंवेद्यप्रकारिकाधीस्तदामुप
प्रयोगाप्रतिरिक्तनीलप्रकारके वैशिष्ट्यविधया संवेद्यविषय इति कथमिति प्रसंगापादनमिति वाच्यं प्रतिपत्तिर्कार्यो रजेटान्वयस्यैव व्यु
त्पत्तिरित्युक्तम्। अन्यथा देहः पुरुष इत्यपि देहप्रकारके संयोगवैशिष्ट्यविषयकं प्रत्ययमादध्यात् अतएव घटः कर्मत्वमानयने नित्यादि
क्रिया कर्मजावेन नान्ययं बोधयेति अनेदेत्ययोग्यमिति बल्यत इति जावः। विशेषणतासत्वादिति विशेषणताप्रत्यासत्तित्वसत्वादित्यर्थः
शब्दादीनामिति। कर्मसंबन्धस्यैव कारणस्य क्रियाजनकत्वदर्शनादिति सामान्यतो हेतुताग्रहोत्पत्त्यलं इन्द्रियविशेषे संयोगादियहस्य व्यु
त्पत्तिरिति। पारतयापि संज्ञादिति जावः। ज्ञातैवेति वस्तुगतिमनुसृत्योक्तं वस्तुतः पूर्वाज्ञानेपिलाघवादिपित्तजानी तद्विषय एवावमानप्रवृत्तिपि
सुक्तं। चरित्तपितथाप्रथमोपस्थितावपि गौरवेण तन्निरासन्नसंज्ञात्। न च क्लृप्तत्वेन तावद्विशेषणतायाः प्रतिस्तेनानात्वेन समवा
यविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वकल्पने धेतद्विशेषणतायास्तत्कल्पनादित्युक्तं प्रायं। अपत्तिरिति। रूपाजावोवायुवृत्तिर्येभ्य प्रतियोगि र
कालेशतिवायुवृत्तित्वेनानुपलभ्यमानप्रतियोगिकत्वादिति दुष्टम्। अन्यथा उमानेवायोरूपाजाव इति कुडेरसिद्धेरिति। तदजाव इति।

शब्दाभाव इत्यर्थः क्वचित्तदभाव इति पाठः तस्य तदभावप्रत्यक्षत्वं तदभाव इत्यर्थः । तदभाव इति । न च लाघवाद् अनुपलब्धमात्रं ग्राह्यं
 मतिप्रसंगश्च स्वग्रह्यसंबन्धविशेषणताप्रत्यक्षत्वेन वार्यतामिति वैपरीत्यमेवास्त्विति वाच्यं । विशुद्धमात्रापि न योजनत्वादिभ्यंजकधी
 विरहकाले ब्राह्मणत्वाद्यभावप्रसंगेन तादृशयोग्यानुपलब्धस्यावश्यवाच्यत्वात् स्वग्रह्यत्वादिना तदतिप्रसंगवारणादिति । अतए
 व संबन्धत्वं प्रत्यक्षत्वमिति तदपेक्षेन्द्रियग्रह्यत्वमेव लक्षितं तद्विशेषणतैव प्रत्यक्षत्वं इत्यपास्तं । ब्राह्मण्याद्यभावप्रसंगेन ता
 दृशयोग्यानुपलब्धे रवश्यवाच्यतया वायोरूपाभावप्रत्यक्षत्वात् शेषे नैन्द्रियसंबन्धविशेषणतायां प्रत्यक्षत्वं तौचित्यात् । योग्यानुपलब्धि
 विषयत्वेनैवाभावस्य योग्यत्वमित्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यत्र हीति । ननु वैपरीत्यमेवास्ति । प्रतियोग्यानुपलब्धविशेषिणी
 अभावविशेषणताऽभावग्राहिका । एवं तादृशविशेषणतास्वीकारे अनुपलब्धहेतुत्वमेव दुर्लभं कुतो वैपरीत्यमित्यदितदाऽन्यदपि न
 ह दण्डकूलैलाद्यवातिरेकार । अपि च इत्थं विशेषणतास्वीकारे अनुगमोपि अन्यथा क्वचित्संबन्धविशेषणता क्वचिदिन्द्रियविशेषणता
 इत्यनुगमेन तत्तदभावप्रत्यक्षत्वं प्रत्येव तस्याः तस्याहेतुत्वं कल्पनीयं । षट् विना गद्यत्यासत्तेः कथंचित्पारिभाषिकानिर्वाच्य इति

टाजावदिति बुद्धौ श्रुतत्वा संसर्गो ग्रहहेतुता लाजे पिघटा उपलं जहेतुत्वा लाजा तावत्समाप्यक्रमेण सामान्यसामर्थ्यां घटाग्रहाप्रवे
 शाच्च। नचाजावेन्द्रियसंबन्धादिसामान्यसामर्थ्यसत्त्वे पिघटोपलं जेना जावधीरित्युपलं नो हेतुरिति वाच्यं घटाजावदति घटोपलं जस्य
 भ्रमतया तज्जनकदोषस्यैवाजावधमाप्रतिबंधकत्वात्। तदजावैभ्रमस्यैवासंजवात्तैर्न। अजावभ्रमस्य लेप्रतियोग्युपलं जे सति ना
 जावज्ञानमिति अनुपलं जहेतुत्वे कल्पमाने लाघवे नाजावज्ञानावच्छिन्नं प्रति हेतुता कल्पते न तु विशिष्टगीरवात्। नचतत्र प्रमा
 सामर्थ्येव प्रतिबंधिकादोषाजावाहानोत्पत्तिरिति वाच्यं विवक्षितविवेकेनान्येषां अविचारे नौकोपलं जरूपाया एव प्रमाणाप्याह
 जावस्यैव दोषत्वपर्यवसानात्। नचप्रतियोगिसत्त्वविरोधी ना उपलं जस्तत्र हेतुत्वे न लक्ष्येन प्रमायां तद्धेतुत्वं लभ्येतेति वाच्यं। अत
 एव प्रतियोगिसत्त्वापादितप्रतियोगिका उपलं जहेतुत्वाभ्युपगमात् सामान्यतो उपलं जमात्र हेतुत्वकल्पनानंतरं विषेदये विशेषाभ्या
 मनुपलं जहेतुत्वसंजवात्। अतएव सामान्यसामर्थ्यामप्यसंसर्गो ग्रहप्रवेशो बोद्धव्य इति। यद्यपि य एव भ्रमस्य लेप्रतियोग्युपलं ज प्र
 तिवंधकः स एव भ्रमहेतुः सचात्र नेति न प्रसंगः तथापि तेषामननुगमादनुगतस्यैव हेतुत्वमिति तत्त्वं। चक्षुषि प्रोथवीत्वाजावाप्रत्यक्षा

शेः

खरोषे न चोक्तयोग्यानुपलंजः सर्वथा हठ इति तत्त्वं । मन्तीति । न चैवमुद्धत रूपे परमाणौ महत्वाभावप्रत्यक्षतापत्तिः इष्टत्वात् । यत्रैवोप
लंजो यस्य प्रतियोगिसत्त्वेनापाद्यते तत्रैव तदभावप्रत्यक्षतास्वीकारात् । एवं मनस्त्वाभावोपि घटादौ उद्धतरूपवदन्योन्याभावोपि वाचि
स्य हः । न च प्रतियोगियोग्यत्वं संसर्गो नावेऽधिकरणयोग्यत्वमन्योन्याभावयोग्यतेति कथमेतदिति वाच्यं अनन्यपगमात् । उक्तानुपलं
जविषयत्वेनैवोपयत्रयोग्यत्वादिति । अत एवात्रेतादात्म्याभाव इत्युच्यते । न च वाचिनापदेन साधारण्येन श्रुतिर्हृदयः । स्तंभेति । य
द्यपि पिशाचात्मा पिशाचत्वजातिर्भोवन्त्यात् तदा तत्प्रकारोपलंजविषयः स्यादित्यापादनं संजवात । न त्वेवंपिशाचे स्तंभत्वसत्त्वेन
तदुपलंजापादनं । अयोग्यवृत्तित्वेन पिशाचत्ववदनुपलंजसंजवादिति नावः । अत्रोपलंजावैः प्रत्यक्षाभावोवाच्यः न च पिशाचप्र
त्यक्षाप्रसिद्धौ तदभावः संजवतीति नाशं कनीयं । प्रत्यक्षेधिकरणप्रतियोगिसंसर्गविषयत्वाभावस्य हेतुत्वात् । वस्तुतस्तु प्रतियो
गिसत्त्वेनापादितप्रतियोगिकत्वेनानुगमेयद्विपिशाचत्वं स्तंभवृत्तिस्थात् संजवृत्तित्वेनोपलभ्येतेत्यापादने स्तंभवृत्तिलोपसंज्ञाज
वएव तथा । यदि वाशून्यरूपवन्त्यात् तदा रूपवत्त्वेनोपलभ्येतेत्यत्र रूपवत्त्वोपलंजाभावस्तथा उच्यते । न च प्रतियोगिसत्त्वस्थापादकत्वात् ५४

दापादनमापाद्यप्रसिद्धउरोवेनद्विरूपमेवेत्युक्तक्रमेणैवाउगमइतिसंक्षेपः। यत्तत्त्वावादेरिति। नचैवंद्रव्यगुणान्यायत्वादीनां जाति
 त्वेप्रमंजितमलुष्टमेवेतिवाच्यं। उक्तपरापरजावाजावेनजातिनेदेर्षिद्वष्टत्वाजावादौनित्यानेकसमवेतत्वस्यसत्वेनतावन्मात्रस्यजा
 तित्वेऽप्रयोजकत्वमित्यत्रग्रंथतात्पर्यमिति। संचेतत्वइति। ननुसमबाधिकारणनाशस्यकारणतासमबाधकत्वनोतरकल्यासमबाध
 कत्वमेवप्राथमिकमुपजीव्यं। गुणादिन्यायेनाजावमपि विषयीकृत्यत्यत्रमित्युपजीव्यविशेषेनतत्रनसमबाधाजावकल्पनेप्रसुत
 तद्विशेषेनसमबाधिनानाशेनसमवेतनाशेजावत्वेतंत्रमंगीक्रियतांगौरवस्यप्रामाणिकत्वादिति। अत्राहुः। अजावेसमबाधकत्वनेनो
 क्तकारणतायाऽमुपजीव्यंयजावमविषयीकृत्यगुणादिमात्रविषयीकारणसिद्धेयिसमबाधिसमबाधकारणनाशस्यहेतुताप्रहसेन
 वात्। दैवाहुतदानीमजावेबाधकानवतारेणतस्याजावविषयत्वात्। तस्मात्प्रयमतोबाधकानवतारादजावसाधारणसमबाधाउमिता
 वपिअनेतरमुक्तबाधकावतारेतस्यपरित्यागः। वस्तुतस्तसमबाधकत्वमन्तेरेणापिघटादिनाशदर्शनेनष्टंसाद्यनाशदर्शनेनचाजा
 वसंबंधाच्चसंबंधत्वेनैवहेतुतायांलक्षणायांमन्तेनोक्ताहुमानेनतत्साधारणेकसंबंधसिद्धिविशेषात्। किंतुअजावव्यावृत्तत्वेनजातःसं

नल ३

प्र.प.
८५

वैधः समवायसिद्धनेतरं तादृशेण पर्यवस्यति । तस्मादुनयथापि नाजवे समवायः । नच निजसंवेधसिद्धौ जाव एव विशेषणता अजाव
एव समवायः । स्वरूपसंवेधिकारणनाश एव कार्यनाशहेतुः स्वसमवायिनाशेन समवेतकार्यनाशहेतुरिति विपरीतमेवास्त्विति वाच्यं
अजावस्वरूपाणामजावत्वेनानुगतानां स्वरूपस्य संवेधत्वेन कल्पनात् । ननु गतावयविगुणकमेजात्वादीनामित्युक्तं प्राये अतएवाजा
वत्वेन न कल्पनादत्येताद्येनाजावयोरेपि स्वरूपसंवेधस्य कल्पनेन लघुत्वात्स एव कल्पनेन समवायः कल्पनीयत्वात् । धंसं समवायवा
धकाले कल्पमानः स्वरूपसंवेधो धंसत्वं विशेषमनादाया जावत्वे सामान्ये पर्यवस्यति अन्यथोक्तवाधकस्यात्येता जावादावसंजवेन तत्र
समवायकल्पनायावज्जलेपत्वापत्तेरिति दिक् । केलिति । तथाच न विशेषणता प्रत्यासत्तिरिति जावः । ननु ग्राहकत्वित्स्याः सिद्धे कारण
त्वं कल्प्यं च तत्तद्देवव्यतिरेकेण दर्शयति । तदिति । अत्र विधानमेवाह अन्यथेति । अतएवेति । इंद्रियानुविधानादित्यर्थः । पृष्ठेति । जावय
हे नियमतोऽन्वयाद्यनुविधानवतीत्यर्थः । ननु तथैवेन्द्रियमन्यथा सिद्धमस्तु । नच निमीलितास्तस्थले तस्यां सत्यामपि फलाजावदिन्द्रियहे
तुत्वनिश्चयः । तर्हि तद्वदेवाजावस्तानेपि इंद्रियहेतुत्वसंज्ञात् । नच तदानीमधिकरणग्रहाजावान्नाजावधीर्नेन्द्रियसंनिकर्षाजावादि

राम
८५

तिवाचं। अधिकरणज्ञानमात्रस्य तत्रापि संज्ञेन प्रतियोगिग्रहकं द्वियज्यधिकरणज्ञानकारणानावोवाच्यः तथा च तस्यापि कल्पनी
यतया इन्द्रियसंनिर्गम एव कल्प्यते। किंच ग्राह्यानावयवस्य सामान्यतएव प्रतिबंधकत्वादनावावपलक्षेण हेतुत्वमित्यसंगतं। यत्तत्र परिशि
ष्टप्रकाशे महोपाध्यायः। अनावावपलं नोऽनावोपलं न प्रागनावोवाच्यः। तथा च नावोपलं नेतत्प्रागनावहेतुतावश्यकतया गेवादौ रूपादि
प्रागनावोदीनामिव नावावपलं नेन सोऽन्यथा सिद्ध इति तत्र नावावपलं न समानश्रुतिकत्वात्तदुच्यते। किंच अधिकरणे प्रतियोगि
संस्पृष्टोपलं न विषयत्वानावरूपावपलं द्विर्वाचासाचनप्रागनाव एव स्वप्रागनावेन च यद्यन्यथा सिद्धिः तदेन्द्रियेणैव विरुद्धं न वा
नावपलं विरपयोग्यताविशेषितावाचासाचनवदनावग्रहिकेत्यादिगर्भावात्तथा च नावग्रहकप्रतियोगिस्मरणादेर्नोवाग्रह
कत्वादनावपलं द्विर्वाचकैति वाच्यं एतावतापि व्यभिचारत्वे हेतुत्वं प्राप्तं न तत्त्वतः स्यात्सिद्धेरिति प्रकृतं यथविरोधात्। किंच प्र
तियोगिस्मरणादिनयोग्यताप्रविष्टं प्रतियोगितद्वाथ नित्रपदेन साधारणतदुपलं न कादन्धुक्तं यथाशक्ते घटोपलं न प्रागनावस्य
घटानावग्रहकत्वे नासंज्ञात्। न हि स प्रतियोगी तद्वाच्यो वा। तथा च प्रतियोगिस्मृत्यादयो असाधारणोपलं न का इति तदन्यथावत्स

प्र.प
८६

मवधानमस्त्येवेति नोक्तव्यनिचारोपिन वैवंसंयोगिनाशजन्यसंयोगनाशस्थले व्यनिचारोद्वारेण यावत्तदुपलंजकेत्यादिगर्भे वाउपल
खिर्हेतुः स्यादिति वाच्ये। एककारणपरिशेषापत्तेः रिडियादेरप्यहेतुतापत्तेर्वैव्यमाणत्वात् अतएवप्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितप्रतियोगिका
नुपलखिर्हेतुर्वाच्यातेन तादृशापादनस्थलएवाजावधीः जावयहेवप्राथमिकेअजावस्यतदानीमनुपस्थितत्वेन तथाप्रसंजनाजावा
नुपलखिर्हेतुरित्यपास्ते एवमपि व्यनिचारदर्शनादिं द्विधेणान्यथासिद्धप्रदर्शनात्। अथग्राह्याजावायहः कारणइत्यजावाउपलंजो
पिकारणमेवयेन प्रकारेण जावाउपलंजः कारणंतेनाजावाउपलंजो न्यथासिद्धः। तथाहि। घटनादात्म्यग्रहेतदत्वंताजावतदाश्रया
न्योन्याजावयोर्द्वयोरपिनग्रहइतिवक्तागतिः। एवंकृडुजयग्रहेनघटनादात्म्यग्रहइत्यपि। तथाचाजावग्रहेयाह्याजावाउपलंजो ग्राह
कः घटनादात्म्यस्यतदुजयरूपग्राह्यविरहरूपत्वात्तद्वद्यदितेनैवरूपेणतदुजयाग्रहो घटनादात्म्यग्रहेपिकारणेतदायहान्योन्याजा
वग्रहेसत्यपितादात्म्यग्रहापत्तिः। अन्योन्याजावस्यतदजावत्ताजावात्। नहियथातादात्म्यमन्योन्याजावाजावस्तथा न्योन्याजावोपितद
जावरूपः घटाप्रतियोगिकत्वापानात्संसर्गो जावत्तापत्तिश्च। यथावनेयमिष्टापत्तिस्तथावतिरेकिणिवक्ष्यते। एवंचसाउपलखिजी

राम
८६

वप्रहे प्राह्याना व काउपलं नत वा हेतुने तवा व व द्राह्याना वाउपलं नत्वे न ताद्रूपेणान्यथा सिद्धत्वादिति। मैवे एव मपीन्द्रियेणेत्यादि
 विशेषात्। तस्या एव मानत्वं प्रसंजनस्य वत्त्वे पलादिति। उच्यते। नावाउपलधि वदना वाउपलधिरपि हेतु रविशेषात्। आह्यस्तानविशे
 षितायाथाह्याना वत्तानस्य सर्वे सिद्धत्वात्। नचाकरविशेषः करणतायामन्यथा सिध्यभिधानात् प्रमाणत्व एवाद्येपेण तस्यैव समाधा
 वौचित्यात् न च यादृश्यउपलधिर्हेतुर्वाच्यानादृशीनिमित्तादस्य नास्तीत्यन्यथा उविधानादिन्द्रियहेतु रे व न कुतस्तेनान्यथा सिद्धि
 रिति वाच्यं। अनावाउपलं नोन वा वयह मात्रे कारणं च निवारणार्थं घटाना वयहैपि घटादिनिर्विकल्पकसंज्ञात् समानं प्रका
 रकत्वेन ज्ञानयोर्विशेषात्। किंच सविकल्पकमपि स्यादेव घटाना वस्य कचिदधिकरणे ग्रहेपि निरधिकरणस्य घटस्य प्रतीतेः
 तथा च तदधिकरणनिष्ठ नावयहेतु तन्निष्ठाना वाउपलं नो हेतुर्वाच्यः न तु सामान्यतः तथा च सामान्यत इन्द्रियस्य प्रामाण्य कल्पना
 हेतुरप्यउपलधिर्न प्रमाणमन्यथा सिद्धत्वात् अनावधीस्तान्निधिकरणानां स्येव नापि निर्विकल्पकेति प्रकृत्या व छिन्नं प्रत्येवाउपलधिः कार
 णं कारणं च केनाप्यन्यथा सिद्धेति दिक्। यत्वावधीः स कारणं केतिकल्पमाने इन्द्रियमेव कल्पते कृतत्वा नावाउपलधिः तथा चेन द्वा

प्र.प
८७

विदध्यकल्पनात् । न च संनिर्कर्षात् । न च उपलब्धव्यवयवनिचारेण तथात्वात् । न च प्रतिपादनात् । केन्द्रियजन्याधिकरणज्ञानसहकारित्वकल्पनात् । न च संनिर्कर्षकल्पनस्यैव तदपेक्षयोचितत्वादिति । तत्राधर्मीतिन्यायात् । न च साधिकाधिकरणज्ञानविशेषेणैकैकं रूपज्ञानत्वेन जनकत्वोचितत्वात् । न तु धर्म्यतरस्य संनिर्कर्षस्येत्युक्तप्रायत्वादिति । तामितिकरणीहतामिति शेषः । प्राप्तिविशेषणं प्राप्ता यमित्यर्थः । न च अयमपेक्षार्थकत्वमुक्तं अतो रूपत्वादित्यहो उच्यते । न च प्राप्तिरर्थसंयुक्तसमवायः स्यादेवेत्येतावन्मात्रास्वरसादाह प्रतीतिः । न च अपि धर्मधर्मभावग्रहः संयोगविषय इति दंडाज्ञानादेव न प्रसंगः । अन्यदृशप्रत्यक्षेणैकैकं नियामकं मत एव प्राप्तिविशेषणमित्युक्तं अतो दोषांतरमाह इदं द्रियेति । अत्राप्ययोग्यतयैव न ग्रह इत्यत आह । इन्द्रियस्येति । कारणव्यापारविषयतयैव कर्मत्वादिति भावः किंचेति । रूपादाविन्द्रियग्राह्यत्वस्य सर्वसिद्धत्वात् । इह त्वन्यतरासिद्धिरिति भावः । न उदृष्टान्ते हीत्युक्तं समाधत्तौ शारिरिकदेहदर्शनेन वत अतो व्याप्तिमाह संबंधस्येति । न हीति । तदुक्तं न हि सुशिक्षितोऽपि न रवदुःस्वस्वंधमाकृत्य नृत्यतीति । अत्र यद्यपीन्द्रियेण समं स्वरूपसंबंधो नोच्यत एव किंचिद्रियसंबन्धेन स च त्वयापि बाह्ये अन्यथा अधिकरणग्रहीनेयामकता

राम
८७

निधानमपि विरुद्धे तत्तत्संबन्धे विना तदधिकरणत्वात्तावात्तथापि यद्विशेषकमजावज्ञानं तज्ज्ञानमेवाधिकरणज्ञानं द्रष्टव्यं । तद्विशेषणत्वे च सर्वे वदन्ति नैव क्वचित्तव समवायवदितितदाशयः । उपमान इति । यद्यप्यजावपदसंकेतग्राहकोपमानसत्त्वात्तत्तथापि सिद्धसाधननियमानां तत्राप्रवृत्तिपूर्वकं ग्रहणमत्र विवक्षितमित्यर्थं व्यञ्जिचारोद्भवः । उपमानत्विति । तद्विज्ञादृश्यज्ञानत्वे तच्च साक्षात्वादिनापरापरजावउपपत्त्या न जातिरित्यप्याख्याने । एवं हि प्रत्यक्षरूपसादृश्यज्ञानवृत्तौ साक्षात्वे व्यञ्जिचारतादवस्थात् । न हि साजातिर्याहकता वहेदकत्वेन विशेषणीयायेन साक्षात्वादि व्यावर्त्येत तथा सति शब्दलस्य साधनवैकल्यापातात् । न हि शब्दत्वे तदग्राहकता वहेदकं अपि तु तज्ज्ञानत्वं तस्मात्ज्ञायमानकरणानि प्रायेणैव मउमानं प्रयुक्तं तेन च शब्दत्वं जातिरस्ति तथेति न वानिच्छन्तः । न चोपमानत्वे व्यञ्जिचारः तस्य ज्ञायमानकरणतापक्षे सादृश्यपर्यवसितस्य जातित्वात्तावात् । सामान्यान्वेव भूयांसि इति मते सादृश्यस्य जातिरूपतया तद्वृत्तिर्भवेत्तातित्वात्तावात् । जातौ जातित्वात्तावादिति फक्कि कार्योद्भव इति । इत्यजाव इति । अत्र दोषसहितधर्महेतुत्वादिति विशिष्टे वहेतुः कर्तव्यः ननु भ्रमहेतुत्वमात्रं दोष एव व्यञ्जिचारादित्यवधेयं । ननु प्राप्तिरपेक्ष्यते व्यापारत्वेनाच्यव्यापारश्चात्राधिक

प्र. ५

८८

रणज्ञानमेवेति कथमन्यथा अप्राप्तेऽप्यपि लयत आह किंचेति। कर्मप्राप्तिनिधमात्। कारणस्य प्रमायामिन्द्रियेण प्राप्तिरपेक्ष्यते न तु व्या-
पारतया अपेक्षेतु विषयः कर्मवनाकारकत्वादतोऽप्राप्तेऽप्यपि जायत इत्यर्थः। अत इति। अनुपलंजस्योपलंजयाह कलासंज्ञादिति नावः।
तत्र येनेति। अस्माकं तु तत्राऽनुमानस्वीकारेण कार्यवैजात्यात् कार्यसाज्जात्येव व्यभिचारस्य कारणताविरोधित्वादिति नावः। व्यभि-
चारोदाहरणोत्तरमाह वाच्येति। अपसिद्धांतादिति न वस्तुतोषः किंतु पूर्वोपगमपगमव्याघातेन वादिदोषः। तथा च योपलं-
जवादिनां मनुपलंजिर्मानांतरं स्यादेव बाधकानां वादतो दोषांतरमाह योपलंजपीति। मानांतरेण घटा जावादिग्राहकेणेति शेषः।
अन्यथोपलंजाऽनुपलंजस्यैवाऽनुपलंजयाह कस्यस्वीकारेण विरोधापत्तेरिति। नन्वेतावतापि न वतु घटा जावेत्ताऽनुपलंजिर्वाहि-
नैवमप्यनुपलंजिर्मानांतरस्य निरासः उपलंजाऽनुपलंजैरप्यपगमादित्युक्तेराह अपि वेति। नन्विदमपि न सम्यक् अधस्यत्वमिन्द्रि-
योपनीतनीलेपीता जावाग्रहादेव प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियजन्याधिकरणग्रहणस्य कारणत्वात्। न च प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियविलंबादे-
व तद्विलंबः। इन्द्रियविलंबो हि प्राप्तेन्द्रियविलंबः न च तत्तत्तत्र तदजावः। घटा जावग्रहस्थलेपिताऽऽशतद्विलंबादित्यस्वरसादाह किं

राम

८८

चेति । नन्विदमपि मधुक्तं रूपानां बोधशुद्धिस्तद्वत्त्वेनाद्यपलभ्यमानप्रतियोगिकत्वादित्युक्तमानसं न वादित्यरुचेराह आपचेति । न
न्विदमप्युपपन्नं यावत्तदुपलं न कसा कल्पसत्युपलक्षिणी हि का उक्तस्थले च यावत्तत्तत्त्वे उपलं न प्रागजातव्यवहितक्षणे घटो
पलं न स्यैवोत्पत्त्या कथमजावधीकृत्य धर्तान्नो न य सामग्री सत्त्वे उपलं न योरन्यतरोत्पत्तौ विनिगमकाना वः प्रतिबंधकाना वस्य क
थं सह जावेन जनकतया तत्रैवोत्तरकाले उपलं न स्योत्पत्त्या तादृशा उपलं न स्याना वा यादृक्त्वात् । किंच घटवति घटाना वधीर्
मदति तत्र दोषाना वा देवाना वा यहेन विषयाना वादिति । अत्र ब्रूमः । सत्युपलक्षिहेतुत्वे सर्वमिदमुपपद्यते तदेव नास्तीत्यत्र ता
त्पर्यं । घटस्थले ऽना वा उपलं न स्य विषयाना वेनैवोपपत्तैः । विषयकारणत्वस्य क्लृप्तत्वात् अद्यपलं न हेतुत्वकल्पनीयत्वात् । न च घ
टाना वे सति घटोपलं न वतो घटाना वा उपलं नैव हेतुता निष्ठा यस्तत्र घटोपलं न कदोषस्यैव प्रतिबंधकत्वादिति । तस्माद्विषया
ना वेनैवाना वा यादृक्त्वा उपलक्ष्यना वा कार्याना वा दर्शने न न साना वधीहेतुः क्लृप्तत्वा कारणत्वमिति सर्वेतात्पर्यं । न च ग्रंथे अन्यथ
निवारप्रदर्शनादिदमसंगतं तद्व्यतिरेकेण फलव्यतिरेकाना वा कारणत्वस्या ना वस्येव हीनत्वादिति । बाध्यादाविति । घटाना वादि

प्र-प
८८

स्थलेतेनाउपलब्धेर्मानांतरत्वाभ्यपगमादुदाहृते । इन्द्रियेति । इन्द्रियसंबन्धविशेषणतावात्रेन्द्रियसंयुक्तात्मसमवेतविशेषणविशेष
णताद्रष्टव्यागेहेमनःसंयुक्तात्मसमवेतज्ञानविषयीकृतेमैत्रवत्वप्रकारकस्मरणविषयत्वाभावस्यविशेषणतासत्वादिति । तत्तुल्यप
रिमाणेतिमयामैत्रवत्वेनास्मर्यमाणत्वादितिहेतुद्रष्टव्यः । तेनतत्तुल्यपरिमाणयोगितयाऽस्मर्यमाणेनायंहेतुरस्तीतितत्रहेत्वभावोदस्त
रणं पृथक्प्रमाणंनप्रसज्यतेमयेतिचविशेषणाद्यस्यनमैत्रेतादृशाद्वरप्रत्ययःतत्रसंस्कारादुत्पादविलोपनादिसंज्ञेनास्मरणस्य
संज्ञेनव्यभिचारेननवतिष्ठस्यतत्रात्रनवेसतिस्मरणनियमस्तद्वत्वेनास्मर्यमाणत्वस्याव्यभिचारात्सत्तुकोपिकस्यापिनादृशो
नवतीतिमयेत्युक्तंविशेषणमितितत्त्वनायैवतत्तुल्यपरिमाणेत्यादिविशेषणमिति । नविशेषणतेति । समवायश्चातीन्द्रियएवेति
भावः । अधिकमिति । घटवत्यतिप्रसंगस्तदवस्थएवेतिभावः । नन्वग्नीषोमावपिनप्रत्येकनिजौमेवकस्यातिरिक्तस्यानभ्यपगमादि
त्यन्यतरासंबन्धितयैवतन्मात्रप्रदार्थनिर्वचनंतथाचाजावाभ्यपगमइतिदोषमयेवद्व्यमाणत्वेनोपेक्षान्यदाहृततोहृतलेति । न
तुप्रतियोग्यविषयाधिकरणबुद्धिरेवतन्मात्रबुद्धिःनचानावाभ्यपगमदोषःतत्रापीत्यनेवतन्मात्रबुद्धिरूपभावस्वीकारात् । एवं

राम
८८

तत्रापीति धारयाम विश्रान्तिरित्यरुचेराह किंचेति । व्यवहारस्येति । न चोत्कर्षरूपाया जाते व्यक्तिवित्तिवेद्याया स्तारशब्दानि लाया
त्मन्यव्यवहारे व्यवहर्तव्याधिकस्यावधेर्ज्ञानहेतुर्दृष्टइति वक्तव्यं तत्रापि तारत्वत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानस्य हेतुत्वात्तस्य वावधिगने
तया ऽवधेरप्यव्यवहर्तव्यत्वादिति शङ्कानित्यत्वे वाच्यत्वादिति नावः । तथा चेति । नन्वधकारे कंटका जावो मास्त कंटका जावा जावोस्ती
त्यपि न तस्यापि बुद्धिरूपत्वात् जावे वा वेधः कुतः तस्य कंटकसाध्यत्वात् । तस्य च कंटका जावा जावादन्यत्वात् । निर्जन इत्याद्यपि सा
वद्यं तथा हि । प्रतिबंधका जाव हेतु जावो ऽन्यव्यतिरेकगम्यः स च प्रतिबंधका जावे कार्यं तदजावा जावे नेत्यात्मको न तु प्रतिबंधके
सति न कार्यमित्यात्मकः प्रतिबंधका जावा जावो न प्रतिबंधकः किंलन्यइति भ्राम्यतस्तादृशव्यतिरेकग्रहस्य प्रतिबंधका जाव हेतु
त्वे अत्रुपयोगात् तथा च प्रतिबंधका जावा जावे जल निःसरणा जावो न वनी हतु न मात्र बुद्धिरूपतया वेधा जावा जावो पि नास्तीति क
थं जल निःसरणा जावः । न चैवं वेधा जावः वेधा जावा जावो ह्यपि नास्तीति प्रतिषिद्धं बुद्ध्यात्मनो ह्योरथ जावे तदजावा दित्यपरि
तुथ्य नाह । किंचेति । नास्तीति तत्र विषयांतरा जावा दिति नावः । नत्विति । इदं तु स्वंप्रतिदृष्टं तत्रैवा जावज्ञानेन व्यवहारस्तदनु

प्र.प
१००

पक्षिः बाधितत्वेनैवास्ति वादा ६

प्रपञ्चावतर्हीरित्यन्योन्याश्रयपरंप्रतिसापेक्षमाणमेवेति। ननु तद्विपरीत्यसंगतं प्रतियोगिज्ञानादेरनावयवव्यवहारार्थमपेक्षणीयत्वादितरतिज्ञानात्। आकाशादेरदृष्टैरनावयवकेवलान्वयिनः स्वीकारपक्षे च प्रतियोगिमदधिकरणस्याप्रसिद्धिरित्यस्वरसादाहवक्तव्यमिति। अतस्तानात्रे आकाशादिप्रतियोगिके प्रतियोगिमदिति। न च घटवतिघटाज्ञानदशायामेवाजावापत्तिः अजाबोनामस्यन्योन्यास्येव अनावयवव्यवहारापादनंतु नानिष्टं प्रतियोगिस्मृतौ यावत्तदुपलंभकसत्त्वाधिकरणज्ञाने अनावयवव्यवहारात् न चोत्तरकाले बाधावतरेपितदापत्तिः। प्रतियोगिमत्त्वज्ञानस्यैव बाधकत्वेनानावयवव्यवहारस्य तदानीं भूजावात् न च बाधानवतारकालीनानावयवव्यवहारस्यापि संवादादिति जावः। समानाधिकरणेति। प्रतियोगिसमानाधिकरणेत्यर्थः। न चैवमनुगमइत्याह तथ्यावेति ननु यत्कालीनोऽजाबोबुध्यते तदा तनाजावाधिकरणत्वं बुद्धेर्विशेषउच्यतइत्यरुचेराह किं चेति। ननु जावोऽधिकरणेविशेषणमेव तदुद्धौत्तपलक्षणं प्रतियोगिमत्ता उपलंभोपि ग्राह्या जावकालीनप्रतिमत्ता उपलंभइत्येतन्नियामकमनावयवपक्षे घटते केवलाधिकरणा जावपक्षे अधिकरणस्यैकरूपत्वात् कथं तत्र कदाचिद्वदति कदाचिन्नदजाववदितिव्यवहारवैचित्र्यमतश्चाह

राम
१००

नवेति। एवं अधिकरणैरुपस्थाप्य नावादेरतिरेकेपि नान्योन्या नावादेरतिरिक्तते मानमस्तीत्यर्थः। एवं तदुजयोराधारात्मकत्वे प्रा
गनावादेरपि तथात्वमुच्येयमिति नावः अतएवानतिप्रसंगादेव। धारेति। एतच्च प्रतियोगिमज्जिन्नत्वात् न वगाहिते बुद्धेर्द्रष्टव्यं तद्विन्नत्वप्र
कारकबुद्ध्युपगमे चार्थे नैव एवेत्युपपत्तमेव स्फुटमिति। ननु प्रतियोगिमदधिकरणबुद्धिनिन्नमित्यत्र प्रतियोगिमत्वं यद्यधिकरणबु
द्धिविशेषणं तदा घटवत्त्वमिदं घटा नावापत्तिः अथाधिकरणविशेषणं तर्हि तदेवास्तु किमेते न बुध्यन्ते नोवेन। नचाधारावेय नावाव
पपत्तिः। घटा नावे घटा नाव इति वदुपपत्तेरिति पूर्वोत्तरमादाशं किते संप्रतिपत्तिमाह्वयेति। नचाकाशा नावादौ प्रतियोगियद
धिकरणाप्रसिद्धिः तदनन्तरपगमात् ॥ अन्तरपगमे वा प्रतियोगिप्रतियोगिकनिर्ज्ञे अधिकरणनिष्ठः संबंध उक्तस्यार्थोद्भूतः। अ
स्तिचाकाशप्रतियोगिकनिर्ज्ञः सर्वनिष्ठः संबंधः ननु घटप्रतियोगिकनिर्ज्ञो घटवति संबंधस्य घटप्रतियोगिकत्वात्वादेयप्रतीतिरप्य
तएवोपपद्यते तादृशसंबंधस्य भूतलादिरुतिलादिति नावः। नैव चेति। कश्चित्स्वरूपविशेषः कुतोपि नैव इत्यर्थः स्वरूपस्यैव नैव त्वेसं
वादमाह तादात्म्येनेति। तादात्म्येनाप्रतीयमानत्वे सति प्रतीयमानत्वस्यैव तद्वैतस्वरूपत्वादित्यर्थः। नवापीत्युक्त्या त्वमते अप्रतीयमान

प्र.प.
१०१

तेन प्रतीयमानत्वाभावेन जेदलक्षणं जेदेन चाप्रतीयमानत्वं निर्वचनं नित्राधिकरणस्यैव तन्मते अजावत्वादित्यन्योन्याश्रयादिदं न लक्षणं
मिति सूचितं तन्मते त्वजावत्वातिरिक्तत्वे तस्य लक्षणत्वाविरोध इति जावः तादात्म्येनाप्रतीयमानत्वं रजतश्रमविषयश्रुता वीरितस्यापि
श्रुतिनेदापत्त्या जगवद्ज्ञानमादाय तादात्म्येनाप्रतीयमानत्वं स्यत वा सिद्धिर्कीच्यानवतन्मते जगवानस्तीति तवापीत्युक्तमित्यन्ये। अजव
स्तनममैवेदं लक्षणं अपि तु तवापीति यथा श्रुतमर्थमाहुः। अतस्तु बुद्धीत्युपलक्षणं समयनेदोपि द्रष्टव्यः। अतस्तु इति। ननु वस्तु
तो घटवतो भूतलाद्भिन्नस्याधिकरणस्याजावत्वात्तावन्मात्रं गोचरे वधीरजावधीर्घटादिप्रतियोगिज्ञानापेक्षा वा जावशब्दादौ
व्यवहारे इति यद्विपक्षस्तदा कथमुक्तक्रमेण संशयसमर्थं नमिति। मिदं तथापि अजावसंशयस्थोक्तरीत्यैव निर्वह्यत घटवत्त्वको
टेस्तद्भिन्नत्वकोटिविरोधेनाधिकरणरूपाजावनिश्चयस्य घटवत्त्वनिश्चयतत्संशयादावकिंचित्करत्वादिति इयं स्तुतिविशेषः य
देकत्र प्रतियोगिमद्भिन्नत्वमजावत्वं तत्काटिकः संशयः अपरत्राधिकरणत्वमजावत्वं तत्र संशय एव न किंचित्कृतसंशय एवाजावसं
शयत्वेनाजिलप्यते इति संशयस्थोक्तविषयकत्वमुभयकल्पेपीति। अजावपीति अतिरिक्ताजावकल्पने अत्रुगमाजावस्य बुद्ध्या

राम
१०१

द्वितीयः। तथाचाजाव व्यवहारोऽयं ननु गत एव व्यवहर्तुं आनुगमेनैव व्यवहारानुगमात्। तथाचाननुगते किमनुगतेन निमित्तेनेति
जावः। दुःखत्वादित्यस्य तद्वत्तदनुगतेनैवानुगतव्यवहार इत्यप्युक्त्या न असंनवादपसिद्धोतायेति। नहि सामान्यमिति। साधारणो
क्तानुगतं पदार्थोत्तरमित्यादिप्रत्युक्तं वेदितव्यं। अजावाजावस्येति। नवनतसाधारणाजावत्वनिर्वचनं तथासतितत्राजाव व्यवहा
रस्यान्यनिर्वचनत्वेऽननुगतादेव व्यवहार इत्यागतमिति जावः। सप्रतियोगिकत्वं तन्निरूपणीधीननिरूपणत्वं परकीयत्वं परवि
तिषेद्यत्वेमिति जेदः। आशंकितस्य सत्ताशून्यत्वस्यैवार्थविविचपरिहारशुद्धरतिसत्तेति। अजाव इति। दुःखत्वाज्ञाने घटव्यक्ति
वदजावत्वेनानवनातयासत्तात्वंताजाव अक्षाऽनुगमस्तदास्याश्चावेष्टुसैका व्यक्तिर्नैवेत्। नत्वेवं अजावे अजावाजावत्किंचि
तव्यक्तित्वरूपः तत्रचानुगतधर्माजावेऽननुगमोऽजावत्वेनानुगमेचात्माश्रय इति जावः। तथासति अजाव त्वतराभ्यपगममि
तत्वेति। आत्माश्रयादिति जावः। इदं चापाततः परमार्थसंस्तस्यानुगतस्य ज्ञातस्यानुगमकत्वं वाच्यं। तदज्ञानं च नप्रतियोगिने
रपेक्षं संभवति नवानिर्विकल्पकरूपमिति तदभावत्वेन ज्ञातमनुगमयेत्। तथाचात्माश्रयः। किंच सत्तापदं सत्तादिवारणाश्रय

१०५
१०२

व्यत्यादिषट्कपरं वा जावत्वपरं वा उच्यते यथापि सामान्यत्वादेर्जावत्वस्य वस्तुतः जावत्वस्य ज्ञानादात्माश्रय इति द्रष्टव्यं । ननु सत्ता
लोभविभुत्वं कदाचित्सत्तावत्प्रीतिरदोषविशेषिता वल्लेहकं तलमस्यार्थः तदुक्तमजावत्स्येत्यादितथा सत्याह विशेषितस्येति
। नन्वुक्तप्रत्यक्षजावत्प्रवहारोऽनुगते न घटात्वं ता जावत्तिरेति कथमनुगमस्यं न यो हित्यस्वरसादाहयहेति । अतिरिक्ता
जावत्वादिनापि तत्तदजावत्ज्ञानेपि स्वस्वधिकरणज्ञानत्वेनानुगतो बुद्धिर्विशेषोऽङ्गीकार्यः तद्वरं तत्तदधिकरणज्ञानत्वेनैव तत्तदजा
वत्प्रवहारजनकत्वमस्तित्यर्थः । नग्रहणयेति । एतच्च स्वरूपज्ञातबुद्धिर्विशेषस्यैव प्रवहारजनकत्वमिति मते यदा तु प्रतियोगि
मदधिकरणज्ञानजिज्ञत्वेन ज्ञातं प्रवहारकमिति मते तदा ग्रहणार्थैव तस्य प्रतियोगिज्ञानापेक्षेति द्रष्टव्यं । हस्तवित्त्यादीति । यद्वा
येतत्प्रमाणस्य दीर्घत्वमेतत्तथा च तद्वह एवावधिज्ञानापेक्षानदीर्घत्वप्रवहारमात्रे तथापि तद्वल्लेहोपि परिमाणस्वरूपमा
त्रमिति दीर्घत्वप्रवहार एवावधिज्ञानापेक्षापरिमाणस्वरूपस्य ज्ञानादित्याशयः । ननु तन्मात्रबुद्धेरजावत्वे तदुल्लेखोक्तेश्चि
त्तासावुपपन्ना तदुल्लेखप्रधिकरणबुद्धिरूपस्य के शाय जावत्स्य निश्चयादत आह तन्मात्रेति । दृश्यता प्रतियोगिग्राहक्यावत्संप

तिः तथा च केशदेः हृदयप्रतियोगिनो जिज्ञासापि ग्राहकेति दृश्यता संपत्त्यर्थं जिज्ञासापेक्षतेने न दृश्यताधीनत्वात् तन्मात्रधी
 रजाव्यवहारं करोतीत्यर्थः । कार्कदितितहेतोरितिन्यायेनाधिकरणत्वात् न स्यात् नाव्यवहारजनकत्वमित्येति नानाः । ननु
 द्विधारापरात्मीयानप्रत्यक्षतत्त्वमुमित्यादिरूपा तथा बुद्धिधारावाच्या । न च उमित्यादयो धारावाहिनः । स्मृतेरपि संस्कारोद्भवक
 तानसांतरत्वादिति तद्वानपुरुषांतराया तथा बुद्धिकोच्या । एवं च तस्यापि तथा बुद्धिविच्छेदे तदप्यपुरुषाया तथा धीवोक्तं वा त
 कोटीनामा कल्पमेव परंपरातादृशबुद्धिकल्पनमर्थाणिकं गुरुत्वेत्युक्ते ग्राहप्रतियोगिश्च द्विविधमिति । यद्यप्येतन्नानुस
 साक्षिकं तद्विद्विद्येति पूर्वप्रतीतस्याविशेषणतया विशेषणत्वात् न वत्तेनैव तदाक्षिसमिति परंपरया तत्र । एतज्जवेन साक्षीत्वेन
 न केवलमिति । न च तन्मतेषां नावेन सप्रतियोगिकः इदं तेन तद्वत्तु न वस्य प्रतियोगिनि रपेक्षत्वात् । किं त्वजावत्वं तच्च ममादिनये
 व घटवज्जिन्नत्वरूपस्य तस्य घटधीसापेक्षत्वादिति वाच्यं तज्जिन्नत्वापि स्वरूपातिरिक्तस्याजावेन सप्रतियोगिकत्वात् उपपत्ते
 जावत्त्वानेविना प्रतियोगिमज्जिन्नत्वा न वगमाच । प्रतियोग्यदृश्यतु यो गिरुत्तिधर्मज्ञानाधीनत्वादेदग्रहस्य न चेदमसिद्धप्रतियोगि

प्र. ५
१०३

ग्यवृत्तित्वेन धर्मग्रहस्य जेदया ह कले प्रतियोग्यवृत्तित्वं घटत्वादेर्घटत्वत्वाद्यपस्थितिसाध्यं तच्चेह घटेतर गजेतया जेदधीसाध्यमित्यर्थः
न्याश्रयादिति वाच्यं। वस्तुतः प्रतियोग्यवृत्तिना स्वरूपतो ज्ञातेन धर्मेण जेदग्रहात्। न च जेदभ्रमासंनवः। प्रमायामनावयाह कस्तमप्री
गवेषणात्। भ्रमस्य तु नावभ्रमवद्वारोप्यकृतिविशेषादर्थेन दोषादिघटितया सामान्यसामग्र्येव निर्बोहनात्। प्रतियोगिवृत्तित्वेना
ज्ञातधर्मे ग्रहोवाहेतुर्कीच्यइत्यन्यत्रविस्तरः। तवाप्यभेति। त्वमते गुणगतजात्यनावाहवलेद्यत्वं स्वरूपं ममत्ववलेद्यतावलेदकजा
तिमत्वेतत्तथाचपरिमाणग्रहेपि च आकाशावातान्नगृहीतं स्वरूपत्वेतस्य तेन रूपेण तथाचवद्वारे निदानमितितत्पकारकज्ञा
नार्थमेवावध्यपेक्षेत्यर्थः। केचित्तु तादृशपरिमाणग्रह एवावधिसापेक्षइति द्रव्यग्रहसमकाले महत्वरूपपरिमाणग्रहेपि व्यंजका
वधिज्ञानानावात्रदीर्घग्रह एवावधिसापेक्षइति द्रव्यग्रहसमकाले महत्वरूपपरिमाणग्रहेपि व्यंजकावधिज्ञानानावात्रदीर्घादि
परिमाणग्रहइति वाद इति। तत्र परिमाणस्य सावधित्वेमानानावात्। किंरुक्तरूपेण तद्वत्तिधर्मे विशेषस्थेवत्थात्वादिति नचैवेध रम
मेत्यजातिरूपस्य सावधित्वेमानानावः। स्वरूपेणेष्टापत्तेः। उक्तधर्मावलेदेन गृहीताया ज्ञाते प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् वरतस्यास्तद्वदे १०३

इं ६२

वसावधित्वादिति दिक्। अत्र यद्यपि यावदुक्तं घटाभावेन पटानावद्व्यादिप्रतीत्या घटाभावे पटानावद्व्यादिप्रतीत्या च तस्यापि
सप्रतियोगिकत्वात् न वादप्रतियोगिकाधिकरणरूपत्वात् अपगमाच्च प्रतिबंधिकत्वेन तया घटाभावात् द्विदश्यां सतादृशप्रतिबंधं
घनवतारेण अप्रतिबंधिनोक्तयुक्तिदार्ढ्यानां वसिद्धौ तदुत्तरकाले अनवस्था न यादिना अनावाधारात् सप्रतियोगिकानां वात
राप्रमितौ तयोर्नैवैकपर्यवसाने घवतीर्लस्यनाभावग्राहकं बाधते उपजीव्यत्फलमुखगौरववदित्यादेरन कस्यैव मूलावष्टं
न युक्तिरवधारणीयति सर्वसंदेहः। यथेति। येन प्रकारेण यथायुक्त्येति यावत्। सा च प्रतीतिप्रयोगाद्गमवेत्यर्थः। यद्वा येन धर्म
लेकपदार्थमिति स्फुट एवार्थग्राह्यः न वाग्नेतदप्रदर्शनाद्विरोधः समयविशेषस्थितिः प्रतियोगिकत्वेनेति बुवताः योत्संतिकत्वम्
भावत्वमित्युक्तत्वात् न च समवायाद्यतिव्याप्तिः सप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोग्यविशेषणकप्रत्ययाविषयत्वशक्तत्वात् समवायमं
गयोस्तादृशप्रतीतिविषयत्वात्। नीलो घट इति प्रत्ययात्संयोगे निर्वित्यकत्वं न वाच्च। न च ज्ञानादावतिप्रभंगः विषयातिरिक्तप्र
तियोगिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वस्यापि विशेषणत्वादिति। एतच्चाभावविनाशकोपाधिरूपं दृष्टव्यं प्रतीतिविषयत्वभावत्वमभाव

प्र ६

५.५
१.५

स्वरूपमेवेत्युक्तं प्रामाण्यं। संबंधांतरमिति। विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतालेगिततत्स्वरूपस्य संबंधत्वादित्यर्थः। यथाश्रुते योग्यत्वस्यैव संबंधत्वप्राप्तिः। न च तथैव किं न स्यादिति वाच्यं। विशिष्टधीविषयस्य संबंधत्वात्। विशिष्टबुद्धेश्च विशिष्टबुद्धविषयत्वात्। अतएव संबंधस्य संबंधिनिन्नत्वनियमेन स्वरूपसंबंधं परेदृष्यंतीति नावः। अत्र वदंति। एवं सति घटा नावप्रमाणप्राप्तिः तद्योग्यतायाः फलदर्शनागम्यतया तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्त्या योग्यतावश्यकत्वात्। न च प्रमायोग्यतासंबंधः संबंधसत्त्वेनाप्यपि प्रमात्वात्। अन्यथा तस्याप्रमात्वे तत्र संबंधाभावः तस्मिंश्च तस्याप्रमात्वमित्यन्योन्याश्रयः। किंच योग्यतायां प्रत्ययाविषयधर्मिद्वयमात्रविषयतायां कथं कचित्प्रमा कचित्चेति प्रतीतिविनागः। विशिष्टधीयोग्यतासत्तासत्त्वस्य प्रत्ययाविषयत्वेनानिर्गमकत्वात्। किंचातोद्भिद्याभावस्वरूपसंबंधाव्यापकमिदं। तत्र स्वरूपद्वयस्य विशिष्टज्ञानाजनकत्वादिति। मैवं एतेन विशिष्टज्ञानजननयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपद्वयस्य संबंधत्वानिधानात्। तत्तदभावे किंचिद्योग्यकिंचिन्नेति विजागा संज्ञकार। योग्यत्वेनैव किंच क्वचित्प्रतियोगितेशान्यदेशत्वं क्वचित्प्रतियोगितेशत्वे सति प्रतियोगिकालान्यकालत्वं क्वचित्प्रतियोगितावच्छेदकाभावात्। न च नेदवत्त्वानाव

इति

राम
१.५

यत्वादावपि मत्वर्थसंबंधाद्योगः। तत्रापि तत्त्वतियोगितावच्छेदकदेशान्यदेशजैरेतदतत्त्वता जा कं न वा त । न चानवस्थाव
 स्तानः स्यात्वा त । प्रत्ययानवस्थानुनास्तिव । उक्तावच्छेदकत्वस्य स्वरूपपरिचायकत्वात् अतएवाती प्रथाव्याप्तिरपास्ता । एवं ता
 दृशस्वरूपाभावेन यत्राभाबधीस्तत्रैव भ्रम इति किमनुपपन्नं । न च विषये विशेषाभावात्कथं भ्रमत्वं । एकत्र प्रवृत्तवत्य जा तस्य प्रकार
 त्वाद न्यत्र दत्तं हेतुः न्यदेश इति विशेषस्य स्फुटत्वात् । प्रकारत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषत्वात् । विशेषस्यावश्यं वाच्यत्वात् । अन्यथा अन्य
 त्रापि प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरिति दिक् ॥ अन्यव्यतिरेकाभ्यामिति । अन्यव्यतिरेकसहकारिप्रत्ययगम्यतया प्रथमोपस्थितविष
 या लोकसंयोगे नातींद्रियतया अनुमानगम्यता कश्चिदुरालोकसंयोगो न्यथा सिद्ध इत्यर्थः अतएव कल्यांतरस्य स्वरूपसोप्राव न मन्ये
 तिति । उक्तं रूपेति । न चैवं दंडं दृढत्वमपि हेतुः स्यादिति बाधं । तत्र च क्रममिच्छापारकदंडहेतुत्वकल्याणदृढत्वस्यान्यथा सिद्ध
 : । न च तत्रापि दृढत्वहेतुमिति बाधं तत्र च क्रममिच्छा न कले च क्रममिच्छा न कत्वस्याभावात् । दार्ढ्यस्य तत्रैव विज्ञा मा त । न च प्र
 तिदंडसंयोगहेतुताया ह केण विशेषणीय तदंडस्यापि कारणताय हाद्येति वैषम्यात् । वस्तुत उक्तं रूपो तर्धेण प्रत्यक्षेण कर्त

प्र.प-
१०५

तस्य हेतुतान हि दृढत्वे येन मिति नाबः । अथ स गुणानामिन्द्रिय नाय इति सिद्धांतं साधयति । चक्षुरिति । रूपमिति । रूपत्वपक्षधने
व छिन्नसाध्य व्यापक शुद्धत रूपत्वं तेजो गतोद्धत रूपत्वं वा नोपाधिरित्यर्थः । उद्धतत्वमात्रे वक्तव्ये रूपग्रहण शुद्धतत्वं सत्यतत्त्वात् । अथ
नानात्वे रूपत्वव्याप्योद्धतविशेषलानां धतिदृष्टं । उपाधेः साध्यव्यापकता ग्राहका नायमाह व्यभिचारेणेति । उक्तोपाधेः साध्य
व्यापकता तदा स्याच्च । उपाधिता वच्छेदकोद्धत रूपत्वत्वेन व्यंजकतेजो गतोद्धत रूपत्वत्वेन व्यंजकत्वप्राप्यत्वमवच्छिद्येतत्
मव्याप्तीपाधिपक्षे साध्या व्याप्यता वच्छेदकरूपेणैव साध्यव्यापकता वच्छेदात् । द्वितीये गौरवं न ते हताशौ व्यंजकत्वव्याप्य व-
च्छेदः । प्रथमे व्यभिचारादन्वयव्यभिचारात् विषयाद्युद्धतरूपे सत्यपि तदग्रहात् । उद्धतत्वस्य व्यर्थत्वात् । तथा च न तदुत्तरसा-
ध्यव्यापकमिति नाबः । अत एवोक्तं किं हित्यादि । न हि व्यंजकतेजो रूपत्वं हेतुता वच्छेदकमपि तु व्याप्यता वच्छेदकमेव न च तत्कारण-
ता वच्छेदकमेव कुतो न स्यात्साध्यवादिति वाच्यं । एवमपि व्यंजकगुणत्वे लाघवाकुपामात्रस्यैव हेतुतापत्तेः । तस्यार्थदजावात्कार्य-
ता वस्तुस्यैव कारणत्वं । तथा च यथा लोकोद्धतरूपानां कार्यजावत्यति तस्य हेतुत्वं तत्राग्राह्यता तीयग्राह्यवद्विध्यतिरेकेण ।

रूपमादिप्राप्तविषयाग्रहात् तत्र साहज्यातीयगुणस्यापि हेतुत्वेन वैवंहेतुतावच्छेदकानुदेतु रिति वाच्यं भाव्यजातीयगुणवदिति य
त्वेवाहं द्वियनिष्ठग्राह्यजातीयगुणत्वेवावच्छेदकं न शक्यमिति गमकं इत्युच्यते अपि हेतुतादेतच्च तेजोगतोद्भूत रूपेत्यादिनोक्तप्रथम
तिनाहरेणोक्तं । तथा चोक्तयोर्वैज्यकतेजोरूपयोर्गोहकत्वे चैव कतेजोरूपत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकं लाभवा दिति । तद्व्याप्यतेऽप्य
धोः साध्याव्यापकत्वमिति निर्गर्हः । साक्षात्कारकारणसमवधानश्च त्वसाक्षात्कारप्रयोजकसमवधानश्च त्वमिति कारणवदवच्छे
दकसाधारण्येनानुमानं अन्यथाद्रव्यवृत्त्येव तदास्त्वमिति संकायत्वात् नान्नित्यादियथविशेषः । तद्वृत्तित्वेन तदाश्रयक्यत्वं हेतुत्वं
तस्याजातेरवच्छेदकत्वपर्यवसानादिति । एकग्रह इत्युपलक्षणं रूपत्वादिनापरापरजावानुपापनेत्यपि द्रष्टव्यं । अत्र साधित्वद्रव्य
संविज्ञानवद्ब्रवीहिणानीलत्वाद्विद्वद्यं । रूपादिवृत्तितत्त्वानालस्यावपदमेवोक्तत्वेन तादृशं नानवतामिति द्रष्टव्यं त्वमेति । न
च विशेषपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं महत्त्वस्यैवोद्भूतत्वं महत्त्वस्यापीति वाच्याद्ये तदेतार्थसमवायस्य प्रत्यक्षत्वं प्रयोजकत्वे साक्षात्कारोपलब्धत्वं
रप्रत्यक्षतायां इतरप्रत्यक्षतापातात् । द्वितीये रूपमात्रवृत्तित्वेनोपपत्तौ महत्त्वे तद्वृत्तित्वेनानावापि निशेषः प्रयोजकत्वे व्याप्येति । अ

३.प
१०६

प्रत्यक्षत्वेति। अप्रत्यक्षता प्रयोजकवदित्येवावमानादित्यर्थः। अप्रत्यक्षताया इति। न वत्तत्ता कमेणावमानेन शायिकार्ये प्रत्यक्षताया
कारणत्वं कल्पनापेक्षया नावकारणत्वे लाघवात् प्रत्यक्षत्वप्रयोगे कौशुद्रूतत्वात् नावपक्षस्थिति न त्वञ्जुतत्वे अञ्जुतत्वा नावहेतुत्वं
पेक्षया उद्भूतत्वे जातिहेतुत्वे लाघवादिति नावः। नञ् लाघवाद्भावहेतुत्वमञ्जन्यते तदेवानञ्जगमे न तत्तत्कार्यप्रतिपत्ति कारणहेतुत्वं
परीतं अतो नोद्भवत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोगे न तत्तत्त्वज्ञातिरेव नास्तीति एकत्र कोटावुद्भवत्वे तद्विरहिते तद्विरुद्धजाति। नयमादिति
स्वसिद्धांतमित्यमाह वयमिति। न जातिः नातिरिक्तजातिः। किंत्विति। नञ् चञ्चुधपिरूपत्वया यञ्चलत्वव्याप्यनास्वरत्वमस्तीति तस्यापि
प्रत्यक्षतापत्तिः। किं च प्रत्यक्षरूपे उक्तर्षरूपजातिमत्त्वे अप्रत्यक्षे तत्राप्युक्तर्षरूपरूपत्वव्याप्यव्याप्या जातिरस्तीति तस्यापि तत्त्वप्रति
ः न चोक्तर्षरूपजातिस्तथेति वाच्यं। उक्तर्ष मथनञ्जगमे नोक्तकमेणेवावमानादिति। मैवं व्याप्यजाते उक्तर्षरूपव्यापि वक्ष्यते
न रूपत्वव्याप्योक्तर्षवत्त्वस्य प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकत्वात्। उक्तर्षाणां चोक्तर्षादृष्टप्रवृत्तिनिमित्तत्वे नावमानात्। यद्वा नावजातिवाप्य
त्वे न जातिविशेषाः तौ नोक्तदोषः। लाघवादिति। इदं चोपलक्षणं आत्मनिष्ठसत्तादित्यपि दृष्टं। अनेकीति इदं च यदा उक्तर्षरूपजा

राम
१०६

तिसादादृष्टं। वस्तुतस्तु उक्तं परिमाणपरिमाणविषयत्वेन तत्र प्रत्यक्षलोकादिपूर्वैर्वस्तुलभुक्तिरुसंभवेति। अतएवा
प्रेषितदुर्लभत्वादिहेतुवृत्तात्वास्वरसेन हेतुतरेव स्थितिः प्रकृतिरिति। वायुरिति। प्रत्यक्षस्य शीघ्रयोवायुरित्यर्थः। यथाश्रुतेनागत्वा
सिद्धोः प्रसंगारानवपक्षतावच्छेदकजेदएव तत्समानकारकविधिज्ञानस्यैव प्रतिबंधकतया वायुपरमाणुवाच्यवच्छेदेन तदुच्यते
नावनिश्चयेपि वायुत्वावच्छेदेन न यज्ञानादिति वाच्यं। एवमपि तत्र तत्तत्ज्ञानस्य भवेन तत्त्वनिर्णयानावेन वादकथायां तत्त्वनिर्णय
तद्वारकविशेषलोपादानस्य सर्वसिद्धत्वादिति जावः। प्रत्यक्ष इति। स्वविशेषकप्रत्यक्षजनक इत्यर्थः। ननु विषयतया प्रत्यक्षजनक
इत्यर्थः। विषयत्वस्य ज्ञानसमानकालीनत्वेन तज्जनकतानवच्छेदकतया तादृशसाध्यस्याप्रसिद्धेः। न च तवापि विशेष्यत्वपूर्वतमधिक
वायोः स्य शीघ्रत्वादिप्रतीतिमपि संनिर्कर्षप्रविष्टत्वेन वायुजन्यत्वात्। एवं विवक्षिते सामान्यलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षविषयतया सिद्ध
साधनं लौकिकत्वविशेषणैव तस्यानागतगोचरसंनिर्कर्षजन्यत्वात् परत्वे अप्रसिद्धिः। गोदासंनिर्कर्षजन्यत्वात् परत्वे विशेषणव्यापकौ
सिद्धिरित्यादिदोषानवकाश इति जावः। प्रत्यक्ष इति। प्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वात् शीघ्रत्वात् इत्यर्थः। फलोपभानपरे प्रत्यक्षपदे अप्रयोज्य

प्र.प
१.२

तातस्यप्रत्यक्षजनकतानवलेदकत्वात्समकालीनस्यातथात्वात्तद्योग्यतातुमहत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतत्वेनेत्यवोयेतमेवहेतु
माह।महत्त्वइति।नचैवमुजयोरेकार्थत्वेनपौनरुक्त्यंउपाधिनेदेननेदात्तनचवायुअणुकेअजिचारः उद्भूतस्यफलफलवात्प
त्वेननिमित्तनेदनिबंधनत्वेनचतत्रोद्भूतस्यशान्नावात्।नचात्रमत्वप्रवेशेनवैयर्थ्येकाधिकरणकावलेदकइत्यसंभवएवतदवता
रात्।अतएवयन्निष्ठेत्यादिसार्थकतानियामकंवक्ष्यति।नचैवंभूमवत्वादित्यपिकथायोप्रयुज्येतभूमवत्त्वहेतुत्वेतस्योष्ठत्वादितिवक्ष्य
तइतिनावः।साधनेतिसाधनैकदेशेत्यर्थः।स्यशेवत्वमात्रेणैवव्यजिचारवारणात्।अत्रयद्यपिरूपवत्वमेवोपाधिः उद्भूतत्ववैयर्थ्यो
त्।तथापितस्यप्रयोजकतायांउद्भूतरूपवत्तावलेदेनजनकत्वात्कार्यकारणभावएवतर्कःप्रतीकाररूपप्रजीव्यत्वात्प्रथमोपस्थि
तत्वावसएवोपाधिरूपपन्नः।अतएवव्यर्थविशेषणतानेतिनावः।उद्भूतपदंप्रत्यक्षपरंतथावसमव्याप्तोपाध्यजिप्रयेणेदमित्यन्ये।या
शेनेति।व्यवस्थापकपुणपुरस्कारेणैवद्रव्येचक्षुरादीनांप्रवृत्तिरिति।व्यवस्थापकपुणयोग्यतायास्तत्त्वमितिचाक्षुषत्वेरु
पमस्तत्तत्रैकतःस्यार्शेनत्वेपीतिनावः।अत्रव्यवस्थापकमादायैवप्रवर्ततानचैतावतावययोग्यव्यवस्थापकयोपितातत्प्रवृत्तिहे

गम
१.२

तुरित्यतोऽन्वयव्यतिरेकमाहत्वमिति। नन्विन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारव्यतिरेकिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारेऽपि नैककिंचिदुक्तं भवेदत आह
नतीति। तत्रासंजवाचकत्वाद् इह तु संजवतोऽपि त्यागो नैवित इति भावः। ननु संजवमात्रे वा त्यागे जन्मेन्द्रियेत्यादिद्रव्यमयस्तद्विषयमसं
मत आह नतीति। तयो रसंजव एवेति भावः। इह प्रथमे विशेषपक्षे प्राधान्यं सत्मे सानाधिकरणेत्यादिपक्षे प्राधान्यं च प्रयोजकत्वं
वानाया। नहि स्वायवेष्ठापकगुणयोगित्वं तादृशगुणवत्त्वं वा तत्तद्विन्द्रियप्रवृत्तौ तत्रैव अतो जन्मेन्द्रियसाक्षात्कारवस्थापकगुणवत्त्वं कार्य
महत्त्वसमानाधिकरणतादृशगुणवत्त्वं चोपात्तं विशेषगुणपदं च स्वव्यवस्थापकगुणपरमिति बोध्यं। प्रत्यक्षतापत्तेरिति। नवेष्टापत्तिः
तद्वत्तसंख्यादिप्रत्यक्षतापातात्। वस्तुवेति। वस्तुतोऽपि विन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारेऽपि उक्तं रूपं नास्तेव। यदि वस्तुमिते न वदत्यादि
न्यायात्सीक्रीये तत्तद्वत्तस्य शब्दत्वमेवास्त्वित्यर्थः। वदति। तत्रासंजवमात्रे विशेषः। एतेन प्रमादप्रत्यक्षत्वेन। पक्षे वदतीति। विशेषो
तिरूपस्य शब्दोर्विशेषयोः प्रयोजकत्वेन सामान्यसामान्यपेक्षितत्वात्। त्रिष्वपि संजवस्य प्रयोजकत्वं पक्षे वदति ननु जवत्वेन
शेषयोरपि प्रयोजकत्वमित्यर्थः। ननु ममैकमेव त्रिषु प्रयोजकमिति लाघवं तव त्रिषु त्रीणी प्रयोजकानीति गौरवमत आह विशेषः

४३ । नञ्प्रकारेणोपयोग्येति शब्देनास्मादयत्नं स्मादयत्नं एतच्छरीरावस्थितामवस्थितिमित्यावत् । एवमितिनञ्च ५४

तत्पक्षेन स्यात्वाद्यबाधनादेवार्थः प्रत्युक्तं । बाधुर्लिंगेति । एतच्छरीरावस्थितामवस्थितिमित्यावत् । एवमितिनञ्च ५४
रे बाधुपस्थित्यावायवीयत्वादेः प्रस्थानाया संनवार । मदापुक्तं स्थितिं भाव्यं निवृत्तपस्थितौ शीतो वायुमिति धीस्तदा तल्लिंगत्वादेः पविने
वशीतस्पर्शे वायवीयत्वमागेयते । न च वायोऽन्यतो पस्थितिदशायां शीतत्वोऽस्य न लघु त्रितया गृहीतस्य बाधिवारेऽभ्युदितकार्ये वायुलिंग
त्वादेः पोपीति वाच्यं । तदानीं जलस्यानुपलंभे बाधितत्वे शीतोऽप्युदितकार्ये वायुलिंगत्वादेः पोपीति वाच्यं । तदानीं जलस्यानुपलंभे बाधितत्वे शीतोऽप्युदितकार्ये वायुलिंग
तल्लिंगत्वादेः पविने विवक्षितत्वादिति दिक् । ज्ञानेनेति । ज्ञानं प्रमाणं चैवं न वक्तव्यं । स्वशरीरावस्थितामवस्थितिमित्यावत् । एवमितिनञ्च ५४
तरावच्छेदे नात्र पलभ्यमानतमाशङ्क्यं । न च यो हं सो हं इति प्रत्यजिज्ञानकाले शरीरांतरोपस्थितिनिषेधो न तल्लिंगत्वादेः पविने
नियमः स्यादिति यत्किंचिदेतत् । न च बाधनेति । अस्मन्मते उग्रणिशुद्धं न बाधयति चारादिदृष्टं । न तु पादिकादिपरमाणां उग्रनि
चारकारणाय उद्भूतपदेन प्रत्यक्षत्वोक्तत्वेन परमाणुषु तत्सत्त्वात् । अन्यथा साधनावच्छिन्नत्वे पि वायुपरमाणौ बाधितत्वात् तादृश
स्थितिदिति दिक् । किंचेति । यद्यप्युद्भूतस्पर्शवत्वं तैः स्पर्शान्ते तत्र प्रचनेन बाधेन्द्रिययात्यन्ते इत्यत्र लोपात् न तत्रापि कस्यचित्त्वस्यत

प्र.प
१०८

त्रतायसंनवतीत्येवम्यायः सवस्यशेसाधारणइतिनियामकसकलनायाविनिगमकाभावोऽनियामकेश्चोवतेगमनाद्यनिवारीत्या-
 यः स्यादिति तस्यासंनवव्युत्पादनमिदं ननु तदुक्तं परीहारइति नात्र । अत्रावतरण्यादिप्रभावतः ननु वत्सजातीयग्रहणं नमग्रहण-
 मित्यजिनवद्वयं चकारे सत्तातीयाग्रहणदशायां उपलभ्येत त्वत्तत्राह अजिनवद्वयं इति । लाघवादि नित्यं नावः । ननु प्रमाकपतेषां तत्तत्क-
 ल्पने गौरवं तदीयशौक्यनानाप्रतिश्रुत्यस्वरसादाह यदेति । यद्यपि नास्वरले अजिनवाजिधानमप्रसक्तप्रतिषेधः । परप्रकाश-
 कत्वव्यंशस्य तस्य तदन्वयव्यतिरेकादुविधायिग्रहाग्रहस्याग्रहायाजिनवाकल्यनात् । कारणनावेन कार्यानावे प्रतिबंधका क-
 ल्पनात् । तथापि शुक्ललेसहचारतामात्रेण प्रसक्त्यप्रतिषेधो द्रष्टव्यः । व्यक्त्यग्रहादित्युपलक्षणं परप्रकाशकत्वबंजकोग्रहादित्यपि
 द्रष्टव्यं । एतत्सर्वमग्रहणपर्यंतमजिनवपदार्थमुपेत्य समाहितं वस्तु तत्कालवत्सजातीयसंबंधएवाजिनवद्वयं तदसंबंधएवान-
 जिधृतत्वमतस्तादृशस्यैव व्यंजकत्वं तथा च तत्संबंधः प्रतिबंधकः तदभावः कारणमिति पर्यवसितोर्थः तथा चारुणकपिलाद्यन राम-
 जिधृतवद्विस्तररूपग्राहकत्वेन नुवर्णरूपाग्राहकत्वेन च किंचित्सजातीयसंबंधः प्रतिबंधकः किंचित्संबंधो न येति कल्प्यते अ १०८

॥ हण गजै त्वजि नवेऽनजि नवो ग्रहण वाचं तथा नानि भूत रूपते जो आह कं गृह्यमाण रूपं ते जो आह क मिति पर्यवस्येत् । न चैतत्संभवति
 ते जो रूप ग्रहस्य रूपा आह कत्वात् गौरवात् । विषयते जसो युगपदेव ग्रहाः किं तु योग्य मस्तीति गृह्यते न तु तद्ग्रहस्यापि विषय नियो
 गः । किं चैवमुद्भूतपदमप्यधिकं स्यात् अउद्भूतस्य ग्रहा संभवदिति वयं । ननु यत्रात्यंताग्रिसंयोगे न समान जातीयमारुते जस्याहो
 तत्र च लिचारः स्यादिति पीतरूपां तर्जावेन विशिष्ये बहेत्वं तर्माहयद्वेति । पीतेत्यग्निसंयोगे छामने वरूपमुत्पद्यत इति नियमादेत
 दुक्तं । आत्यंति कत्वं सावधि तया अत्र नुगतस्तदनुगमार्थं न कंदिवमित्युक्तं । पार्थिवत्वं वा बहेत्यवतुषं जनीयं ननु कुरकावत्यति
 बद्धसहजद्वत्वं स्यादत आह नैमित्तिकेति । तथा सत्यग्निसंयोगात्तु विधानात्तुपपत्तिरिति नावः । तथापि उपपन्नं कं रूपप्रतिबंध
 कद्रव्यपीत्यर्थः । एतच्चाउद्भूतगुणस्वपाके सत्युद्भूतगुणवत्तन्नियमात्तव्यं जनादौ पाकजोद्भूतरसवत्तिपाधानीति न स्मन्निपात्तकजगं
 धस्य दर्शने न निश्चितादध्यवसैर्यं । अथ यत्तस्या उद्भूतरूपस्या उद्भूतरूपपरावृत्ता विष्टापादानस्यापि संभवदित्यवधेयं । ननु पदं
 न केनैव तद्विजातीयं रूपं प्रतिबध्यतामित्यत आह उपपन्नं कस्येति । तथापीति । ननु पृथिव्यन्यत्वं बहेत्तज्जोन्यत्वाप्यपि संभवः न च पार्थि

प्र.प
११०

वरूपप्रतिबंधकत्वमेवापार्थिवत्वेमानंते ज्ञेयत्वेपितत्वं जा वात्। पृथिव्यंतरे प्रतिबंधकत्वदर्शनवत्तेजोंतरे तद्दर्शनस्यासत्त्वादत्रै
वतथात्वकल्पनविशेषेवदिपार्थिवविशेषतयेवतकल्पनामिति मैवं। उपरं न कस्यचिद्वर्णदिरूपं प्रति ते ज्ञेयत्वेन प्रतिबंधकत्वस्य ल
घुत्वात्तत्पार्थिवद्रवत्वेन उपरं न कस्यचिद्वत्तेन च तत्तद्रूपं प्रति प्रतिबंधकत्वगौरवात्। प्रथमस्यैव प्रमाणसिद्धत्वात्पुनस्तथादिति जा
वः। इदमेव ज्ञेयं पार्थिवत्वेन। इवद्रव्यसंबंधत्वेन रूपपरावृत्तिप्रतिबंधकत्वस्य कल्पनात्। ननु स्वयं प्रतिबंधकत्वं गुणिनः
विरोधादिति जावः। प्रत्यक्षद्रवत्वेति। न च प्रत्यक्षपक्षे पादानमधिकं जलपरमाणौ जागवाधवारणादिति जावः। असतीत्याद्यपि हे
तुविशेषणमत्र प्रयोज्यं तेन जले कथ्यमानं च तेन च त्रिचारइत्यवधार्यं। न नीलास्तित्वेन वीनत्वोपन्यासेऽस्वरसदीर्घपीति मशरुत्वा
श्च प्रत्यक्षसिद्धनैमित्तिकद्रवत्वापक्षवत्त्वेकं अपरं चाग्निसंयोगस्य नैमित्तिकद्रवत्वावच्छेदेनैव नाशकत्वं लाघवात्। ननु पा
थिवद्रवत्वेनैव गौरवात्सुवर्णादावपि प्रसंगस्यासतीत्यादिविशेषणेन स्वयमेव निरासादिति। अतएवाचार्यमतेन यौनरुतं। अन्ये
लित्यादेरपि न यौनरुतं तेनापि पार्थिवद्रवत्वावच्छेदेनोच्छेदकत्वात्। अथ गमादाचार्याणां तु नैमित्तिकत्वावच्छेदेन तथा अप्रगमः।

राम
११०

न आचार्यमते एतत्तु शेष उपसंहारात्कथं ततोऽस्य जेदः कथं वाऽस्वरसोद्भावनं मैवं आचार्यहि नोपष्टं ज क ड व लो छेद प्रतिबंधकन
यैव तेनो रूपसुवर्ण साधयंति । किंतु रूपादि प्रतिबंधकत्वे सिद्धे दुत तेन सितस्यैव ड व लो छेद प्रतिबंधकत्वं मपि कल्पयंति । लाघ
वात् । अथैतद्वलो छेद प्रतिबंधकतयैव ड व ड व साधयंतीति ततो जेदः इदमेव चास्वरसवीजं न हि पार्थिवरूपत्वेनाग्निसंयोगनाश
तावत्पार्थिव ड व लो न तथा नाश्यतेशक्य कल्पनं येनाप्रयोजकता न स्यात् । अपार्थिव रूपवतः पार्थिव ड व लो न तदानीं यत्तु पस्थित्या प
र्थिवत्वविशेषणयोगात् । न च जले ड व लो दर्शनाद्विशेषणोपादानं तावता तस्याऽऽग्निसंयोगनाशत्वदर्शनात्तत्साधारणजन्य ड व
लेनैवावच्छेदकेन तथा कल्पनौचित्यात् । न तु तत्रापि रसवत्त्वविशेषणप्रवेशः । तथा च प्रसिद्धं ततेन सितता दशविशेषणोत्तर्जिवः ।
तदंतर्जिवेण गृहीते कारणत्वेऽप्रयोजकता परीहार इत्यन्योन्याश्रयः । आचार्यमते तु मानांतरा सिद्धे दुत तेन सितद्वारकविशेषणोत्त
र्जिवेण कारणता यहा दुपष्टं ज क ड व लो छेदापत्त्या तत्प्रतिबंधकं तदेव कल्प्यते इति । इदमेव न वीनास्तिलस्योऽस्वरसवीजं अत्रायुपष्टं
ज क ड व लो नुपगमादिति तेन जेद इति तत् । पार्थिव ड व लो न च विशेषित्वं वदवत्त्वं वधादेवावच्छेद इति वाच्यं । जल ड व लो नैव वि

प्र.प
१११

रो धितेन तदनावे सत्ये बोले दापंतेरिति नावः । इन्द्रमास्येति । अपार्थिवद्रवत्वमेव विरोधता वळेदकं लाघवात् । ननु तद्विशेषजन्यद्रव
त्वमिति नावः । प्रतिकूलतर्केणेति । इदं धृष्टपलक्षणं । अर्थविशेषणत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यं । अतैजसत्वाभावेन समुद्रवत्त्वाभावस्यैव व्याप्तिः । नच
विशिष्टाभावतया प्रकारः विशिष्टस्यातैजसत्वाप्रयोजकत्वे तदभावस्यैवेऽप्रयोजकत्वादिति नावः । अन्येति । विपक्षबाधकेन यत्ताया
तैजसत्वमेव साध्यमास्तं किमसाधारणत्वं परीह्यर्थे को नायासेन तदनपेक्षायां तेजोमात्रवृत्तित्वापाधिनैव सत्यतिपक्षत्वं मस्क असाधा
रणरूपसत्यतिपक्षोक्त्या च यावेत्यत्रास्वरसवीजं । नाडवेति । नाडवमात्रवृत्तित्वेव साध्यं रूपवत्पदं च स्वरूपोत्कीर्णितं ननु साध्यप्रविष्टं अ
थ यामनस्तादावपि साध्यसत्वेन तत्र व्यञ्जितवारणाय हेतोरूपवद्वृत्तित्वपदात्तादातापत्तेः । अनुतवृत्तीति । ननु दुतत्वे अनुतवृत्तित्वे
न रूपवत्त्वे रूपवत्त्वापत्तेन दुतघटाभ्यामन्यत्वेनावत्त परेण धर्मपदेन व्यञ्जितवारणाय तां दुतघटाविति सहालं वनविषयलेक्यं व्यञ्जि
तवारणं । मैवं धर्मपदेन समवेतत्वस्याभिधानात् । नचासिद्धिः । रसवत्त्वपदेन रसत्वावच्छिन्नस्यैवोक्तत्वात् । दुततेज इत्यत्र तेजःपदं राम
मास्तकाभिप्रायेण प्रकृतं दुतनीरसेत्यर्थः । अन्येति । व्यतिरेकपक्षे या आद्ये दुतत्वसाधकावुमानद्वय इत्यर्थः । व्यतिसंयोगित्व इति । अ १११

अथ नाशान्नष्टते इव त्वनाशस्तत्र व्यभिचारवारणाय सत्यं तं ते न सत्यमि संयोगे तद्धेतुकनाशाप्रतियोगिद्वयमसंनविद्वयोऽवध
 तसामर्थ्यस्य इत्यर्थः । ननु क्वचिद्वत्त्वांतरेत्यसिद्धे इव त्वनाशानंतरं क्वचिन्नेत्याशयवैजाल्यमुक्तमेव वैलक्षण्यमुचितं न तद्धेतुकं अतः स्व
 रूपासिद्धेयं हेतुरित्यत आह अथवेति । इवत्वोक्तेरसमये अभिसंयोगजन्यद्वयोक्तेरसमय इत्यर्थः । अन्यथा सुवर्णजलसंयोगादिना त
 दुक्तेरेतादृशसामर्थ्यसमवधानात् । तदपेक्षयेदं द्युतस्य वैलक्षण्यं न स्यादित्यर्थः । समवधानं समवधाननियमः । अन्यथा दुततरादिप्र
 तीतेर्द्वयोक्तेरित्यसिद्धिर्वाच्यपत्तेः । नियमस्तु नास्ति न स्म प्राक्कालोक्तेरेव व्यभिचारादिति नावः सुवर्णस्येति । अभिसंयोगाद्वत्त्वा
 नाशेतादृशसामर्थ्यसमवधाननियम इत्यर्थः । एवं चेति । न च न च द्रव्यगर्भे तद्वत्त्वांतरेत्यादिगर्भत्वं चकार्यं । यावता इवत्वोक्तेरसमा
 नाधिकरणसामर्थ्यसमवहितमभिसंयोजनं न स्यात्तत्र प्रतियोगिद्वयवत्त्वादित्यस्यैव सम्यक्त्वादिति । दुततरादिप्रतीत्या द्युतेरपि तादृशद्व
 त्वसत्त्वेन व्यभिचारात् । द्युतद्वत्त्वं द्युतिजातेर्न स्म प्राक्कालावद्विनाशमपि सत्त्वात्तदुक्तेरुक्तं तत्र नास्तीति तत्र व्यभिचाराभावात् । न च सु
 वर्णद्वत्त्वोक्त्यन्तरं तदुक्तेरनस्यत् । अभिसंयोगाद्वत्त्वेन जलसंपर्कादिनैव द्रवत्वनाशे तदुक्तेरिति । न च द्रवत्वांतरपदतादृश

मत्रिके

१०५
११२

धंसप्रतिधोग्यवृत्तिसामान्यवद्वत्त्वस्यैवहेतुत्वादितिवाच्यंविनोक्तंनेदेनहेतुनेदात्तत्वात्तद्वशज्जवत्वात्तत्त्वसामान्यवद्वत्त्वस्यतादृश
सामान्यवद्वत्त्वस्यवसमर्थत्वात्नन्वेवेविवक्षितहेतोर्जलमध्यस्थितघृताद्वावजावेनासतीत्यादिविशेषणप्रतौपोविरुध्येतेतिवेत्त
अप्रिसंयोगित्वेसतीत्यादिविवक्षायांतद्विशेषणोपादानात्तत्त्वस्यैवहेतुत्वात्तद्वशज्जवत्त्वोत्पत्तिपक्षेत्तत्रव्यजिचारवारणायैवतदुपादानात्तत्त्व
अतएवतत्रवद्वत्त्वोत्पत्तिपक्षेअस्यविवक्षायांतद्विशेषणमैथर्ष्यसत्ताद्वितीयतैजसत्वेव्यतिरेकितितदुक्तंविशेषणमनुपादायैव
हेतुनिर्देशःकृतइतिदिक्कृत्यानुनपिपरपाकाद्वत्त्वनाशःकिंत्वाअथनाशादेवतत्त्वपरमाणुपक्षकाउमानमाहयइति।एकदेशी
त्वत्स्वरसाविष्कारःतद्धीजंतुधर्मिकल्पनात्तत्त्वनाशःकिमेवनेनातिरेक्यबाधेधर्मिकल्पनाप्रसक्तौपधिबीतेजोधर्मिकल्पनेचोक्तमेवविपक्ष
बाधकमिति।उपोद्धातसंगतिमाहन्मिति।प्रत्यक्षलक्षणमिंद्रियजन्यत्वरूपमित्यर्थःज्ञातेतिअज्ञातकरणजन्यत्वरूपमित्यर्थःतेनजगत्त्व
त्वक्षेपाशतोबाधः।इंद्रियजन्यः।विषयप्रत्यासन्नसंयोगिकारणजन्यत्वरूपमित्यर्थः।अन्यथाइंद्रियत्वस्यमनोर्गर्भतयामनोऽतिद्विद्वद्वाच्यं
साध्याप्रसिद्धापत्तेरित्यर्थः।अतएवस्मृतावंशतोबाधवारणायाज्जनयेति।अत्रविशेषणंअन्यथास्मृतेरपींद्रियजन्यतयाज्जनत्वं

रा.
११२

जावात् । नचैद्विद्यते न तज्जन्यत्वविवक्षयेव तत्र बाधाद्यासंजनं तत्र हि जनकतावच्छेदकमिद्विद्यत्वं मेव यथाविवक्षितमेवेत्युक्तं प्रत्यक्षलक्ष
 णे । अत्रादीति । तगादीनां स्वव्यवस्थापकगुणपुरस्कारेण प्रवृत्तिनियमादिति नावः । ननु त्वग्न्या यदीयं चक्षुरग्न्या तेजसपीडितं स्या
 दित्यत आह स्वेति । निःस्पृहीमित्यनेतरं मत इति पूरणीयं । तेन निःस्पृहीत्वा व्याधवाच्येत्यर्थः । नित्यत्व इति अनारंभक इत्यतः प्रपञ्चि
 तं अतोऽव्यानारंभकेति । इत्यपदं चायेत न नित्यगुणे सत्यं तं चावयवि निव्यञ्जिचारवारणाय विशेषेण तत्त्वसमानाधिकरण इत्यतः
 साक्षाद्व्यापनात् वल्लिजव्यावृत्त्युपयोगिकावांतरसामान्यवद्गुणव्यवृत्त्यादित्यर्थः । आत्मादीति । आदिपदात्ताकाशादिशोऽसंय
 तः प्रवृत्तिमिति । वैजबं च सकलवर्तमानं योगित्वमिति साध्यजेदोऽद्रष्टव्यः । नचिति । नच गुणवृत्तीत्यादिव्यर्थे शब्दजशब्देव्यञ्जिचारवारणा
 र्थत्वात् । नचिति जलावयवितत्परमाणुकेह्येव निवारवारणाय प्रथमविशेषणद्वयविशेषणगुणपदं च नित्यवृत्तिद्वितेऽप्यभिप्रा
 रवारणयेति नावः । पाकवदिति । परमाणुवृत्तिरूपादिवदित्यर्थः । अनात्मेति । साधनावल्लिजसाध्यव्यापकौ चैतादुपपत्तौ । अत्रा
 ध्यापकत्वे प्रथमस्य परिमाणवृत्तिजातियोगिन्यात्मपरिमाणे द्वितीयस्य चक्षुरादिसंयोगे व्यञ्जिचारादिति । अत्रात्मा तत्राचक्षुर्ग

५५
११२

विशेषणत्वमपीति जावः। अत्यन्तायोग्यवच्छेदादिनेन नियमं विकल्पयति। किमिति। अन्येति। तथाचैवावच्छेदेनेत्यादिनियमैक
 निमित्तमावयमावेशउपाधिरिति वाच्ये। युगपदुत्पत्तेति। युगपद्विद्यमानेत्यर्थः। अवाधितेति। तथाचेदमप्येकैवैवमानित्यर्थः। शरी
 रावच्छिन्नेति ननु विशेषव्याप्तावप्रसिद्धिः। शरीरावच्छिन्नासमवायिकारणत्वं स्यादिति चेन्न न च यत्तदवच्छिन्नासमवायिकारणकं तत्तद
 वच्छिन्नमिति सामान्यव्याप्तेरुक्ततर्कप्रवृत्तिः। अंगुल्यावच्छिन्नकरतलसंयोगासमवायिकारणकस्य उज्ज्वलसंयोगस्य अंगुल्या
 पकलेन व्यञ्जित्वादिमैवं। विभुविशेषगुणत्वावच्छेदेन सामान्यतो व्याप्तेः। एवं च विपर्ययोपि। सुखं न शरीरावच्छिन्नासमवायिका
 रणकविभुविशेषगुणः शरीराव्यापकत्वादिति प्रयोज्याऽन्यथा व्यञ्जित्वादित्यवधेयं। न चैवमनुमनःसंयोगोपि बाधः अतिममत्त
 स्थानवच्छेदकत्वात्। न चैव न वेपि साध्यमस्ति चरणवच्छिन्नसुखं प्रतिमनोयोगस्य शरीरावच्छिन्नमनोयोगत्वेनाजनकत्वात् इति वा
 च्यं। तत्तदवच्छिन्नमनोयोगत्वेन तत्तत्सुखं प्रत्यजनकत्वात्। किंतु चेष्टाशयावच्छिन्नमनोयोगत्वेन जन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रतीति
 यस्तु गतेरिति जावः। अन्येति। यद्विद्यदवच्छिन्नासमवायिकारणकमिति व्याप्तेरित्यर्थः। ननु यद्यसमवायिकृतो न प्रादेशिकतानि

राम
११३

यमः तदा वैषयिकसुखादौ निमित्तवदन्यत्र नियामकाभावात् प्रादेशिकता कथं स्यात् अत आह न नो रथेति । तत्र न शरीरैकदेश नियमः
सुखादि वदिति फलवला उरीरमेव नियामकं कल्प्यत इति नावः । एवमन्यत्र नियामकांतरमाह शरीरेति । अनियतदेशज्ञानोत्पत्तौ शरीर
व्यापकज्ञानोत्पत्तौ नात्ममनः संयोगमात्रेण शरीरावच्छिन्नात्ममनः संयोगमात्रं क्वचित् आवश्यकतादित्यनेन नरे अन्यथा ऽप्युत्पत्तौ सुख
प्रयत्नस्याप्युद्देशत्वं शरीरमात्रदेशत्वं वा स्यात् । अन्ये तु सुखादौ तन्निमित्तावच्छेदे नात्ममनः संयोगो ऽसमवायीतमात्रसुखाद्यपलं जा
नत्विति पर्युत्पत्तौ ग्रंथलिखनमिति अथ लघुत्वाच्चेत्यनेन नरे न शब्दलोपोद्देश्यते तत्तु कल्पितं न सांप्रदायिकमित्युपेक्षितं वाच्येति । वाह
पद्रव्यज्ञानवत इत्यर्थः । तेन हेतोः तदानीमित्यनेन तच्चैव परामर्शोद्धेधकारकाले स्वविषयसाक्षात्कारजनकसुखसंस्काररूपतेजसि न
यनिचारः । न हितत्रापि तेजः संयोगाभावाद्ग्रहः येन तेजः संयोगः स्वविषयसाक्षात्कारहेतुः स्यात् तेजसिते ज्ञेतरस्याग्राहकत्वात्
रूपाग्रहेण तत्र सुखलीग्रहादिति नावः । विषयेंद्रियसंयोगशून्यत्वे नार्थतरवारणाय स्वविषयसंबंधानातिपक्षविशेषणसाक्षात्का
रहेतुसंयोगशून्यत्वे तदसमवहितत्वे तत्समवधानस्य कार्यप्रयोजकत्वेन तदसमवधानस्य प्रत्यक्षाप्रयोजकत्वेन साधनौचित्यात् ।

कानीनर

प. ५
११४

तथा च चाक्षुष साक्षात्कारहेतुसंयोगसमवधानेन बाधो नाश्रुतः स्वविषयेति साक्षात्कारविशेषात्तदानीमिति। चाक्षुषद्रव्यानां
न स्वविषयसाक्षात्काराजनकत्वादित्यर्थः। अत्र स्वविषयत्वे स्वजन्यसाक्षात्कारविषयत्वे इन्द्रियस्थव्यापारात्तु वैधेनैव विषयत्वात्। त
था च दृष्टांते घटेऽपि स्वविषयत्वे स्वस्मिन्नस्तीति घटेन दृष्टांतासिद्धिः। न वा परमाण्वादावयोग्ये व्यभिचारः। अत्र स्वविषयाप्रसिद्धौ हे
तुजावात्। इत्यपदमधिकं हेतौ प्रवेश्य अन्यथा योग्या उपलंभात्तु जावात् अजावे साक्षात्काराजनके व्यभिचारः। न च विषयाजावा
दुत्पत्त्यंशद्वारा हि साक्षात्काराजनके श्रोत्रादौ व्यभिचारः। विद्यमानत्वेनापि स्वविषयविशेषणादिति नावः। अप्रयोजकत्वमाशं
क्य निषेधतनवेति। एवमथेपि। ननु घटबुद्धत्वायामपि पटज्ञानोदयवन्नत्यदर्शनवत्तत्त्वाद्यत्र विधानमस्ति तथा चोत्तरोत्तरं
रस्याप्यबाधे विषयनिर्दोशतिरिति। स चात्र स्फुट एव स्वविरोधिसाम्याः प्रतिबंधकत्वदर्शनेन स्वविरोधिजानेकाप्रतिबंधिवानवद्य
टज्ञानस्य पटज्ञानं विरोधि। अत्र यगोचरसमूहालंबनसंज्ञावात्। किंतु चाक्षुषज्ञानस्य साक्षात्कारादितया तथा च तद्विरोधवप्रति
बंधिका तदत्र विधानमेव तत्त्वदर्शनवत्तत्त्वादिना उक्तमतेस्तदत्र विधानमप्युपाधिना सिद्धयति बुद्धत्वादेति। न स्थायीति। हेतुत

राम
११५

दृष्ट्यापीत्यर्थः । तथाचयत्रैवहेतुंतरमन्यव्यतिरेकितत्रैवसिः कारणानावस्थविशेषाकल्पनंयत्रतुनतथातत्रधर्मेतिन्यायासिद्धका
 रणमावएवविशेषकल्पनमितिजावः । जागिसंकरेति । अन्यतरकर्मजत्वादिनेत्यर्थः तत्रैवेति । तथाचकिममुनाविशुनामनसेत्यर्थः ।
 एवंकारणमिति । नचैकावहेदेनेतिदत्तेएकत्रेत्यधिकैकस्यश्रेयनकर्मणः चरणवहेदेनयुगपत्कारवाहृदनिष्ठसंयोगादयस्यैवजन
 कत्वेनव्यतिचारादतएवोनयंसंकलयाहृतुत्वदेशेदेति । अथस्तानकरणमिति । नचैकज्ञातनीत्यधिकंज्ञायमानकरणपक्षेवार्थलि
 गादौतदनन्याप्रगमेष्ट्यालोकादौव्यतिचारवारकत्वादितिजावः । ननुगोगोत्वयोरालोचनानंतरंअन्यतरविशेषणकज्ञानोत्पत्तिव
 ददृष्टमेवत्रियामकंस्यादित्यहचेराहकिंवेति । कारणधर्मवलादेकोत्पत्तिमात्रं सिध्यतिसाचसर्वेगोचरैकज्ञानेपिसंभवतीतिजाव
 : ननुचित्रज्ञानसंज्ञविरूपादिमध्यैरूपग्रहएवबन्धुरादिसामर्थ्यानस्वस्वविषयगुणादियहेतदसामर्थ्यादित्यस्तरसादाहवस्तुत
 स्तिति । नचादृष्टमेवत्रियामकमित्युक्तमेवेतिवाच्यंअपुनामनसादृष्टेनैवोपपत्तौअदृष्टकल्पनानवकाशादअन्यथा मनएव नकल्पे
 त कुतोवैनवचिंता । उदाहृतेषुगतंतराजावादितिजावः । बुद्धस्तितेति । बुद्धस्तितशब्दग्रहसामर्थ्याः इतिवचकालेबुद्धस्तावहेति

प्र.प.
११५

वाप्रतिबंधकत्वं अपि तु तत्तज्ज्ञातिग्रहे

२११

केति नावः। ज्ञातिसंकर इति। काग्रहजनिर्कोग्रहप्रतिबंधिका ज्ञातिरेकाऽपराचविपरीता तयो रूपाय गोचरसमूहा लंबनदो
नेन तज्ज्ञानकमनोयोगे सत्वेन संकर इत्यर्थः। हेतुरित्यनेतरं अस्त्विति। न मन इत्यनेतरं कल्पमिति शेषौ नानाग्रहसमवायकाली
नैकतरबुधत्वाय च पराग्रहग्रहप्रतिबंधिका तदैकबुधत्वायां कोलाहलधीर्न स्यादित्यस्वरसा बुधत्वायाः शङ्क्यहेतुत्वं अन्य
ग्रहे न हेतुत्वं तादृश्येन प्रतिबंधकत्वं चेत्याह यदेति न चैवमेकदा स्वस्वविषयसंज्ञैर्द्विग्रहशायोरूपाद्यन्यतरबुधत्वात्तद्वादि का अन्य
दप्रतिबंधिका वास्तवमिति समः समाधिरिति वाच्यं तादृशबुधत्वाया अपि सूचीसपी द्विवैधा उज्ज्वलतादृश्यापि च विचार इति नावः
विशुद्धे बाधकांतरमाह विशुद्ध इति। विनागप्रसंग इत्यापाततः परमार्थतत्त्वप्रयोजकमात्मसंयोगित्वे इत्यर्थः। मूर्तत्वे सामान्यविवि
क्षवाधिका आत्मविनागित्वे उमूर्तत्वमेव न कुतोऽप्येवं कपालद्वयसंयोगे न घटोत्पत्तिकाले आत्मविनागस्य नाशितत्वे नाग्निमसम
ये संयोगादिवद्विनागोत्पत्तिसामान्यत्वावेनात्मविनागा उपपत्तौ अजिवा रात्र न चाग्निमकाले तदुत्पादः तदुत्पत्तकाले घटनाशस्यापि
संन्यास इति। ननु स्वत्वे चंदनादिवरचकीर्षाप्रयत्नेत्यतौ नियामिकाननुचैष्टे तत्तौ तत्रचकीर्षा अत्रामेत्तत्वादि उक्ताया एवमेव

मिताउरोधाञ्चैव तस्यैव सिद्धांतमाह अथवेति । न चिति तथा च ज्ञानमोच रप्रत्यक्ष एवाद्यासंप्रत्यक्षलक्षणमिति पूर्वोक्तप्रसङ्गवस्थ ए
वेति नावः । ननु परकीयज्ञानादौ न व्यवहारकालासत्त्वमनोहेतुं नरमाह ज्ञानेति । व्यवहारस्येति द्वादशसमाधि सौकस्तुतं यतो व्यवहार
राउ रोधं विनापि इच्छामितीच्छाविषयकाउ नववलादेवेच्छाविषयकं ज्ञानं सिध्यति । न चैवं ज्ञाने तत्र ज्ञानामीत्युच्यते नवस्य स्वप्रकाशना
या अन्यथा सिद्धौ व्यवहारवलादेव ज्ञानाउच्यते नवसायस्य वाच्यता । न चैवं व्यवहाराउ रोधं विनापि धर्म्यत्वादेव ज्ञानाउच्यते नवसायोक्त
लाघवात् अत्र गमाश्च क्षणिकात्म विशेषयणत्वेनैव योग्यत्वात् । ननु तेन तेनेच्छात्वादिनेति वाच्यं । निर्विकल्पकाजीवनयोनित्यत्वासाधा
रण्या अननुगतस्यैव योग्यता वहेदकलात् तथा च फलवलाद्योग्यता वहेदक कल्पनाज्ञानेन फलं निश्चितं येन ज्ञाने विशेषत्वं कल्प्य
त तथा तन्निश्चायकयोर्ब्यवहाराउ नवयो रन्यथा सिद्धत्वादित्यवधेयं । व्यवहाराउ कूलेति । न च ज्ञानमित्यधिकं ज्ञानं विना तदुक्त
लशक्तिमता केवलं नात्मना व्यवहाराजननादिति नावः । नाभ्येति । अद्यपि व्यवहाराउ कूलकारणता व्यवहार कारणता वहेदके
त्याद्याश्रयः तथापि व्यवहार कारणता वल्लिन्नत्वज्ञानेति व्यवहार कारणता ज्ञानं अवहेदकावल्लिन्नत्वज्ञाने सत्त्वे वा वहेद्यवहार

प.प-
११६

तदज्ञानेति तदवच्छिन्नज्ञाने विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिशिष्टज्ञानस्थित्यभ्यासप्रयोजकप्रयः ननु स्वव्यवहारः स्वविषयकव्यवहारः
शक्तेरपि तदीयायास्तत्र समवायः समवायित्वं च समवायसंबंधः तान्येतानि संबंधविधानसंनवंति स्वरूपसंबंधोनेष्ट एव यथा
ज्ञानविषयत्वेपि तथात्वापत्तेः तथाच संबंधांतरमभ्यपेयतामत आह व्यवहारेति सर्वत्र स्वरूपसंबंधेनापजानीमः किंतु ज्ञानविषय
यएवेति जावः ननु कारणतायां गृहीतायां शक्तिकल्पनैतस्मिंश्च सति तदवच्छेदे न हेतुताधी रित्यन्योन्याशयः किंच ज्ञानस्याप्यव्यव
हारतया तेन सह स्वभावसंबंधाभ्यपगमे ज्ञानेनापि तथाभ्यपगमश्च स्वरूपे स्वभावमेव विषयतामाह अस्त्येति नन्वेव सश्रुता
संबन्धप्रत्येकविषयेन स्यात् सश्रुहेन्द्रियसंनिकर्षजन्यत्वेन प्रत्येकविषयव्यवहारजननादित्यत आह सश्रुहेति तस्यातिरिक्तस्य
जावेन तावदात्मकस्य सश्रुहस्ययः संनिधिः सप्रत्येकस्यापीत्युक्तदोषानावादिता जावः ननु तदव्यवहारजनकत्वेयदितद्विषय
त्वं तदारजतज्ञानमपि शक्तिगोचरमित्यन्यथाख्यातिरित्यत आह रजनज्ञानमिति स्वैकदे शिमतं निरस्तानि निति त्वमनेत्ये
पजीव्यमविरोधयितुमाहयत्निति प्रत्यक्षमेवेति यद्यपि ज्ञानगोचरतायां प्रत्यक्षं प्रमाणं संनवंति ननु स्वविषयतायां न्ययसा

राम
११६

योत्तरत्वे यत्तदवसायस्य तथैवाकारात् तथापि ज्ञानोत्तरकल्पने गौरवात् लाघवसहकृतमिदमेव प्रत्यक्षं ज्ञानगोचरत्वेनात्र श्रयमा
 नं स्वविषयत्वे पर्यवस्यतीति हृदयं कर्तव्येनाश्रयत्वेन कर्मतया विषयतया क्रियात्वेन विशेषणत्वेन अत्र भेदे इति। ज्ञेयत्वात् स्वविषयात्
 न वरूपप्रत्ययानुत्पत्त्यर्थः। यद्वा ज्ञातृज्ञेयस्वविषयकत्वात् न चोपि स एवात्र न व इति तत्सिद्धांते अन्यथा ज्ञानोत्तरेण तद्वहाभ्युपगमे
 न ज्ञानगोचरज्ञानोत्तराश्रयगमापत्तावुच्यवसायस्वीकारापत्तेरित्यर्थः। पूर्वोक्तमाने तर्कापेक्षा गौरवात्मानोत्तरमाह पारिशेषादि
 ति। अत्र वस्थानादिति। तथा चोद्भयेनायोग्यमेव ज्ञानमश्रयं तु मर्हति तथा च कमानसप्रत्यक्षमित्यर्थः। न च विषयोत्तरसंचारः प्रति
 बंधको वै प्रीत्येन तस्यैवावुच्यस्यापत्तेरिति आह विषयेति। जिज्ञासेति। अजिज्ञासायास्तन्निनासधर्मादित्यर्थः। अजिज्ञासाया
 सत्त्वं च जिज्ञासानपेक्षप्रमाणविषयत्वं यथाश्रुतेग्रहपदस्य प्रत्यक्षपरत्वे दृष्टान्तासिद्धिः पक्षताकांक्षादिघटकजिज्ञासाजन्यम
 उमितः शास्त्रं च तद्विषयनासंस्कारेऽस्त्वैव ग्रहपदस्य ज्ञानमात्रपरत्वादिति यदि तदासुखादावेव व्यभिचारः न च साधारणतया
 जिज्ञासाजन्यग्रहमात्रगोचरत्वं हेतुस्तथा च सति मात्रपदार्थे वा दृष्टस्य विवक्षितैकदेशस्य समर्थनत्वेन हेतुत्वौचित्यात्। न चोत्ते

प्र.प
११७

त्यधिकं। आत्मनोऽव्यभिचारवारकत्वात्। न चान्तीन्द्रियत्वमुपाधिः विषयो वाधकाभावे ननु त्वत्त्वत्तथा तस्यापि प्रतिरोधपर्य
वसायित्वादिति नारः। अतश्च नित्यतो जिज्ञासा आत्मधर्माणामानसत्वे तन्वमतः सुखादीनां जिज्ञासां विना मानसत्वमित्यर्थः। त
थाच मानसत्वापकजिज्ञासा विरहाद्याप्यस्य मानसत्वस्याभावः साध्यत इति जावः। इतोऽपि विवक्षित एव हेतु रूचित इति श्ये
यं। ननु चाक्षुषत्वाविशेषेऽपि केशादौ जिज्ञासापेक्षानवृत्तादिति वदित्वापि क्वचिदेव जिज्ञासा क्वचिन्नेति स्यादित्यप्रयोजकत्वं
मत्वा दोषांतरमाह जिज्ञासापीति। अनवस्थेति। जिज्ञासाधर्मिज्ञानसापेक्षा तच्च जिज्ञासापेक्षमित्यनवस्थेत्यर्थः। ननु सामा
न्यतो धर्मिज्ञाने जिज्ञासानपेक्षहेतुः सा च विशेषतो ज्ञानग्रहकारणमती नवस्थानसंभवतीति दोषांतरमाह धर्मीति। प्रत्य
क्षेति। मनोयोग्यतावच्छेदकैलाघवादुक्तं प्रत्यक्षात्मप्रणत्वमेव न लिङ्गादिगौरवादिज्ञानस्य मनोयोग्यत्वस्थितौ योग्यसंनिवे
ः प्रत्यक्षजनकत्वनियमाज्ज्ञानमीत्यतदधिकज्ञानांतरानुजनवेन तदेव ज्ञानं मानसं कल्प्यते अतस्तदनुमानादेवात्रुच्यवसायोधि
कोऽस्तीति निर्गलितार्थः। अन्यथा तद्विचरमानसज्ञानांतरोत्पत्त्यापेक्षा अपर्यवसानेनास्मादनुमानात्प्रकाशता वाधः स्यादित्यवधेयं

त्वा३

राम
११७

तृ२

तथा चाद्यज्ञानासंज्ञवरूपतत्संकरादिदमनुमानं सम्यगिति मानसप्रत्यक्षत्वे च मानसप्रत्यक्षगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तेनायि महेता
वालोचनजीवनयोग्यतयोर्नव्यनिचारः। जातिप्रसंगे च व्यक्तिप्रत्यक्षतो विना नैतितावद्दूरमात्रिर्वहतीति धेयं। ज्ञेयं। चतुर्थे क्षणे
वर्तिष्ठं सप्रतियोगित्वादित्यर्थः। आत्मगुणत्वमिह श्रुतं जनीयं। अन्यथा शब्दादौ व्यभिचारप्रसंगादिति। प्रत्यक्षजनकैति। स्वप्रत्यक्ष
जनकैत्यर्थः। तेन यत्र यत्प्रत्यक्षविषयता तत्र तज्जनकैर्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वं इति व्याप्तिपर्यवसाने यथाश्रुतसाध्यमादाय न सिद्ध
साधनावकाशः। स्वप्रत्यक्षजनकस्य संयुक्तसमवायस्य ज्ञानेनैव सत्त्वात् प्रत्यक्षत्वात्। जन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः। पक्षेति। स्व
समानकालीनचाक्षुषधीविषयइत्यर्थः। तेन यथाश्रुते चाक्षुषेयमित्युपनीतचाक्षुषधीदर्शनात्त्वमते साधः। न चाक्षुषधीविशेष्य
इति साध्ये परमते सिद्धसाधने ज्ञानामीति ज्ञाने ज्ञानस्य विशेषणत्वादिति हर्षणं न लगति। प्रत्यक्षत्वात् साक्षात्त्वात्। यद्यपि ज्ञानसा
दित्येवोचितं तथापि अर्थविशेषणत्वात् जावेन हेतुंतरस्यापि सम्यक्त्वादित्युक्तं। गगनवदिति। संनिहितमिन्द्रियमपहव्यदृष्टं तां त
रश्रुपमादयता एतदजनकत्वादिति हेतुंतरं स्वरचितं तत्र हेतुविन्द्रियस्य साधनविकल्पत्वात्। गगनस्य च शब्दादन्यत्र ज्ञानादायन्य

प्र.प
११८

था सिद्धत्वे नोदाहृतत्वादतो न संनिर्वाह्यत्वे स्वाज्यत्वे चेत्यनेन वाद्य उक्त हेतुः प्रयोजकत्वात् निधानमप्रसक्तप्रतिषेधेन
दतीति धेयं । ननु स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वसंदेहेऽपि ज्ञानोच्चरज्ञानसत्त्वात् अथ यासिद्धिर्नोस्तीत्यरुवे राह किंवेति । धर्मादा
वित्यहुणसंविज्ञानवद्विहीहिणा आत्मादेरनिधानं । धर्मादस्य स्वव्यवहारशक्तत्वात् न वादित्यवधेयं । तस्येति । शशशृंगस्यासत्त्वेऽधी
कर्मत्वमप्रयोजकं किंतु प्रकाशाविषयत्वं अतः प्रकाशाविषयतासत्त्वाद्धीकर्मत्वेऽपि नासत्त्वमित्यर्थः । अधीकर्मत्वं न ज्ञानासत्त्वसा
धकं अतोऽद्विधे व्यभिचारादिति वस्तुस्थितिर्निरदिच ततोऽसत्त्वसाधनं तदा स्वरूपा सिद्धिरित्याह धीजन्येति । परसमवेतक्रियाफलशा
लित्वस्य कार्यत्वादित्यर्थमनिषेधेनैव लयावमानप्रयोगादिति नावः । ननु ननु स्वप्रकाशत्वपक्षः तथापि तदंशे प्रत्यक्षं न विवृणोते
तीति तत्संनिर्वाह्यत्वादित्यत आह ज्ञानेति । ननु यदीदृशनिबंधनं न प्रत्यक्षत्वं तर्हीदृश्या उविधाना उपपत्तिरत आह संदिग्धादी
ति । तस्य ज्ञानोत्पत्तावेव सामर्थ्यात् प्रत्यक्षत्वे तु तस्या तंत्रत्वादिति नावः । तस्येति । अर्थप्रकाशमात्रस्यैवेदं द्रियादिसहकृतकारणं राभ
जन्यत्वादित्यर्थः । व्यवसायानामिति । व्यवसायस्य नाधमाकारः किंतु व्यवसायस्य तथा च तदाकारस्य वस्तुतो ज्ञानविषयस्यार्थ ११८

गोचरत्वजातीयं विषयो न तु स्वस्य ज्ञानविषयकत्वमपि येन ज्ञानांतरकल्पना गौरवसहकृतं सत्यत्वदी प्रमाणं स्वप्रकाशे निर्वीहेत
स्वस्य स्वाविषयकत्वेन स्वविषयत्वाविषयत्वात् न च स्वयमपि स्वगोचरः तथा सत्यन्योन्याश्रयः स्वविषयत्वे सिद्धे गौरवसहकृतज्ञान
गोचरतायां आहं प्रत्यक्षं स्वप्रकाशतायां प्रमाणी न वेत्ते न च मानेन स्वविषयता सिद्धिरित्यर्थः । तदिदमाह व्यवसायस्यार्थविषयकत्वम
उभयते अत्र व्यवसायेन न तु स्वविषयकत्वमप्युक्तदोषात् । न वयमुक्त क्रमेण स्वविषयतां भूमीयेन परस्परश्रयः किंतु व्यवहारादुभे
धादेव स्वविषयतेत्यत आह गौरवेनेति । नन्वर्थमात्रगोचरात् न कोनाकादस्त्वत्र न वदितो धइत्यत आह अत्र न वोपीति । तथैव तस्याऽ
व्यवसायेनात्र न वादिति जावः । तदभ्यापगमादिति । व्यवसायविषयत्वेनैव तस्य ज्ञानांतरेण ग्रहणादिति जावः । ननु जानामीति ज्ञा
नं सार्वलौकिकं न देवपूर्वपरज्ञानकल्पना गौरवसहकारेण स्वविषयकं पर्यवस्यतीति सिद्धं प्रत्यक्षप्रमाणात् स्वप्रकाशत्वमित्यु
क्तेराह अपि चेति । क्रियायाः धात्वर्थस्येत्यर्थः । एतच्च घटो न वतीत्यादिप्रयोगादचेतनस्यापि कर्तृत्वमिति वैयाकरणमते परेति ।
धात्वर्थानधिकरणत्वे सति धावर्थावच्छेदकफलशालित्वमित्यर्थः । आत्मानं जानामीति आत्मन्यकर्मत्वमाप्रसांक्षीदिति लक्षणं न

रमाह करोति । अहोति । कृतित्वेनेत्यर्थः । सर्वत्र धातुर्धेकृतिप्रवेशादिति भावः । ननु विषयत्वं यदादे राश्रयत्वं आत्मनो विशेषण
ज्ञानस्येत्येव कर्मत्वकर्तृत्वक्रियात्वादि ज्ञानमित्युक्तौ पालं न तथा अपरितुष्टाद् न वेति । विशेषणत्वमपि तादृशस्य व्यवसायस्य
दायदितं पूर्वज्ञानं न च स्वप्रकाशे तथा संनवतीति भावः । यद्यथा बलविशिष्टबाधस्तद्धियं विनापीति अजिहारः तथापि यद्येन विना
न जासते तद्दीहेतुरेव तद्दीहेतुरितितस्तानं विनापि तद्विशिष्टबोधः अन्यथा हते तु तद्विशिष्टबुद्धिः तद्बुद्धिसाधेति नियम एव न जाना
वत्वा जाने अजावा जान वत् ज्ञाना जाने आत्मा जानमित्यस्ति । येनेहापि तद्बोधकमेव तद्बोधकमस्तीति विशेषणज्ञानानपेक्षा विशि
ष्टबुद्धिरभ्यपगम्येत तथा सति ज्ञाना जाने सुखादिविशिष्टेऽप्यात्मन जासेतेति यत्किंचिदेतत् । ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानापे
क्षेति तव सिद्धांतो मम तु साक्षात् विशेषणविशेष्यो न यविषयकं विशेषणबुद्ध्यनपेक्षमेव विशिष्टज्ञानमित्यभिप्रेत्य शंका ते स्या
देतदिति । जनकसंनिकर्षनाश्रयत्वेन स्वजनकसंनिकर्षनाश्रयत्वेनेत्यर्थः । ननु सन्निकर्षो द्विवत्तदने दोषविषयता निधामको
ति अनुगमा जावस्य तुल्यत्वादत आह प्रत्यक्षेति । विशेषे अनुगतस्यैव संनवेनानुगताभ्यपगमा अनुपपत्तै रनेदस्य विषयतानियत

लोपनियामकस्य हेतोरनुसंधानादनेदस्य चाहेतुत्वादिति भावः । ननु प्रत्यक्षं विप्रयत्नात् जनकत्वव्याप्ता संस्कारप्रत्यक्षा ज्ञपनीतवत्तु
योजिचारदतो व्याप्तिशरीरमाह । अस्मिन्नि । नन्विदमथ सत्प्रथा अति सामान्यत्वेन प्रत्यासत्तिजन्यत्वस्य विषयस्य निश्चयिगतात् । नि
प्रयसाक्षात्कारहेतुप्रत्यासत्त्यनाश्रयत्वं तदर्थं वाच्यः । सोपि विप्रयत्नात् सामान्यत्वेन प्रत्यासत्तिविषयस्य योजिचारवारकतया अजन्यत्वविष
यसाक्षात्कारेत्यादिना विशेषणीयः तथाच व्यर्थतः । प्रत्यासत्तिना गविहाया जनकविषयसाक्षात्काराद्यप्रत्यक्षोपपत्त्या जनकत्व
व्याप्तत्वं वाच्यं एवं च स्वस्या जनकत्वेन स्वविषयतायां जनकत्वस्य नियामकत्वेन स्वविषयत्वमनवधारितत्वेन सचेष्टत्वेन प्रत्यासत्ति
। इच्छात्वरूपत्वादीनामननुगमेन प्रत्यक्षत्वमेवेद्विषययोग्यतावहेदकं लाघवात्तदुक्तमात्रेति सामान्यम् । तत्रैव हि दृष्टान्तानां तत्रैव
विजन्यत्वान्मानसत्वमिति न प्रागाशं कालेश इति भावः । अस्मिन्नि । एतद्विषयका लौकिकप्रत्यासत्त्यजन्यत्वरूपम् । अतएव तत्रैव
त्यत्र हेतुजा वात्र योजिचार इति वक्ष्यति । साक्षात्कारित्वादिति । इन्द्रियजन्यत्वादिर्त्यर्थः । अतएवैश्वरज्ञाने योजिचारवारणासाहेतुत्वे
न हेतुजावं वक्ष्यति । ज्ञानमिति । अत्रलौकिकप्रत्यासत्तेः सामान्यत्वेन सत्त्वेन हेतुजा वादेव न योजिचार इत्यर्थः । क्लृप्तहेतुजावन

प्र.प
१२०

प्राजापे सत्ययोग्यतया तदभावकत्वनमप्रामाणिकमित्यस्वरसा केचिदित्युक्तं। ननु कारणाभावात् गच्छापत्तेः स्वप्रकाशवादिना
प्रत्यक्षविषयताभावेण तत्कारणत्वं। अथ गच्छादतत्तत्कारणत्वादेति कारणोत्तरस्यात्। ननु स्वविषयत्वे ज्ञानसं
मान्यज्ञानादीनां च यदा विषयत्वे कचिद्विद्विषयसंनिर्गमः कचिद्विद्विषयज्ञानादिप्रकाशोऽनवस्थानात् स्वप्रकाशनिर्वाहकव्यनार्थ
गौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्यस्वरसादाह अपि चेति। अनवस्थैव नास्ति अवश्यवेद्यत्वात्। ननु तदवश्यकत्वेऽनवस्थायीतवापि नास्ति
दित्यर्थः। नन्वस्मभ्युत्पन्नानां तस्या स्वप्रकाशत्वात् तस्मिन्नेव स्वप्रमितावपि द्योते रजावात् वस्तुतस्तत् स्वप्रकाशपक्षे साधुमिति रपि स्वमिव
स्वविषयत्वमपि विषयीकरोत्येवेति तत्स्वकाशत्वं तज्जोचरेवेति कथं तदर्थं ज्ञानांतरापेक्षेत्यस्वरसादाह किंचेति। नन्वस्मभ्युत्प
साक्षात्त्वं न जानि रपि तु ज्ञानपेक्षेद्विषयजन्यत्वमुपाधिरिति काः संकर इत्यत आह तवेति। विरुद्धत्वादिति। यद्यपि यद्विषयसाध
केदं न ज्ञानाजन्यत्वमित्युक्तौ न कश्चिद्दोषप्रसंगः तथापि स्वविषयत्वेन प्रत्यक्षत्वं तस्य सकलसाधारण्येनायावत्तै कतया द्योति शी
ज्ञाने जन्यतानवच्छेदकत्वात् सामान्यसामर्थ्यां ज्ञानत्वस्यैवावच्छेदकत्वाद्विशेषसामर्थ्यां स्वविषयत्वस्य सर्वज्ञानसाधारण्येनायावत्तै

राम
१२०

सक्ततयैवानवच्छेदकत्वादिति भावः। प्रत्यक्षं न स्यादिति। विषयत्वे ज्ञानमिति परं ज्ञानानपेक्षत्वे ज्ञाने धर्मिणि तदपेक्षत्वमिति
त्यक्षं न स्यादित्यर्थः। न न्ववश्यं वेद्यत्वाभावे नानवस्थो ह्यतः तदेव बुद्धिर्लमित्याह। अथेति। तदा च ज्ञानज्ञानत्वेनेति। न च घटत्वेन
ज्ञानमीत्युच्यवसायो घटत्वप्रकारकत्वं व्यवसायस्य यथा गृह्णाति तथा तदीये घटत्वप्रकारकत्वप्रकारकत्वं तदुच्यवसा
य इति कथं सर्वस्तल्याकार इति वाच्यं घटत्वप्रकारकमाद्यं ज्ञानं तदुच्यवसायो घटत्वप्रकारकज्ञानज्ञानं यथा तथा तदी
यादेशि घटत्वप्रकारकज्ञानज्ञानतया शेषपर्यंतमेवात्र व्यवसायसंज्ञादिति भावः। इदं चाभ्यपेक्ष्य वस्तुतो घटत्वप्रका
रकत्वप्रकारकमपि ज्ञानमुच्यत एव नियमस्तनास्तेव तथेति द्रष्टव्यं। न उ ज्ञानसिद्ध्यर्थं ज्ञानं तदा उ सारणेन नाशेषविशेष
गुणोच्छेदलक्षणो मोक्ष इत्यत आह न वेति। व्यवसायनाशेति। अव्यवसायनाशक्षणेन व्यवसायी तरे ज्ञानत्वविशिष्टधीः
इत्यत्र प्रामाण्येन तदा तस्य सत्वे विशेषवर्तमाना मप्रत्ययो नवतीति सिद्धं। तदेतोरिति। घटत्वज्ञानघटादिद्रव्यसंनिर्वादि
इत्यर्थः। अव्यवसाये अव्यवसायस्तुलेय इति अव्यवसाये व्यवसायपाश्चात्ते तत्राशक्षणेन व्यवसायी तरे इत्यर्थः। एतच्च

प्र.प
१२१

दोषद्वयं नियमपक्षे संभवपक्षे च यमपि कल्पः सम्यक् ज्ञानमिति व्यंसायानंतरं ज्ञाननिर्विकल्पकेतनाशक्षणे ज्ञानमिति अदसा
यांतरोत्पत्तौ बाधकाभावादिति धेयं। यद्वेति। न विशिष्टवैशिष्ट्याभावे विशिष्टबुद्धेपदानियमद्वयं यथापि विशिष्टवैशिष्ट्यविर
तितत्सामग्रीद्वैविध्यात् कचित्तया कचिदेतया च सामान्या विशिष्टवैशिष्ट्यधीरितिव्यवस्थितो विकल्पो यास्तः। पक्षे न स्थिति। ज्ञाने
शो निर्विकल्पकं न भवति विशिष्टसामग्रीसत्त्वादित्येव पूर्वोत्तरसः। ज्ञानत्वं विशिष्टबुद्धौ प्राचीनप्रकारेणास्वरतोऽप्येवमिति न
मीत्यभिधानेन तत्प्रकारावसरणस्थैर्योत्तरं। जानामीत्यत्र कदापि रज्योपि प्रकारः संभवतीत्याह। न वैवेति। न च निर्विकल्पकं
तदयोग्यमतः कथमेतत्। अंशोत्तदस्तीत्यंशमात्रं योग्यमितित्वमंदमेव एकस्य योग्यायोग्याजयरूपतापत्तेरिति वाच्यं। तदसा
त्वेव योग्यत्वात् संवधितावलेदकरूपेण संवधि निरूपणं विना तसंवेधिकानिरूपणमिति तद्विरहादेव योग्यस्यापि तद्विरहादे
ज्ञानात्। न च न रसिंहाकारज्ञाने घटवत्प्रकारकत्वाभावात् न ज्ञानत्वं वैशिष्ट्यबोधे घटत्वेन ज्ञानामीति ज्ञानत्वं विशिष्टबुद्धौ
प्रकारकज्ञानवानहमिति धीर्नस्थादिति वाच्यं विषयनिरूप्यं ज्ञानं न तु विषयपरं परानिरूप्यं तौ रकारितत्वात् तद्विषयन रसिं

कारस्य सत्यपि घटत्वप्रकारकत्ववैशिष्ट्यविषयकत्वे घटत्ववैशिष्ट्यविषयकत्वमस्ति वेति तदुक्त्यर्थे मन्त्रेणान्वयविशिष्टं
इति तदप्रिमक्षणे घटत्ववैशिष्ट्यावगादिज्ञानवानहमित्येवं रूपोज्ञानामीत्युक्तवशातः संप्रत्यवेति कदाचिदेवमथनत्ववशातः
: संप्रतीतिनकायप्रपत्तिरिति नावः ॥ ननु नरसिंहाकारमित्यसंगलंसदि कल्पकस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात् तत्त्वतोऽपि प्रत्यक्ष
स्य निर्विकल्पकस्यैव प्रत्यक्षादित्यत आह तवेति । जात्यादेरीपि तात्त्विकतया पारमार्थिकविषयकयोर्नयोरपि प्रत्यक्षादिति
नावः । ननु तथापि तथाविधज्ञानाद्युत्तिनिर्विकल्पकत्वमपि कल्पकत्वयोर्विरुद्धजात्योरेकत्रा समवायादत आह तवेति ।
प्रयगर्जावुजावुपाधीनतुजा इत्यर्थः । अस्मिन्नेति । निर्विकल्पकविषयस्य प्रत्यक्षासिद्धेः । नवप्रतीतिकलह इत्याह अस्मिन्नेति ।
साक्षात्वेति । यदि वैशिष्ट्योचरे विशिष्टज्ञानं न वेत्तदा वैशिष्ट्यज्ञानात् संप्रतिनो विशेषणस्य पूर्वज्ञानमंगीक्रियेतेति नावः ।
इत्युपलक्षणं स्मृतिरपि यदि हेतुः सापि प्रत्यासत्तिर्यै वरुणीत्यादिवदित्यववेयं । अत्र नवप्रतीतिस्वमते वक्तव्यमिति मन्त्रेणोक्तं
तो विशिष्टज्ञानत्वपक्षे तत्रापि ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमिति सुवचंसाध्यप्रतिपत्तिः । ननु साध्यप्रतिपत्तिरिति हेतुवश्यकतादिना

प्र.प
१२१

दिसत्वेतद्विलेवेनविलंवाजावात्। व्याप्तिधीरेवनतांविनेतिअतोहेतुहेतुत्वमितिचेत्। एवं, व्याप्तिज्ञानादीनामेवसाध्यप्रसिद्धि
दित्वात्। ननुतद्व्याप्तिप्रसिद्धिहेतुर्वेनाभ्यप्राप्तिज्ञानदेत्। ननुतथापि लक्षणाप्रसिद्धानत्वमेवतदेततावच्छेदकेननुविशेष
णज्ञानत्वंसाध्यप्रसिद्धित्वंवेतिचेत्। द्वितीयेदृष्टापत्तेः। प्रथमेपिद्विशिष्टज्ञानरक्षणकार्यस्याकस्मिकतापत्त्याअङ्गतहेतु
वेषणायांउक्तएवपर्यवसानात्। किंचद्विशिष्टज्ञानं वैशिष्ट्यगोचरज्ञानंनथाववैशिष्ट्यस्यसंबंधरूपतयाअवश्यंसंबंधित
विशेषणधीर्जनिकानहिततत्तद्वाच्याकमपिधर्मधर्मिगोचरज्ञानमेवद्विशिष्टज्ञानंयेनसंज्ञासंज्ञानवडनययत्कस
धीमात्राडुत्ययेतननुविशेषणधियः पूर्वत्वमनुमन्यतेनन्वेवंसंबंधस्योजयसंबंधिनिरूप्यत्वाद्विशेषधीरपिद्विशिष्टधीक
णंनविदितिचेत्। न। संबंधोद्विप्रतियोगिनिरूप्योनत्वयोगिनिरूप्येऽप्यतथैवान्वयाद्युक्तिविधानात्। रूपवानित्यत्ररूपप्रान
गिकःसमवायोजासतेनद्रव्यप्रतियोगिकः तथासत्तिकदाचिद्रव्यवद्रूपमित्यपि। स्यात्। नचैवंसंयोगोपन्यतरसंयोगिमा
निरूप्यःस्यादितिवाच्यंपरोक्षेज्ञानेपक्षज्ञानादिसापेक्षैवापरसंयोगिज्ञानानेयमात्। प्रत्यक्षेज्ञानेत्वाश्रयघटितसंनिवर्त

क्षे

१२१

पेक्षणाडनयसंयोगप्रलपेक्षाव्यासवृत्तित्वेन प्रत्येकपरिसमाप्तत्वे अत्रायावेन मिलित एकाग्रयत्वेपर्यवसिते व्यासवृत्तौ वि
शेषेऽनया अयज्ञानाद्यविधानाच्च। नहि हित्वा जया अयापेक्षासंवेद्यत्वं तद्व्यपेक्षेत्यवष्टेने नहि हित्वा समवायसंयोगवदसंवे
धित्वादिति दिक्। यद्विशेषयोरिति। इदमपि समाधिसौकर्योक्तं वस्तुतो वैशिष्ट्यप्रतियोगिनिरूप्यत्वादेव विशिष्टबुद्धौ विशेष
धीः कारणमित्युक्तं अन्यथा विशिष्टज्ञानत्वादित्यप्रयोजकमेव स्यात्। प्रत्युत विशिष्टवैशिष्ट्योपपादिताने विशेषणता वल्लेदक
धीर्हृत्वरित्येव न विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञाने कारणमिति सामान्यसामर्थ्येन कीदृशे विशेषसामर्थ्यकल्पनात्। न च इत्येतेन व
क्रिज्ञाने वक्रिमानिति भीः स्यादित्यतिप्रसंगः वक्रिमानिति हि वक्रित्वं विशिष्टज्ञाने वक्रौ वक्रि विशिष्टधीः पदेने तथा च यथा वक्रि
ज्ञानात्तद्विशिष्टज्ञानं तथा वक्रित्वज्ञानात्तद्विशिष्टज्ञानं न वेत्त च इत्येतेन ज्ञानेन दक्षित स्यात्तद्विशिष्टज्ञानं तत्तद्विशेषणज्ञान
न जन्यमिति सामान्यसामर्थी त एव तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं न तु विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वा वल्लेदेन कार्यत्वे विशेषणता वल्लेदक
ज्ञानत्वे न हेतुत्वं वा नीलघटवदार्थसमाजलभ्यत्वादित्युक्तं संवेद्यता वल्लेदकप्रकारकमेव संवेद्यज्ञानमपरसंवेद्यकार

अ.प.
१२३

कमन्यथाऽतिप्रसंगादिति दोषं स्पष्टत्वादुपेत्य दोषांतरमाह सत्यपीति । न उजागराद्यज्ञाने संस्कारोपनीतं गोलादिविषयस्तदा
प्रत्यक्षज्ञानवत्ततोक्तेरुपापत्तिः । ततोक्तेरे संस्कारजन्यत्वस्य नियामकत्वकल्पनादिव्यरुचेर्दोषांतरमाह अपि चेति । स्वतोऽने
तरमपीति शेषः । अनवस्थानादिति । न च कार्यकारणजन्यमिति वद नवस्थापि प्रामाणिकीति वाच्यं । अत्रेहि कार्यकादाचित्क
त्वं कारणकादाचित्कत्वं विनानेति कादाचित्कत्वेन सहेतुकत्वं सिद्धत्वादाचित्कपरंपरायाएव सहेतुकत्वं विषयीकरोति शत
शुभपत्कारणपरंपरासिद्धेः प्रामाणिकता । इह तु ज्ञानजन्यं ज्ञानमिति सर्वज्ञानानौ ज्ञानजन्यत्वे ज्ञानादिरामे प्रायणात्तु प
तेः । नानवस्थाप्रामाणिकीति सा प्रतिक्लृप्ततर्क रूपतया आसिद्धीविरोधि चैव । अतएव केवलज्ञानत्वे प्रतिक्लृप्ततर्कात्र व्याप्ति
रितिव्याप्तिग्रहोपयिकत्वेन विशिष्टपरसार्थकमिति मत्वा अत्र दूषणेऽनुष्ठानादिकं चेति । तथा सतीति विशेषणं विशेष्यं चेति
शिष्टधीविषयो नान्यदित्यभिमानादिदुर्मुक्तं प्रकार इत्यंतं न चेति संबध्यते अत्र हेतुर्गोपित्यादि अपोहेति । यद्यप्यगोव्यावृत्तिः २५
गत्वमिति निरासेपि गोत्वं विशेषणं गोर्विशेष्यः अतश्चाहृत्तिर्वैशिष्ट्यमिति निराकृतं तदज्ञि प्रायेण चेदं निरुक्तं न जानावस्थ १२३

तियोग्यतुयोधीयात्वेन कथमत्रोक्तिसंज्ञकोपीति वाच्यं स्वपिणसमवायेनै शिष्टमिति वदत द्यादृतिवै शिष्टमिति संज्ञवात् समवा
 यवत्तद्वत्तानविशेष एवात्रावे प्रतियोगिज्ञानाद्यपेक्षणा । तथापि प्रमेयत्वविशिष्ट बोधेतत्र वै शिष्टं संज्ञवतीति वै शिष्टविधया अ
 त द्यादृतिविषयत्वमसंज्ञेति ते मतो विशेषणत्वेनैव तद्वत्तं वाच्यमिति । पराजिमान्दार्ढ्येन तदेव दूषितमिति बोद्धव्यं । स्मरणेति ।
 यत्रैकोनयसामग्रीतत्र तस्या अत्र न व जन कत्वमेव न स्मरणजन कत्वं तथाच सामग्रीत्वेन लाधिक्यपर्यवसानं न तु सामग्र्यामभेदेन
 नूनधिक्यवत्त्वात् पपत्तेरिति । अनवस्थानात् अप्रामाणिक्यतया प्रतिशूलतर्कविधया व्याप्तिधी विरोधित्वमनवस्थायाः यद्विच त
 द्रियाकृद्विदपि विश्रान्तिर्मेतव्या तदाह सामान्यतश्चि । अत्रिचारावारकमपि विशेषणसार्थकमित्यत्रे पष्ठे न कमाह जन एवेति ।
 यद्यपि रूपस्यैव अत्रा कद्रव्यत्वहेतुः पर्यवसितः अथवा रूपसंनि कर्षे अत्रिचारात् तथाच रूपादिषु मध्य इत्यदत्ते ऽप्रसिद्धतायां
 अत्रिचार एव नास्तिकस्य वारणं द्रव्यत्वेन विशेषणेनेति प्रसिद्धिद्वारा अत्रिचारबुद्धिस्तुत्याद्यद्रव्यत्व विशेषणद्वारा समवायेनेरु
 पादिषु मध्य इत्यनेनेति परंपरया अत्रिचारवारकत्वमस्यापि तथापि तद्वारकसार्थकताया व्यभिचयहोपपत्तिकत्वं तत्र मिति कृतम

प्र.प.
१२४

नया कुम्भेष्टा। न हि च निवारवारकस्य कश्चिदपूर्वोक्तिः शक्तिविशेषो यदित्यमपि तद्वारकं व्यवस्थाप्येत। अतएव हेतोश्च यज्यका
त्वे सति रूपसंज्ञकत्वमर्थ इति कल्पनमपास्तं। तस्य हेतुं तत्र त्वेति प्रकृतहेतुत्वे मानाभावात् सौवर्ण्यमर्थत्वादिति। ननु विशिष्टस्य
नत्वादित्यत्र विशिष्टज्ञानत्वं वैशिष्ट्यगोचरज्ञानत्वं तथा चाप्रसिद्धो हेतुः वैशिष्ट्यस्य पदार्थोत्तरस्यास्मानि रनभ्यपगमात् तज्जाहयः स
बंध इति। तदेव कथमत आह तेन हीति। स्वानाश्रयभावेन बुद्धिजनकस्यैव वैशिष्ट्यत्वादित्यर्थः। ननु त्वेवेति। एतच्च यदिदं इति
योगित्वं पुरुषनिष्ठत्वं च संबंधस्य तद्दीविषयस्तदावस्तु तत्तादृशसमूहालंबने तथा त्वानियमः। तद्वेति। अयमपि नियमः। शब्द
न संबंधोपस्थापने अन्यथापि तथा समूहालंबनसंज्ञक इति। प्रतियोग्यधिकरणज्ञानयोरिति उपलक्षणं अभावत्वस्याभावविशि
ष्टबुद्धिवैयर्थ्याः। ननु त्वविशिष्टज्ञानसोभयाः सत्त्वादभावावेति विकल्पकमित्यपि स्मर्तव्यं। प्रकारेणैव वर्तकप्रकारः। इत्यंभू
त इत्यनेनातीतार्थकताप्रत्ययेनासत्त्वस्य बोधनादित्यर्थः। ननु विशेषणवत्त्वमेव विशेषणत्वमित्यात्माश्रयशंकाया तमेवार्थमन्यत
त्वेनाह प्रत्यायेति। नन्विदमपि लोहितः फटि क इत्यत्र लौहित्ये विशेष्टत्वेऽप्यप्यभिप्रेत्य रुचेः प्रतीतिर्गर्भलक्षणद्वयमाह यदेति।

अत इति ३

राम
१२४

दिति व्यावर्तकमिति शेषः । उक्तात्माश्रयनमादिशेयत्वं निर्वृत्तिविशेषत्वं चेति । नापीति । पूर्वमिह न तीर्तं लक्षणं दृष्टं । अन्यथा घटः प
 ट इत्युदासीनं दृश्येयं न्योन्यविशेषणत्वात्तादिति । व्यावर्तकत्व इति । व्यावर्तकत्वोपपन्नकज्ञानप्रकारत्वं दृष्टं । ततो न वैशिष्ट्ये निष्ठा
 तिरित्यर्थः । नन्विदं यदि विशेषणत्वं तदा बुद्धिविषयो न स्यात् । उद्भूतविषयत्व नियमादेतत्वात् । विशिष्टेति । तादृश्यात्काकवत्सा
 कारत्वात् । लक्षणं चेति । तत्रापि गंगापदं नोपस्थापकं किं तु लक्षणं स्यात् । तत्र न्यदेव तथा व्यादित्यस्यापि लक्षणं न स्यात् । नन्वपलक्षणे न
 वलक्षणैव कोटोपलक्षणं चेत्तद्वत् । केवलविशेषणमात्रे विशिष्टज्ञानात् संज्ञादिति नान्वयः । ननु तत्रापि तदपलक्षितविषयत्वं
 मेवास्तीति तमाह निवर्ततेति । वस्तुनो लक्षणापत्तिरेव लक्षणं । न चेष्टापत्तिः शाब्दमेवमिष्टापादनेपि प्रत्यक्षादौ तदतिरिक्तं तत्त्वत्वात् । तत्त्व
 संज्ञावारः । शिष्येति । विशेष्यान्वयि क्रियेत्यर्थः । अतएव विशेष्येति व्याप्तिवारणाय व्यावर्तकत्वे सतीति विशेषणमिति । तदुक्तं गीर्वाण
 त्यादा वीपे अस्तिक्रियान्वयित्वं यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति तत्रास्ति नैवंतीपरः प्रयोऽयं शीतवैधाकरणसिद्धांतादित्युक्त्याह पदं परये
 ति । प्रत्यायेति । विशिष्टज्ञानविषयीभूतेत्यर्थः । अतएव तद्व्यावृत्तिर्वैशिष्ट्यमित्यादियं प्रमवतार्यं तलक्षणं निरुक्तं न च विशिष्टधीका

अवच्छेदकतयेत्यर्थः ।

व्याख्या ३

प्र.प
१२५

एत्यादिविशेषणं चार्थं गौरित्यादिप्रतीते साक्षाद्विशेषणत्वात् तदतिव्याप्तिव्यापारार्थत्वात् कारश्च द्वेभ्यस्तुल्यकमेणतत्त्वती
तिविशेषणत्वस्य लक्ष्यत्वात् । न च काकादेः प्रत्याय्यवृत्तिरसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः समानाधिकरणत्वेन समानाधिकरण्य
नियतस्य विवक्षणात् । न च प्रतीयमानादेव दत्तं एतेनामानाधिकरण्यनियताः काकादयोऽकाकेपि गृहेतव्यावृत्तिस्तत्वादित्येनैव
न दूषयति । नीलमिति । प्रतियोग्यप्रतीत्या व्यावृत्तेर्विशिष्टज्ञानागोचरत्वादिति जावः । न बुद्ध्यावृत्तित्वेन तत्तत्तानेप्रतियोगिज्ञानापेक्षा
अन्यथा समवायस्यापि प्रतियोगिज्ञानापेक्षित्वेन समवायात्मनोपि विशिष्टज्ञानप्रसंगादित्यस्य रसादाह । नीलमिति । न च बुद्ध्याव
साधोपनीलव्यावृत्तं ज्ञानापीत्येवमाकारश्च तत्राह अत्राह । तथा च नीलप्रतीत्यजावेऽनीलव्यावृत्तिरेव नीलत्वापत्तेरिति जावः । नी
लादिनीलमपीत्यादौ न त्वेवं साक्षात्संबन्धं विशेषणमित्युपलक्षणे प्रतियोगिनिगतमतो निर्मितमाह तत्रेति । साक्षात्संबन्धेनापेक्षे
द्विशेषणमिति नानिव्याप्तिरिति जावः । पुंसद्विपुंसोर्विशेषणदंडः नादुदंडं जातिदंडं वृत्तिर्दंडत्वजातिरित्यर्थः । अत्रौ अत्रदंडं जा
तिर्दण्डत्वमितियाच्यते । न च दंडस्य अत्र साक्षात्संबन्धस्यापि सतः काकादेरुपलक्षणत्वमेव यदि न ब्रूते तदा तत्राव्याप्तिव्याप्तीति

रा.प
१२५

क्षणयोर्न वक्तुं शक्यते इति निःसंदिग्धदर्शयति। गौरिति। गौरनित्यो गौरूपवानित्युदाहरणद्वयं दृष्टव्यमेकोदाहरणत्वे अन्यतरा उ
पाक्षनापत्तेः। कोहित इति। परंपरासंबंधेन लौहित्यप्रकारिका बुद्धिर्था प्रथोक्तमन्यथाशक्तिरजतवत्संशयतायामव्याप्त्युपदर्शन
विरोधार्थः। प्रतियोग्युपस्थापकतया तद्व्यापकज्ञानविषयतयाऽर्थस्य शुद्धस्या तथात्वात्। ननु काकपदं संस्थानोपस्थापकं न भूमे
ऽपि तु काकपदोपस्थापकाकएव तत्संबंधस्तु मनुपाबोधितः काकस्मारितश्च संस्थानविशेष इति तत्सिद्धांते नेदं दूषणं घटत इ
ति दूषणंतरमाह प्रतियोगीति। यद्यपि प्रतियोगिने जावग्राहकतया जावस्य चान्यत्र प्रतियोगित्वात् त्वय प्रतियोग्युपस्थापकत
याऽन्वितत्वेनोपलक्षणलक्षणमिदं व्यापकं। न वा साक्षादन्वितत्वं विशेषणत्वमतिव्यापकं तथापि विशेषस्यान्यत्र प्रतियोगिन उप
स्थापकत्वं वाच्यमिदं यत्संयोगादौ रेड्रियस्य संयोगिग्राहकस्याप्युपलक्षणत्वादित्यजिप्रायेण व्याप्तिरयं बोध्यं दंष्ट्रासीदिति स दं
डीत्यतीस्मरणस्य लघुदाहरणीयं वदामहे तदं दंष्ट्रं सवानयमित्यर्थपर्यवसानादं दंष्ट्रा जावं प्रत्युपलक्षणत्वमेव प्रकृतं प्रतिदंष्ट
संबंधो न जायते स च विशेषणमेवेति परेण निहिते दोषालभकतापातादिति। समानाधिकरणेनेति। साक्षात्संबंधेन समानाधि

अथ
१२६

वस्तु

यत्पि

करणत्वमेवमत्र लक्षणार्थेन न पूर्वोक्तपुनरुक्ततेति दंडीपुनरुक्तिः। अत्र व्यावृत्तिः क्वचिदस्ति क्वचिदेति स्वरूपविशेष एव प्रतीयते।
कस्वरूपद्वयमात्रस्य स्वरूपसंबन्धत्वेति प्रसंगात्। स्वरूपविशेषस्य विशिष्टबुद्धिजनकत्वेन ननु गतेन रूपेणेति संसर्गो नावेति।
योगिदेशान्यदेशत्ववदप्रतियोगितावच्छेदकानाववत्वमेव व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकमन्यपगमे अन्त्याभ्यपगमे वा कथितं।
प्रातः। तथा च दंडवत्पददंडव्यावृत्तिरस्तीत्येव स्थितिर्वक्तुमुचिता तस्या एवावच्छेदककल्पनार्हत्वात् स्यादिति तत्त्व एव किं मां न येन तदने-
रोधादवच्छेदकत्वं दंडादेः कल्पनीयमिति तत्स्थापनाय तथा प्रतीतिरूपन्यस्ति तिन कश्चिद्विशेषः। एवमपि तदनाववत्येव तत्सत्त्वादिभ्य-
ववक्तुमुचितं तत्सत्त्वार्थमेव तत्प्रतीतिरिति वक्ष्यते। प्रत्यायेति तत्तद्व्यावृत्त्यधिकरणत्वाभावात्। तेन यद्व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकं य-
तदेव तत्र विशेषणमित्यर्थो लभ्यते अन्यथा क्वचिद्विशेषणस्य यत्किंचिद्व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वेन यत्र न व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छे-
दकत्वं तत्रापि विशेषणतापत्तेः। न ह्यपलक्षणं व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकमेव न न वति। काकादेरप्यकाकवद्व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छे-
दकत्वं तत्रापि विशेषणतापत्तेः। न ह्यपलक्षणं व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकमेव न न वति। काकादेरप्यकाकवद्व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छे-
दकत्वं तत्रापि विशेषणतापत्तेः। न ह्यपलक्षणं व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकमेव न न वति। काकादेरप्यकाकवद्व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छे-

राम
१२६

स्य पूर्वप्रतीकस्य तदधिकरणमात्रवृत्तीदंत्वाद्दौगतत्वात्तदवच्छेदकत्वे संयोगादाविवर्तनेन समं स्वरूपसंवेदविशेषः । स चानतिप्रसक्तपदमे
मात्रेण चेदंत्वमपि तद्व्यावर्तकमेव । तेन रूपेणोपस्थितावच्छेदव्यावृत्त्यप्रतीतेरयमनयेन नवतीत्यादाविदंत्वलक्षणममनेनाहं संशय
त्वादतएवप्रतियोगीनाजावविशेषणं प्रत्याख्यव्यावृत्तेरजावनिष्ठायास्तदसमानाधिकरणत्वेन प्रतियोग्यनवच्छेदत्वाद्भुक्तप्रत्ययत्वनि
करणप्रतियोगिकव्यावृत्तेरेव स्वावच्छेद्यत्वेन काकाजरादेरथ काकाजरादेर्व्यावृत्तिबोधे विशेषणत्वादेव तत्तद्व्यावृत्तत्वात्तदवच्छे
दुक्तत्वात्तदनवच्छेद्यत्वेनाप्रसंगादितिसर्वसुस्थं ॥ व्यावृत्तिरन्योन्याजावोनाजावेतत्रस्वरूपमैदाभापगमादित्यजावेनोक्तस्य विशेषण
किंतु पलक्षणमेव प्रतियोग्यादीत्यपि वदंति । वस्तुतस्तु प्रत्याख्यव्यावृत्तेरधिकरणतावच्छेदकत्वग्रहोपपत्त्याव्याप्त्यवच्छेदकग्रहोपपत्ति
संयोगग्राहकतया तद्विषयत्वानियतस्तथा व्यावृत्तिविषयत्वानियत इति । यत्र तथा वच्छेदकत्वग्रहस्तत्र व्यावृत्त्यबोधकालेपि विशेष
णत्वबुद्धिर्मात्रसंज्ञीदितिव्यावर्तकत्वे विशेषणमतएवाह व्यावृत्त्युल्लेखादिति । अनंतरमेव विशेषणत्वबुद्धिरिति । नचावच्छेदकग्र
होवच्छेद्याग्रह इति सत्यं । नत्ववच्छेदकत्वग्रहअन्यसंहितोपाधेरिति वाच्यं । अदंडव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकीदंड इति शब्दादवग

स्वानधिक
रूपवच्छेद
३

प्र.प
१२७

मेपितद्वत्यदंडव्यावृत्तेरप्रतीतिः सर्वसिद्धत्वादिन्द्रियासंनिकर्षादिना प्रत्यक्षादिसामर्थ्यानावात् । तत्राव्ययोक्तमेव विशेषणपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तं विशिष्टधीर्विषयस्तु विशेषणत्वमेव न । यदि वा विषयस्तदा वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपं तदित्यवभेयं । नन्वेवं व्यावर्तकमित्येवा-
स्तु प्रतियोग्यवृत्तिधर्मज्ञानस्थने दधीहेतुतया प्रतियोगिता वहेदकाजावस्यैव व्यावर्तकत्वं । ननु काकादेरप्यदेवदत्तएव व्यावृत्तिबोध-
कत्वं मानानावात् । स्वयमेव व्यभिचारस्य प्रदर्शनाच्चेति चेत् । न व्यावृत्तिधीप्रयोजकस्यैव व्यावर्तकत्वे नोक्तत्वात् । न हि दंडधीरपि सात्त्व-
ददंडव्यावृत्तिबोधे कारणं अधिकरणज्ञानाद्युपलब्ध्यादितद्दीसामग्रीसत्त्वे प्रतियोग्यवृत्तिधर्मग्रहंतदविलंबाजावादपितु प्रतियोगि-
ता वहेदकाद्युपलंनसंपादकत्वेन परंपरया दंडवत्त्वेनोपलंने अदंडवत्त्वोपलंनसंज्ञावात्तथा च तथा व्यावर्तकत्वमुपलक्षणस्योपीति-
स्तशूक्तं विशेषणं विशेषणपरिचायकत्वात्तस्य अतएव व्यावर्तकत्वाविशेषे किंचित्त्वाकालेन तथा किंचित्त्वापीतिकथमिति पूर्वपक्षः ।
एकनात्वंतायोगव्यवहेदो धर्मस्य विषयोऽन्यत्रायोगव्यवहेदइति समाधानं ननु न यमपिरेयं । सयोगव्यवहेदादेर्विशिष्टज्ञानागोचर-
त्वात् । एतेन स्वानाधारव्यावृत्तिबोधकत्वं । स्वावच्छिन्नवृत्तिव्यावृत्तिप्रतियोगिता वहेदकाजावत्वं विशेषणत्वमित्यन्यदुपलक्षणत्वं चेति १२७

वेथं। तदन्त्यदिति। तादृशावच्छेदकत्वश्चान्यत्त्वर्थः। अथच्छेदकत्वमुक्तमेवेति नान्तिप्रसंगस्तत्रियत्त्वमवच्छेदकत्वमादायेतजावः।
 स्वानधिकरणेति। स्वानधिकरणनिष्ठव्यावृत्तिर्येष कतावच्छेदकत्वश्चान्यत्त्वसमीत्यर्थः। तदवच्छेदकत्वं तु प्रत्यक्षव्यावृत्तिप्रतियोगितान्
 छेदकविरहरूपत्वं तेन गुरुत्ववाच्यमद्वैतविशेषणमप्यनियतवर्णलक्षणेन प्रसंगमद्वैतमाहः। ननु यथादो विवेकान्वयनिधमेनोव
 शेषणत्वविचारः प्रकृतैलक्षितविशेषणत्वं तत्र कोपस्यत्यत इति तत्र योजकशास्त्रविशेषणत्वमाह। अथवेति। विवक्षितत्वातिशेषणे
 पुरुषमात्रान्वयतात्पर्यकपरिचायकतयोपातदंडादिकेपि वाक्ये दंडादेर्यशेषणत्वापातः। विशेषणैव तादृशान्वयनस्य दंडादेरिति
 संनवाच्चातिव्याप्तिः। तत्सहितान्वयनविवक्षाया मन्वयिचार एवेति ननु तत्र छेदकत्वमिति जावः। अतस्तद्विशेषण उद्दिष्टत्वादिननुमेयं वि
 तस्य व्यावर्त्यत्वाच्चतु व्यावर्तकत्वात्। ननु व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वं दंडस्य संभवति व्यावृत्तेः स्वरूपसंबंधात्। आनयनस्तत्सम
 वायादिः संबंध इति न तव दंडादेः पूर्वोक्तमवच्छेदकत्वं मते तात्पर्यं न तन्नर्तकत्वालक्षणांतरमाहः। अद्वैतेति। प्रतियोग्यजावकु
 द्विविषय इति मत इति। उपनीते दंडिया सन्निकर्षी न विविष्टधी विषय इति प्राचीनमतेनेयमतिव्याप्तिरिति मनवेलात्प्रमाणमिति जावः

